

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2010

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- КОРОХІНА А.В. Деякі проблеми вивчення генези та розвитку бондарихинської культури
- КРАВЧЕНКО Е.А. Хронологія молодшого дотаврського періоду кизил-кобинської культури
- ГОРБАНЕНКО С.А., КОЛОДА В.В. Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів
- ДОЛЖЕНКО Ю.В. Населення Чернігова і округи за доби середньовіччя (антропологічний аспект)

- 3 KOROKHINA A.V. Some Problems of Study of Genesis and Development of Bondarykhynska culture
- 11 KRAVCHENKO E.A. Chronology of a Younger Pre-Taurian Period of Kyzyl-Koba Culture
- 27 HORBANENKO S.A., KOLODA V.V. Agriculture of habitants of the Verkhniy Saltiv settlement
- 42 DOLZHENKO YU.V. The population of Chernihiv and its Suburbs in Mediaeval Epoch (anthropological aspect)

Публікації археологічного матеріалу

- КОЗАК О.Д., КОЗАК Д.Н. Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія)
- ГОШКО Т.Ю. Результати дослідження металевого інвентаря із поховання біля с. Хрінники
- ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Бурштинові амулети з Острожчини

Publications of Archaeological Materials

- 50 KOZAK O.D., KOZAK D.N. Bronze Age Burials from Khrinnyky of Rivne Region (Archaeology and Anthropology)
- 63 HOSHKO T.YU. The Results of the Research of Metal Inventory from a Burials 2 Near Khrinnyky Village
- 66 POZIKHOVSKYJ O.L. Amber Amulets from Ostroh Region

КАРАВАЙКО Д.В. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині
ОКАТЕНКО В.М., БУЙНОВ Ю.В. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика

68 KARAVAIKO D.V. Yukhnivska Culture Burial in Chernihiv Region
78 OKATENKO V.M. BUYNOV YU.V. A Mound with a Scythian Type Burials Near Staryi Merchik

Київські старожитності

Antiquities of Kyiv

ОНОГДА О.В., БАЛАКІН С.А. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки

91 ONOHDA O.V., BALAKIN S.A. About one Group of the Kyiv Late Mediaeval Ceramics

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ГОРБЕНКО К.В., ГОШКО Т.Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад
ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., КАЗИМІР О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське

97 HORBENKO K.V., HOSHKO T.Yu. Metal Ware from Dykyi Sad Fortified Settlement of the Final Bronze Age
112 HOTUN I.A., SUKHONOS A.M., KAZYMIR O.M. Amber Workshop at Khodosivka-Roslavske, the Ancient Rus Period Settlement

Дискусії

Discussions

ФЕДОСЕЕВ Н.Ф. О достоверности рунических надписей Причерноморья

127 FEDOSEYEV M.F. About Validity of Runic Inscriptions from the North Coast of the Black Sea

Рецензії

Book Review

КОТЛЯР Н.Ф. Рец.: П.П.Толочко «Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма)»
КОЛ Ф. Рец.: David Anthony. The Horse, the Wheel and Language: How Bronze-Age Riders of the Eurasian Steppes Shaped the Modern World

129 KOTLYAR N.F. Re.: P.P. Tolochko «Archaeology and Ancient History (In Defence of Historical Marxism)»
132 KOL Ph. Re.: David Anthony. The Horse, the Wheel and Language: How Bronze-Age Riders of the Eurasian Steppes Shaped the Modern World

Хроніка

News Review

Анатолію Миколайовичу Кіріпчникову — 80!
До 70-річчя Вадима Сергійовича Бочкарьова

135 Anatoliy Mykolayovych Kirpichnykov is 80!
137 To the 70th Anniversary of Vadym Serhiyovych Bochkaryov

Вітаємо з ювілеєм Євгенія Миколайовича Носова

140 Congratulations on the Anniversary of Yevheniy Mykolayovych Nosov

До 60-ти річчя Олега Петровича Журавльова
Памяти Александра Александровича Формозова

142 To the 60th Anniversary of Oleh Petrovych Zhuravlyov
143 To the Memory of Olexandr Olexxandrovych Formozov

Наші автори

148 Our Authors

Список скорочень

149 Abbreviations

Пам'ятка автора

150 List of Instruction for Authors

Здано до набору 11.01.2010. Підписано до друку 05.03.2010. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,15. Наклад 565 прим. Зам. 2636.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

А.В. Корохіна

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ГЕНЕЗИ ТА РОЗВИТКУ БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються дискусійні аспекти проблеми походження бондарихинської культури.

Ключові слова: Східна Європа, доба пізньої бронзи, бондарихинська культура, кераміка

Відразу після виділення бондарихинської культури (Шрамко 1954; 1962, с. 121—129; Телегін 1956, с. 82; Ильинская 1961) розпочалися спроби визначити її місце та роль у загальному східноєвропейському контексті, генезу, хронологію та історичну долю тощо. До сьогодні більшість із цих проблем залишаються відкритими, хоча дедалі більш зрозумілою стає активна участь бондарихинського населення у складних культурно-історичних та етнокультурних процесах завершального періоду бронзового віку (Гершкович 1998, с. 78—84; Отрошенко 2001, с. 15—16).

Передовсім дискусійною є проблема походження бондарихинської культури (далі БК). Сьогодні, зважаючи на особливості керамічного комплексу, який у БК становить основний корпус знахідок, сформувалися дві протилежні точки зору щодо її генетичної основи.

Згідно першої, започаткованої В.А. Іллінською, БК є результатом еволюційного розвитку мар'янівської культури східноукраїнського Полісся через посередництво пам'яток малобудківського типу (Ильинская 1955, с. 107; 1957, с. 53—54, 61; 1957а, с. 18—22; 1961, с. 38—43; 1969, с. 85—92; Тереножкин 1965, с. 73; Буйнов 2000; 2001). Ця гіпотеза визначила панівні погляди на етнокультурні процеси фіналу бронзової доби в межах Дніпро-Донського Лісостепу, а її логічним завершенням стало виокремлення єдиної мар'янівсько-бондарихинської культури (Березанська, Іллінська 1971, с. 365; Березанская 1982, с. 41).

Альтернативний погляд репрезентовано дослідниками, які вбачають витоки бондарихинського комплексу в культурних утвореннях доби пізньої бронзи Волго-Окського та Волго-

Камського басейнів, відводячи головну роль поздняківській культурі (Граков 1977, с. 199; Воловик 1995, с. 147—186; 1995а) чи синкретичним поздняківсько-ранньотекстильним групам (Кузьминых 1996, с. 100—101). До перегляду гіпотези В.А. Іллінської та її послідовників спонукала не тільки подібність керамічних комплексів бондарихинської та поволзьких культур, але й низка спірних моментів у запропонованій В.А. Іллінською схемі. Передовсім привертав увагу вкрай великий, майже 300—350 років, хронологічний розрив між мар'янівськими пам'ятками Полісся та малобудківським етапом (Буйнов 1981, с. 149—151), а подруге, відсутність стратифікованих пам'яток, матеріали яких наочно б демонстрували переростання мар'янівської культури у бондарихинську (Буйнов 1989, с. 40).

У подальшому було піддано сумніву сам зв'язок мар'янівської та бондарихинської керамічних традицій (Артеменко 1987, с. 118; Воловик 1995, с. 147—186). Так, С.І. Воловик, розглядаючи проблему походження БК на значно ширшому колі джерел, ніж ті, якими мали змогу оперувати перші її дослідники, дійшов висновку про відсутність помітних впливів мар'янівської культури на малобудківський тип у межах його основного ареалу (Воловик 1995, с. 109).

Своєрідною була точка зору І.І. Артеменка, який взагалі не знаходив підстав для виокремлення мар'янівської культури та вважав появу кераміки мар'янівського типу результатом асиміляції населення ямково-гребінцевого неоліту носіями середньодніпровської культури (Артеменко 1977, с. 17—18). Сьогодні цю гіпотезу спростовують дослідження В.Є. Куриленка та В.В. Отрошенка (Куриленко, Отрошенко 1998, с. 49—50). В обстеженому одним

із цих дослідників Мізинському мікрорайоні в більшості пунктів із мар'янівськими матеріалами не виявлено знахідок середньодніпровської кераміки; є суттєві розбіжності і в топографії розселення та керамічному виробництві, а відсутність шнурового орнаменту на кераміці мар'янівської культури формально унеможливує віднесення її до кола шнурових культур (Куриленко, Отрошенко 1998, с. 50).

На сучасному етапі гіпотезу мар'янівсько-бондарихинської спадковості підтримав, у свою чергу, Ю.В. Буйнов, який розвиває тезу про *«мар'янівську лінію етнокультурного розвитку»* населення лісостепової зони та Південного Полісся (за сталою схемою: Мар'янівка—Малі Будки—Бондариха—Юхнове) (Буйнов 2001, с. 15). Маючи на меті ліквідувати вказану хронологічну лакуну, дослідник виділяє в межах лісостепової Лівобережної України групу пам'яток *«другого періоду мар'янівської культури»*, носії якої змушені були покинути свою «етнічну батьківщину» під тиском племен со-сницької культури та переселитися в південному та східному напрямках — у Дніпровський Лісостеп, верхів'я Дону і далі на Оку та Середню Волгу. Саме з цією групою, датування якої, за Ю.В. Буйновим, вкладається в сабатинівський час (XV—XIII ст. до н. е.), пов'язується генеза малобудківського типу (Буйнов 2000, с. 4—7; 2001, с. 15—16). Роль субстратних компонентів відведено носіям пізньозрубної культури та студеноцького типу (Буйнов 1999, с. 13; 2000, с. 8; 2004, с. 151). Ця точка зору покищо не зазнала критики, проте низка суперечливих моментів не дозволяє погодитись із таким розв'язання проблеми.

По-перше, немає пояснень, що змусило со-сницькі племена почати тиск на сусідів і далі. Окрім цього, очевидно є відсутність власної територіальної та хронологічної ніші для мар'янівської культури «другого етапу» в Дніпро-Донському Лісостепу, адже в XV—XIII ст. до н. е. цю територію займало населення бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) (Отрошенко 2002, с. 15—18). Якщо ж навіть припустити співіснування вказаних етнічних груп, варто пам'ятати, що на сьогодні свідчень їхніх контактів (що мали б здійснюватися впродовж близько 300 років) майже не виявлено. Виняток складає лише одна знахідка «мар'яноподібного» горщика у похованні 30 в межах ґрунтового могильника Червоний Шлях 1, яке входило до групи поховань, датованих вже постзрубним часом (Буйнов 2000, с. 5; Буйнов, Дегтярь 2005, с. 118).

Незначна кількість пунктів із керамікою мар'янівського типу в межах Дніпро-Донського Лісостепу, як і незначний обсяг керамічних серій, здебільшого не виокремлених стратиграфічно, також викликають сумніви щодо численних груп мар'янівського населення в регіоні. За Ю.В. Буйновим, «другий етап» представляють шість пунктів із керамікою мар'янівського типу (Буйнов 2000, с. 4—5). Цей перелік доповнюють нещодавно опубліковані матеріали з поселення Зелена Горниця 4 на Сіверському Дінці (Телиженко, Супрун 2004, с. 208—225, рис. 10, 7, 8, 10, 11; 12, 5, 8, 11) та двох пунктів у Середньому Подонні: поселення Гудовський Кордон 7 та Зам'ятине 5 (Мельников 2002, рис. 2, 5; 4, 5, 7, 9, 13). Але з усіх наведених пунктів лише в декотрих випадках можна говорити про існування комплексів, пов'язаних із мар'янівською культурою — поселення Лисий Горб, житло А (Воловик 1993, с. 177—178), та вже згадане поховання 30 могильника Червоний Шлях 1.

В інших випадках нечисленні знахідки мар'янівської кераміки не виокремлені стратиграфічно у шарах із матеріалами класичного бондарихинського типу та, вочевидь, постають домішкою (Берестнев 1979, с. 9—11, табл. XX—XXI; Телиженко, Супрун 2004, с. 215—216)¹. Звернемо увагу на спостереження дослідників Зеленої Горниці 4, згідно яких утворення горизонту доби пізньої бронзи відбулося внаслідок одноразового заселення, а наявність в ньому кераміки і мар'янівського, і розвинутого бондарихинського типів надало додаткових свідчень співіснування їхніх носіїв (Телиженко, Супрун 2004, с. 215—216). Поховання 30 з Червоного Шляху 1 також містило посудину розвинутого бондарихинського типу (Буйнов 2000, рис. 2, 2), що дозволяє розглядати його як синкретичне.

Таким чином, не заперечуючи факту наявності окремих пунктів зі знахідками мар'янівської кераміки в Лісостепу Подінців'я, Донщини та Правобережжя Дніпра (Граков, Тереножкин 1958, рис. 2), вважаємо малоімовірною їх інтерпретацію як «горизонту», що міг би стати культурним підґрунтям для формування мало-

¹ Таку ситуацію, передусім, демонструють матеріали поселень Мала Рублівка 2 (Берестнев 1979, с. 9—11, табл. XX—XXI) та Зелена Горниця 4 (Телиженко, Супрун 2004, с. 215—216). Щодо пам'яток Подоння, то в публікації, на жаль, не наведено даних щодо стратиграфічного співвідношення кераміки мар'янівського та бондарихинського типів (Мельников 2002, с. 117—118).

будківського типу, представленого понад 140 пунктами в межах Дніпро-Донського межириччя (Воловик 1995, табл. 1). Очевидно, у цьому випадку доречно говорити лише про інфільтрацію нечисленних груп населення з ареалу «класичної» мар'янівської культури.

Покищо надійного підтвердження не мають і запропоновані хронологічні межі присутності мар'янівського населення в Лісостепу в XV—XIII ст. до н. е. (Буйнов 2000, с. 6). Усі відомі на сьогодні дані свідчать про досить пізню (очевидно, синхронну із фіналом зрубної культурно-історичної спільноти) його появу у регіоні. Так, поховання 30 могильника Червоний Шлях впущено до котловану напівземлянки другого періоду БМЗК (Буйнов, Дегтярь 2005, с. 118). Серед знахідок горизонту пізньої бронзи Зеленої Горниці 4 виявлено фрагменти столової кераміки білогрудівсько-чорноліського та білозерського типів, а також бронзову підвіску із розімкнутими кінцями, що дозволило синхронізувати його з культурами білозерського горизонту (Телиженко, Супрун 2004, с. 215—220)². Саме таке поєднання раніше встановив Я.П. Гершкович на низці інших поселень Сіверського Дінця і розглядає як характерну рису пам'яток вже постзрубного часу (Гершкович 1998, с. 76—81).

Наведені дані спростовують спробу визначити нижню дату перебування носіїв мар'янівських традицій у Лісостепу XV ст. до н. е. (Буйнов 2000, с. 6). Очевидно, це призведе до перегляду усталеної верхньої хронологічної межі групи мар'янівських пам'яток Полісся («перший етап», за Ю.В. Буйновим), датування яких у цілому не має надійних хронологічних прив'язок та встановлене, виходячи із суто загальних міркувань (Березанская 1982, с. 46).

Водночас, на думку деяких дослідників, близькість керамічних традицій малобудківського типу до культур пізньобронзової доби басейну Волги свідчить про необхідність пошуку генетичної основи БК саме в тому середовищі.

Б.М. Граков та С.І. Воловик у якості основного компоненту малобудківського типу вва-

жають поздняківську культуру (Граков 1977, с. 199; Воловик 1995, с. 147—186; 1995а, с. 23—24). На думку С.І. Воловика, до цього процесу також долучалися носії культур приказанської, ранньої текстильної кераміки (КТК), абашівської, фатьянівської (останніх двох — опосередковано через поздняківську культуру), а також білогрудівської, сосницької, пізньозрубної та білозерської. За С.В. Кузьмینیх, генетичну основу пам'яток малобудківського типу складали синкретичні поздняківсько-ранньотекстильні групи, потужний переселенський рух яких до Дніпро-Донського Лісостепу мав місце у другій половині II тис. до н. е. Проте він заперечує участь у тому процесі населення приказанської, фатьянівської та абашівської культур (Кузьмینیх 1996, с. 100—101). Схожість керамічних комплексів раннього етапу БК та КТК відзначали й дослідники Климентовського поселення на Середній Оці (Фоломеев и др. 1974, с. 183).

В одній із попередніх робіт (Корохіна 2009, с. 17) автором було виділено комплекс орнаментальних та технологічних ознак, спільних для керамічного комплексу малобудківського типу та низки культурних формувань басейну Волги: поздняківської, ранньої КТК, приказанської культур, атабаєвських пам'яток Середнього Поволжя (Колев 2000, с. 250—251, рис. 20—23), аким-сергіївського типу басейну Середньої Оки (Ставицкий 2005, с. 110—125). До таких ознак належать орнамент із горизонтальних рядів наколів (переважно «тичків»), застосування дрібнозубчастих штампу та розкосів на зовнішній поверхні, «перлини», мотиву «виноградне гроно». У середовищі культур доби бронзи поволзького регіону комплекс вказаних прийомів мав глибокі традиції, з'явившись ще в пам'ятках сейминського часу (Халиков 1980, с. 34—38; Попова 1985, с. 136—139).

Такі ознаки як дрібнозубчасті розкоси, дрібнозубчастий штамп в орнаментатії, «перлини» є діагностичними для малобудківського типу в усьому його ареалі, водночас вони не мають прототипів у мар'янівській культурі, що передбачає не другорядну роль поволзького (або «північно-східного», за термінологією Я.П. Гершковича: 1998, с. 78—81) компонента у формуванні малобудківського типу. Щодо його конкретних джерел, очевидно, слід погодитися з дослідниками, які вбачали їх у носіях поздняківської культури чи синкретичних поздняківсько-ранньотекстильних групах. Зокрема, до матеріалів перехідного типу можна

² Водночас вскрай спірною лишається ситуація на поселенні Лисий Горб, де С.І. Воловик відзначив часткове перекривання мар'янівського житла спорудою ранньозрубного часу (Воловик 1993, с. 177, рис. 1, І). Ю.В. Буйнов наполягає на зворотній стратиграфічній послідовності цих об'єктів (Буйнов 2000, с. 6), проте перевірка цього принципового моменту унеможливується відсутністю польової документації. Разом з тим, С.І. Берестнев згадане житло відніс до пізнього етапу зрубної культури (Берестнев 2001, с. 114).

залучити виявлені на поселенні поздняківської культури Єрахтур 5 на Середній Оці (датоване в широких межах II тис. до н. е.), керамічний комплекс якого містить численну групу фрагментів посуду, аналогічних малобудківським (Челяпов, Иванов 1998, рис. 3—5).

Зауважимо також, що діагностичні для мар'янівської традиції риси, представлені насамперед орнаментациєю мотузковим штампом («гусенички», «колючий дріт»), взагалі відсутні на низці поселень центральної частини малобудківського ареалу, зокрема в Тимченках та Ніцасі, досліджених широкими площами. Отже, роль кожного з потенційних компонентів формування малобудківських пам'яток (верхньодніпровського—мар'янівського та поволзького) потребує подальшого уточнення у хронологічному і просторовому аспектах.

Вимагає нового розв'язання й питання щодо внеску у формування БК місцевих культурних груп Дніпро-Донського межиріччя фінального етапу бронзової доби, зокрема, населення зрубної культурно-історичної спільноти та студеноцького типу.

Традиційною є точка зору щодо пізньозрубного населення як субстратного компонента БК (Граков 1977, с. 134; Воловик 1995а, с. 24—25; Буйнов 1999, с. 6—14). Етнокультурні контакти між носіями цих груп припускали з огляду на виокремлення серед зрубних пам'яток регіону горизонтів, датованих білозерським часом (Шаповалов 1976, с. 168—169; Горбов 1995, с. 58—66; 1996, с. 14—21; 2001, с. 168), зокрема й комплексів синкретичного «зрубно-бондарихинського» типу (Горбов, Литвиненко 1998, с. 74—76; Буйнов 1999, с. 9—11). На думку Ю.В. Буйнова, асиміляція пізньозрубного культурного компонента малобудківським завершилася до початку розвинутого етапу БК (Буйнов 1999, с. 13).

Розглядаючи це питання, слід брати до уваги його зв'язок із проблемами фіналу зрубної культурно-історичної спільноти та культурно-хронологічної атрибуції пам'яток постзрубного часу в Дніпро-Донському межиріччі. Зокрема, має бути враховано визначення постзрубного типу як окремого утворення (Отрошенко 2001, с. 159—162; Потапов 2001; 2006, с. 19), якому передувало виділення специфічних ознак його матеріального комплексу та синхронізація із культурами білозерського горизонту (Шаповалов 1976, с. 165—166; Гершкович 1990, с. 56—57; 1998, с. 81—84; Горбов 1995, с. 58—66; 1996). Відповідно, питання «бондарихинсько-зрубних» відносин має розглядатися у двох вза-

ємопов'язаних аспектах, що передбачають встановлення співвідношення бондарихинських матеріалів із БМЗК та постзрубним типом як окремими культурними утвореннями.

Доводиться констатувати, що для території Дніпро-Донського межиріччя процес виділення пам'яток постзрубного горизонту не завершено. На сучасному етапі для їх атрибуції діагностичною (для побутових комплексів) є передусім низка ознак керамічного виробництва, обґрунтованих на матеріалах горизонтів фінальної бронзи поселень Північно-Східного Надазов'я (Горбов 1995; 1996 та ін.), Сіверського Дінця та Подніпров'я (Гершкович 1998, с. 72, 75—78). До таких належать: розповсюдження профільованих форм (за незначної кількості банкоподібних та відсутності гострорєбрих), поява посуду із «комірцеподібним» оформленням вінець, валиків із незімкнутими кінцями, тенденція до розміщення валиків на плічках, орнаментация їх хрестами, косою сіткою, ламаюю лінією (Горбов 1995, с. 62—63; Кабанова 1996, с. 44—46; Гершкович 1998, рис. 11, 12).

Зауважимо, що вказані ознаки наявні в керамічних комплексах низки лісостепових пам'яток, які в контексті проблеми бондарихинсько-зрубних стосунків ще до недавнього часу розглядалися як «пізньозрубні»: поселення Іллічівка, Шосейне, Діброва, Бузівка, Залінійне та ін. (Буйнов 1999, с. 8—9). Такий погляд, своєю чергою, дозволяє констатувати контакти бондарихинського населення саме із носіями культури постзрубного типу, про що свідчать знахідки матеріалів цих груп у змішаних чи синкретичних комплексах — поселення Діброва, житло 1 (Гершкович 1998, с. 78), поселення Шосейне, житло 8 (Смирнов, Сорокин 1984, с. 144, рис. 5), синкретичні малобудківсько-постзрубні комплекси поселень Любівка (Буйнов 1999, рис. 1), Лихачівка (Горбов, Литвиненко 1998, с. 74—77), Сердюки 1 (Гейко 2006). Очевидно, пізнішими на тлі розглянутих (у межах білозерського періоду) є пам'ятки, в матеріалах яких постзрубні елементи поєднуються із класичними бондарихинськими — Бузівка, Залінійне, Стара Ігренів в Орільсько-Самарському межиріччі (Ромашко 1982; 1983; 1990, с. 32—36), Клешня 3 в Передстепу Сіверського Дінця (Телиженко, Супрун 2004, с. 220—221, рис. 14).

У жодному випадку не відзначено свідчень контактів бондарихинського населення з носіями БМЗК. Це дозволяє припускати відсутність безпосередніх контактів між ними та, відповідно, залишає відкритим питання щодо

зрубного субстрату в складі БК, а якщо точніше, то надає йому певних нюансів, оскільки наявність зрубних традицій в культурі бондарихинського населення може бути визначена лише через з'ясування їх участі у формуванні постзрубних утворень.

Окремо слід торкнутися ролі носіїв культури «студеноцького типу» в процесі формування БК. Ця специфічна культурна група, виділена в межах лісостепової смуги Східної України, стала відомою за матеріалами розкопок епонімного поселення Студенок 5 (Телегін 1956, с. 75—77; 1959), а пізніше — ґрунтового могильника Студенок 6 у Середньому Подінців'ї (Буйнов 1994, с. 8; 2008, с. 48). Її характерними рисами є самобутня конструкція жител: напівзаглиблені, із «коридороподібними» входами завдовжки до 5 м (Телегін 1959, с. 74, рис. 1; Буйнов 2004, с. 141—147, рис. 1, 3, 5; 2008, рис. 1), форми посуду — округлодонні чи гостродонні із циліндричним, а іноді «комірцеподібним» горлом, що поєднуються у комплексах із плоскодонною керамікою (Телегін 1959, рис. 2; 3, 1, 2, 4, 5; Буйнов 1994, рис. 1, 3—9; 3, 1—10, 16; 2004, рис. 4, 6; 2008, рис. 3—5). Розповсюдженою орнаментальною композицією є поєднання горизонтальної ялинки із зубчастого штамп, що викриває увесь тулуб, із рядами округлих наколів. Трапляються й ряди тичків, характерних для бондарихинської традиції, а також ряди «перлин», мотив «виноградне гроно». Циліндричне чи «комірцеподібне» горло часто декорували косою сіткою із відбитків зубчастого штамп, поверхню посуду іноді вкрито зубчастими розчосами.

Характер орнаменталізації та обробки поверхні студеноцької кераміки демонструє подібність до комплексів малобудківського типу, що й стало підставою для їхнього включення до складу БК. Дослідник епонімного поселення Д.Я. Телегін вважав його культуру генетично спорідненою із бондарихинською, зіставляючи її також із пам'ятками типу Мар'янівки та Малих Будків (Телегін 1956, с. 77; 1959, с. 77). В.А. Іллінська, С.С. Березанська і О.І. Тереножкін визначали студеноцькі пам'ятки як складову малобудківського етапу мар'янівсько-бондарихинської культури (Ільїнська 1961; Тереножкін 1965, с. 73; Березанська, Іллінська 1971; Березанська 1982, с. 41—44). Їхня хронологічна позиція визначалася в межах сабатинівського (Тереножкін 1965, с. 73; Березанська 1982, с. 43—46) чи навіть передсабатинівського часу (Телегін 1956, с. 77; 1959, с. 77; Лесков 1967, с. 104).

За С.І. Воловиком, поселення Студенок 5 та споріднені з ним пам'ятки утворюють ранній (студеноцький) період малобудківського етапу бондарихинської культури, також датований в межах сабатинівського часу (XV — кінець XIII ст. до н. е.) та пов'язаний походженням із культурами Волго-Окського та Волго-Камського басейнів (Воловик 1995, с. 133—137, 147—167; 1995а, с. 23—24).

До проблеми студеноцького типу неодноразово звертався Ю.В. Буйнов (Буйнов 1994, с. 7—12; 2000, с. 7—8; 2004; 2008). В останніх працях він визначив його не як хронологічний етап БК чи складову малобудківського типу, а як прийшлий культурний компонент — інфільтрат частини населення волго-камського походження в «мар'янівсько-малобудківський етнічний масив», що відіграв роль субстрату в генезі БК. Зауважено схожість культури студеноцького типу з матеріалами ранньотекстильної, приказанської та маклашеївської культур. Саме в середовищі останньої, на думку дослідника, варто шукати основне джерело його формування (Буйнов 2004, с. 150—151; 2008, с. 48—50). Він також обґрунтував омолодження студеноцького типу та віднесення його появи у Дніпро-Донецькому межиріччі до часу не раніше початку XII ст. до н. е. (Буйнов 1981, с. 137; 2004, с. 149; 2008, с. 48).

Для розв'язання питання походження культури студеноцького типу принциповою є наявність пам'яток зі схожою матеріальною культурою на сході, у Доно-Волзькому межиріччі та правих притоках Оки, вже відзначав Ю.В. Буйнов (Буйновим 2008, с. 50—52). Таку групу пам'яток, датованих в межах XII—X ст. до н. е., досліджено на р. Хопер («мар'янівсько-маклашеївський тип», за А.А. Хрековим: 2003, рис. 9—13). Значну подібність до студеноцьких та «мар'янівсько-маклашеївських» мають матеріали аким-сергіївського типу, виділеного північніше на Мокші та Сурі (Ставицкий 2005, с. 110—125). Проте в цій групі деякі дослідники вбачали змішання традицій приказанської та поздняківської культур (Ставицкий 2005, с. 122). В.В. Ставицкий вважає її близькою в культурному значенні до атабаївських старожитностей (Ставицкий 2005, с. 124). Найсхідніший пункт культури подібного типу розташовується на Правобережжі Волги — поселення Іванівське (Васильєв, Непочатых 1977, с. 29; Буйнов 2008, с. 50).

Ю.В. Буйнов, атрибутуючи студеноцькі пам'ятки Східної України, підтримував точку зору А.А. Хрекова щодо змішання традицій мар'я-

нівської та маклашеївської культур (Буйнов 2008, с. 50—52). Втім, важливо підкреслити відсутність в кераміці і студеноцьких, і близьких до них за культурою прихоперських поселень орнаменталії, виконаної різними варіантами мотузкового штампуга («гусенички», «колючий дріт»), що є діагностичною ознакою мар'янівської культури. Відповідно, й роль останньої у формуванні цих культурних груп залишається недоведеною.

Загалом висновки щодо значного мар'янівського впливу на сусідні лісові культури на сході, виходячи з факту наявності в них «ямково-гребінцевих» схем орнаменталії, на думку автора, є надто спрощеним вирішенням проблеми. Вони не враховують можливості доживання певних спільних традицій, пов'язаних із так званим «неолітичним слідом», у носіїв низки культур лісової зони, про що не слід забувати при аналізі взаємодії потенційних компонентів БК, зокрема мар'янівського, малобудківського та студеноцького чи акимсергіївського типів.

Ю.В. Буйнов вказує на незначний вплив студеноцьких традицій на формування БК (Буйнов 2008, с. 52). З цим, очевидно, слід погодитися, зважаючи на відсутність в матеріалах малобудківських поселень округлодонного посуду із «комірцеподібним» горлом і відмінності в конструкції жител. Серед особливостей студеноцької кераміки, не вказаних раніше, назвемо також широке застосування грубоzubчастого штампуга та грубоzubчастих розчосів поряд із дрібноzubчастими, які відсутні в ма-

лобудківських комплексах. Загалом, керуючись схемою культурного поділу матеріалу, запропонованою Я.П. Гершковичем для смуги Нижнє Подніпров'я — Північно-Східне Приазов'я — Подінців'я (Гершкович 1998, с. 72—81; 2001), та виходячи з наведених аналогів, студеноцький тип можна розглядати як групу «північно-східного» походження, що є близькою за традиціями до малобудківського типу, проте не тотожною йому (Буйнов 2004, с. 150—151; 2008, с. 48—50).

Таким чином, сучасний стан джерел змушує повернутися до дискусії щодо культурних витоків БК. У керамічному комплексі малобудківського типу прослідковується наявність рис, які пов'язують походження одного з компонентів його формування із культурами доби бронзи басейнів Верхньої та Середньої Волги, Середньої Оки і Прикам'я. Це спростовує думку про пряму еволюцію бондарихинських старожитностей із мар'янівської культури, і, відповідно, вказує на неправомірне використання термінів «мар'янівсько-бондарихинська культура» чи «лінія розвитку». Не знаходить підтвердження і гіпотеза щодо «другого горизонту» мар'янівської культури в Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі, який визначається Ю.В. Буйновим як генетична основа пам'яток малобудківського типу (Буйнов 2000, с. 4—7; 2001, с. 15—16). Водночас потребує уточнення роль місцевих культурних груп Дніпро-Донського межиріччя фінального етапу бронзової доби (постзрубного та студеноцького типів) у процесі генези БК.

Артеменко И.И. Археологические исследования в Украинской ССР // СА. — 1977. — № 4. — С. 12—29.

Артеменко И.И. Бондарихинская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 116—119.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.

Березанська С.С., Іллінська В.А. Мар'янівсько-бондарихинська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 363—373.

Берестнев С.И. Отчет о разведках и раскопках археологических памятников на территории Харьковской и Полтавской областей в 1979 году // НА ІА НАНУ. — 1979/109.

Берестнев С.И. Восточноукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.

Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура: Дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1981.

Буйнов Ю.В. О происхождении бондарихинской культуры позднего бронзового века // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 40—41.

Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков, 1994. — С. 15—28.

Буйнов Ю.В. Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // ВХУ. — 1999. — № 441. — Вип. 31. — С. 6—16.

Буйнов Ю.В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // ВХУ. — 2000. — № 485. — Вип. 32. — С. 4—12.

Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной Лесостепной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф., посвященной 10-летию независимости Украины. — Харьков, 2001. — С. 15—16.

- Буйнов Ю.В. Итоги раскопок поселения Студенок 5 и некоторые вопросы генезиса бондарихинской культуры // Древности. — Харьков, 2004. — С. 141—153.
- Буйнов Ю.В. Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 42—55.
- Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Грунтовый могильник позднего бронзового века Червоный Шлях 1 в бассейне Северского Донца // ВХУ. — 2005. — № 702. — Вип. 37. — С. 110—120.
- Васильев И.Б., Непочатых В.Л. Ивановская стоянка // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1977. — С. 28—33.
- Воловик С.И. Поселение эпохи бронзы у поселка Лагери на Северском Донце // РА. — 1993. — № 3. — С. 177—187.
- Воловик С.И. Бондарихинская культура (проблема происхождения): Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1995.
- Воловик С.И. К вопросу о сложении бондарихинской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докладов. — Харьков, 1995а. — С. 23—24.
- Гейко А.В. Поселение финальной бронзы у села Сердюки на Полтавщине // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 186—188.
- Гершкович Я.П. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 55—57.
- Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье—Северо-Восточное Приазовье—Подонцовье) // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 61—92.
- Гершкович Я.П. Взаимодействие археологических культур в заключительный период эпохи поздней бронзы на Юго-Западе Восточной Европы // XV Уральское археологическое совещание. — Оренбург, 2001. — С. 69—71.
- Горбов В.Н. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы. — СПб., 1995. — Ч. 2. — С. 52—72.
- Горбов В.Н. Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 13—21.
- Горбов В.Н. Парадоксы поселения у хутора Ляпичев // Проблемы археологии и архитектуры. — Т. 1. Археология. — Донецк; Макеевка, 2001. — С. 154—170.
- Горбов В.Н., Литвиненко Р.А. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 69—79.
- Граков Б.Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977.
- Граков Б.Н., Тереножкин А.И. Субботовское городище (раскопки 1955 года) // СА. — 1958. — № 2. — С. 164—178.
- Екимов Ю.Г. К вопросу о бронзовом веке в Окско-Донском междуречье // Тез. научно-краеведческой конф. — Липецк, 1995. — С. 31—33.
- Ильинская В.А. О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье // КСИА. — 1955. — 4. — С. 106—109.
- Іллінська В.А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1957. — 10. — С. 50—65.
- Ильинская В.А. О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. — 1957а. — 70. — С. 14—27.
- Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
- Ильинская В.А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 85—101.
- Кабанова Е.В. Опыт применения статистических методов для анализа керамики поселений Северо-Восточного Приазовья // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 41—47.
- Колев Ю.И. Заключительный этап бронзового века в Поволжье // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 242—301.
- Корохіна А.В. До походження бондарихинської культури // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 13—18.
- Кузьминых С.В. О некоторых дискуссионных проблемах изучения бондарихинской культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). — Донецк, 1996. — С. 99—102.
- Куриленко В.С., Отрощенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезенському мікрорайоні на Десні // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 45—55.
- Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. — К., 1967. — С. 143—178.
- Мельников Е.Н. Материалы финала эпохи бронзы с территории Верхнего Подонья // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 112—119.

- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи. — К., 2001.
- Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002.
- Попова Т.Б. Значение орнаментальных мотивов и керамических форм для датировки памятников поздняковской культуры на Средней Оке // Труды ГИМ. — М., 1985. — Вып. 60. Новые материалы по истории племен Восточной Европы в эпоху камня и бронзы. — С. 133—187.
- Потапов В.В. К вопросу о финальной дате срубной культуры // Бронзовый век Восточной Европы: характеристики культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001. — С. 224—229.
- Потапов В.В. Памятники финальной бронзы степного Подонья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2006.
- Ромашко В.А. Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982. — С. 54—60.
- Ромашко В.А. Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1983. — С. 52—59.
- Ромашко В.А. Предскифский период в пограничье Лесостепи и Степи Днепровского Левобережья (XII — начало VII вв. до н. э.): Дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1990.
- Смирнов А.С., Сорокин А.Н. Поселение эпохи поздней бронзы в верховьях Северского Донца // СА. — 1984. — № 4. — С. 138—149.
- Ставицкий В.В. Бронзовый век Посурья и Примокшанья. — Пенза, 2005.
- Телегін Д.Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // АП УРСР. — 1956. — Т. 6. — С. 75—84.
- Телегин Д.Я. Оскольская экспедиция 1955—1956 годов // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 72—79.
- Телиженко С.А., Супрун А.В. Исследование многослойного памятника Зелена Горница-4 // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2004. — № 3. — С. 188—229.
- Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода // СА. — 1965. — № 1. — С. 63—86.
- Фоломеев Б.А., Александровская А.Л., Гласко М.П., Гуман М.А. Климентовская стоянка // Труды ГИМ. — М., 1988. — Вып. 68. Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. — С. 168—190.
- Халиков А.Х. Приказанская культура (САИ. — 1980. — Вып. В1-24).
- Хреков А.А. К вопросу о памятниках финальной бронзы Волго-Донского лесостепного междуречья // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследование в 2001 году. — Саратов, 2003. — Вып. 5. — С. 103—128.
- Челяпов В.П., Иванов Д.А. Поселение поздняковской культуры Ерахтур V // Археологические памятники Среднего Поочья. — Рязань, 1998. — Вып. 7. — С. 59—78.
- Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 150—172.
- Шрамко Б.А. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца // КСИИМК. — 1954. — 54. — С. 105—115.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.

Надійшла 03.02.2009

А.В. Корохина

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ГЕНЕЗИСА И РАЗВИТИЯ БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются дискуссионные аспекты проблемы происхождения бондарихинской культуры. Основное внимание уделяется дискуссии о ее генетической основе, относительно которой в настоящее время сформировались две противоположные точки зрения. Автор ставит под сомнение гипотезу эволюционного развития малобудковского типа из марьяновской культуры, в частности, существование «второго горизонта марьяновской культуры» в пределах Днепро-Донской Лесостепи как культурной основы памятников малобудковского типа. В то же время поставлен вопрос об участии в процессе генезиса бондарихинской культуры компонента, связанного с образованиями эпохи бронзы Волжского бассейна, источник которого в настоящее время можно предполагать в наиболее поздних памятниках поздняковской культуры или синкретических поздняковско-раннетекстильных группах. Внимание уделяется вопросам участия в этом процессе местных культурных групп финала бронзовой эпохи (носителей срубной общности и студенокского типа). Обоснование самостоятельного статуса постсрубного типа создает необходимость рассмотрения вопроса «бондарихинско-срубных» отношений в двух взаимосвязанных аспектах, которые предполагают установление соотношения бондарихинских материалов с бережновско-маевской срубной культурой и постсрубным типом как отдельными образованиями. Памятники студенокского типа, согласно современным разработкам, рассматриваются как явление, связанное по происхождению с регионами Доно-Волжского междуречья или бассейна Оки, которое представляет традиции, близкие к малобудковским.

SOME PROBLEMS OF STUDY OF GENESIS AND DEVELOPMENT OF BONDARYKHYNKA CULTURE

The article deals with some disputable aspects of the problem of origin of Bondarykhynska culture. Attention is paid to the discussion about its genetic basis which is presented by two contrary viewpoints. The author doubts the hypothesis of evolution of the Malobudkivsk type from the Marianivska culture, particularly, the existence of the «the second horizon of the Marianivska culture» in the Dnipro and Don Rivers forest-steppe region as a cultural basis of the Malobudkivsk type monuments. At the same time, the question is raised about the participation of a component related with the cultural groups of the Volga River region in genesis of the Bondarykha culture. The source of this component can be presumably seen in the latest monuments of Pozdnyakovo culture and syncretic Pozdnyakovo and the Early Textile culture groups. The attention is paid to the issues of participation of the local cultural groups of the Final Bronze Age (bearers of Zrubna community and Studenok type) in this process. Substantiation of independent status of Post-Zrubna type necessitates the consideration of relationship between Bondarykhynska culture and Zrubna community within two interrelated aspects, presupposing the establishing of correlation of Bondarykhynska Culture materials with Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture, and Post-Zrubna type as individual formations. According to the recent research, Studenok type materials are considered to be connected by origin with the Don and Volga Rivers region or the Oka River basin and to be presenting traditions close to those of Malobudkivsk type.

Е.А. Кравченко

ХРОНОЛОГІЯ МОЛОДШОГО ДОТАВРСЬКОГО ПЕРІОДУ КИЗИЛ-КОБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті йдеться про матеріальну культуру населення Криму ранньозалізного часу, що традиційно пов'язується із кизил-кобинською культурою. Подано характеристику матеріалів, зокрема, детальну класифікацію кераміки, обґрунтовано синхронізацію її з іншими культурами Північного Причорномор'я і хронологію молодшого дотаврського періоду.

К л ю ч о в і с л о в а: ранній залізний вік, Крим, кизил-кобинська культура, хронологія, синхронізація

Хронологія і механізм формування кизил-кобинської культури викликає чимало дискусій у вивченні населення ранньої залізної доби Північного Причорномор'я. Останнім часом це ускладнилося через подавлення низки пам'яток регіону відповідно з оновленою схемою центральноєвропейської хронології (Pare 1996; Бруяко 2004). З іншого боку, «проблемним» є молодший, дотаврський, період кизил-кобинської культури, синхронний із комплексами НаВ2/3—НаС1 (ранньої фази) Балкано-Карпат, Північного Причорномор'я і Північного Кавказу, який за старою хронологічною схемою був розірваний у часі із попереднім періодом з причин слабкої наповненості матеріалом, синхронізованим в інших культурах з часом НаВ2. Проте серед матеріалу, синхронізованого із чорногорівськими комплексами, початково датованими часом НаВ2, основна частина якого при перегляді хронології увійшла до наступного періоду, виділилася група, яка і стратиграфічно, і типологічно займає

проміжну позицію між комплексами старшого (СДП) і молодшого (МДП) дотаврських періодів. Водночас більшість аналогів до матеріалу цієї групи надають речі із чорногорівських поховань, насамперед із камерними конструкціями (Гошко, Отрощенко 1986; Махортых 2004), і це не дозволяє повністю відмовитися від виокремлення групи пам'яток Північного Причорномор'я, датованих часом НаВ2. У цій ситуації спробуємо розглянути опорні комплекси двох горизонтів кизил-кобинської культури — III-УБ і IV-УБ¹, матеріал яких і формує МДП (рис. 1).

Кінець СДП маркується загибеллю будівлі 2 Уч-Башу (рис. 2), матеріальний комплекс якої належить до горизонту III-УБ (Kravchenko 2005). На згарищі знайдено уламок тридірчасного кістяного псалія (рис. 3, 1), що за О.І. Те-

¹ Назви горизонтів складаються із їх порядкового номера (I, II, III і т.д.) і перших літер пам'ятки, за комплексами якої їх було виділено. Для обох дотаврських періодів це Уч-Баш (УБ). Дослідження здійснено за матеріалами розкопок С.Ф. Стржельського 1952—1953 рр. (див. список літератури).

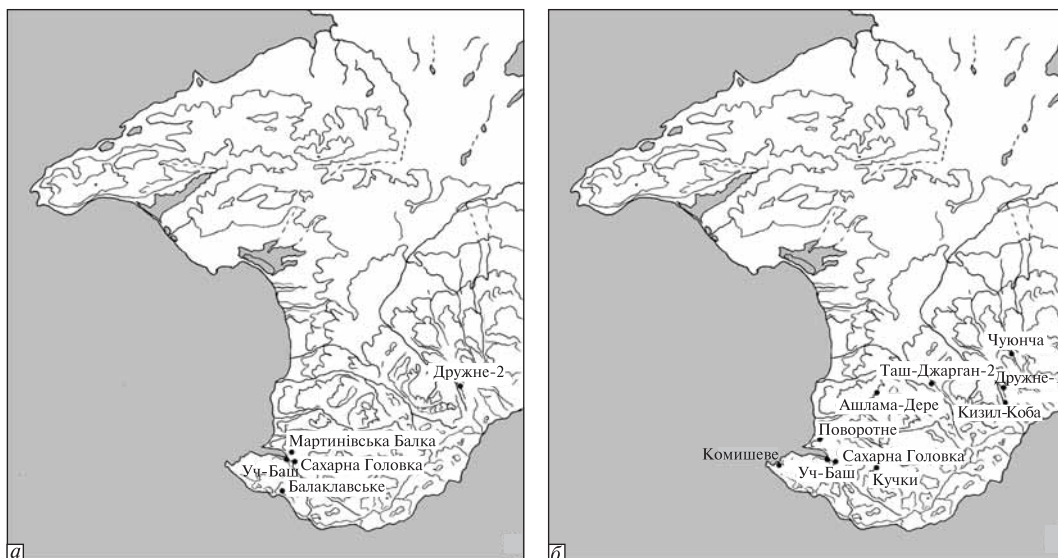

Рис. 1. Пам'ятки дотаврських періодів кизил-кобинської культури: а — СДП; б — МДП

реножкіним належить до стержнеподібних із отворами в одній площині (Тереножкин 1976, с. 181). Такі псалії мають широке датування від білозерського до ранньочорногорівського часу. Подібні зразки відомі у матеріалах II фази Бабадаг, що також доволі широко датується X—IX ст. до н. е. (Morints 1987, р. 52, 64, fig. 14, 2), поселення Цахнеуц та інших групи Козія-Сахарна (Кашуба 2000, рис. XXX, 4, 5, 11). М.Т. Кашуба доходить висновку про ідентичність цього типу псаліїв із пізньочорноліськими, а також чорногорівськими північно-східної зони, за О.Р. Дубовською (Кашуба 2000, с. 325—326). Наразі такі псалії зараховують до групи із отворами однакового розміру на одній осі без шляпок на кінцях і без потовщення навколо отворів — тип Жирноклеївський 1 (Вальчак, Мамонтов, Сазонов 1996, с. 35—36), що відповідають ранньому етапу чорногорівської культури степів Східної Європи.

Ця подія (загибель будівлі?) припадає на горизонт III-УБ, який датується приблизно кінцем X — серединою IX ст. до н. е. МДП, синхронний НаВ2/3 і початку НаС, у другій половині IX ст. до н. е. характеризується окремими проявами рис культур Північного Кавказу, і ця тенденція простежується протягом усього періоду до середини VIII ст. до н. е. Кераміка саме цього періоду трапляється у підкурганих степових похованнях із камерними конструкціями. Історично це може бути пов'язано з появою у регіоні степових номадів, із чим узгоджуються і пожежі на поселеннях, і поява кавказьких типів у керамічному комплексі кизил-кобинської культури. Кількість поселень зростає більш, ніж удвічі, кизил-кобин-

ські племена заселяють центральну і східну частини Кримських гір, проте матеріал цих пам'яток виглядає досить провінційно на тлі Західного Криму. Соціальна структура населення МДП не реконструюється через нестачу джерел. Проте констатується високий рівень гончарства і металургії заліза. Цей неповний період закінчився доволі різкою зміною матеріального комплексу у другій половині VIII ст. до н. е., що можна пов'язати із приходом нової людності у регіон, цього разу зі сходу — Передкавказзя і Кубані.

Молодший дотаврський період припадає на IX—середину VIII ст. до н. е. (НаВ2-3—НаС: рання фаза). Є підстави припускати, що поселення Уч-Баш деякий час не функціонувало, оскільки основна кількість матеріалу цього періоду припадає на горизонт IV-УБ. Однак пам'ятку досліджено частково, тож цей висновок є гіпотетичним. Поселення Сахарна Головка, навпаки, функціонувало на початку періоду. Є також підстави припускати існування поселення у верхів'ї Камишевої бухти.

Могильники цього часу у західній групі кизил-кобинської культури наразі ідентифікувати не вдається. Часом НаВ2-3—НаС (рання фаза) датується центральна група могильника Дружне I, що, ймовірно, належить однойменному поселенню. Поховальну конструкцію представлено підквадратною кам'яною скринею, ледь заглибленою у давню поверхню (Колотухин 2000, рис. 9, 48).

Центральну і східну групу пам'яток за цього періоду репрезентовано поселеннями Ашлама-Дере, епонімною пам'яткою Кизил-Коба, Таш-Джарган 2, Дружне 1. Можливо, до цього

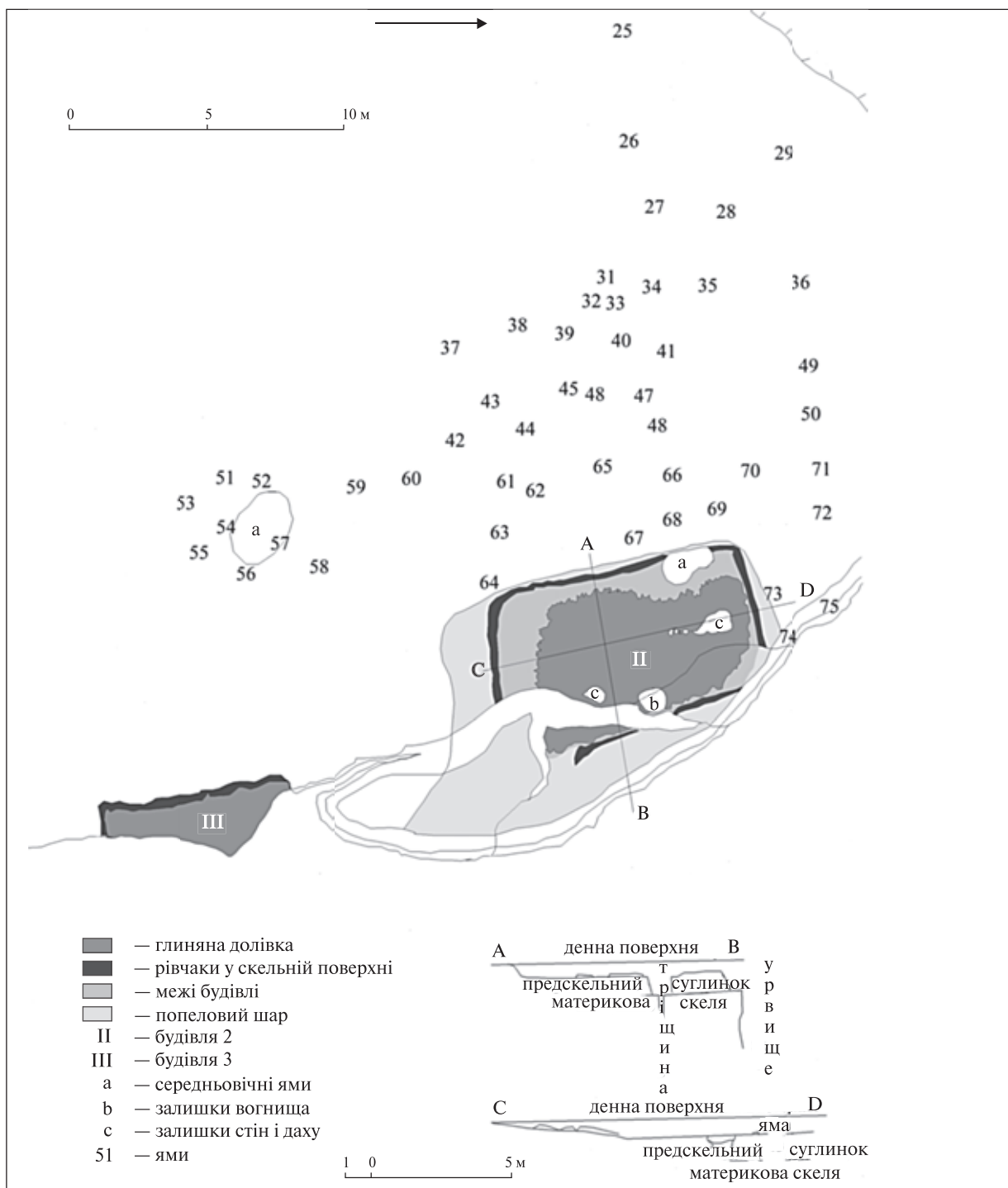

Рис. 2. Уч-Баш. План розкопу I 1953 р. (за С.Ф. Стржелецьким)

ж часу належить могильник Чуюнча (Колотухин 1996, с. 124—133; Наукові фонди ІА НАНУ, кол. 343).

Знаряддя з поселень, як і в попередній період, мають землеробський характер: зернотерки, розтирачі, товкачі, вкладні до серпів. Матеріал будівлі 3 Уч-Башу містить 35 прясел і їхніх уламків, що свідчить про розвиток прядильного ремесла і ткацтва. Уч-баські матеріали та-

кож вказують на значний, як і в попередній період, розвиток гончарства (викиди керамічного браку). Традиції у виготовленні кераміки, деякі прийоми лощення і фарбування посуду вказують на безперервність гончарних традицій на поселенні від раннього горизонту. Ті самі тенденції простежуються і за матеріалами Сахарної Головки цього періоду. МДП датується потужний комплекс металургії заліза на по-

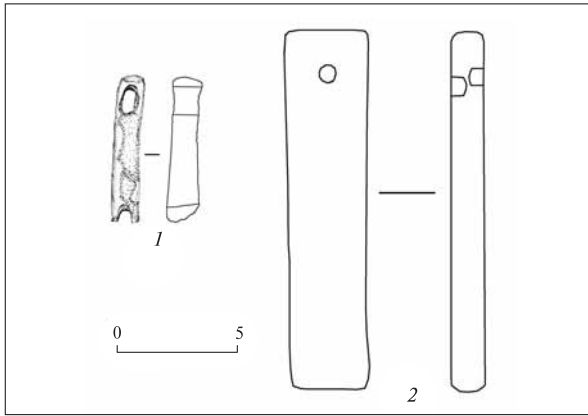

Рис. 3. Уламок псалія (1) з будівлі 2 і точило (2) із будівлі 3

селенні Уч-Баш — найраніший у Північному Причорномор'ї, розкопки якого з 2006 р. проводить автор².

Відомостей про світогляд, окрім знаків на посуді, немає. Цим періодом датуються кілька чорнолощених посудин із наліпом у вигляді пташиної лапи на тулубі (рис. 4, 6; 5, 3). В.І. Козенкова, інтерпретуючи подібні зображення на посуді із Сержень-Юртівського могильника, визначає їх як «образ» — стилізоване обличчя, що за характером зображення є близьким передньо- і малоазійським, зокрема й троянським прототипам. Це може свідчити про єдині ідеологічні корені населення, яке лишило усі ці культури (Козенкова 2002, с. 72).

Вкажемо, що поселенські пам'ятки обох дотаврських періодів є нечисленними у Криму, проте існували впродовж 150—300 років. Сліди пожеж на поселеннях не призводили до припинення життя на них, що, ймовірно, пов'язано із можливістю відновлення господарської діяльності. Можливо, це зумовлено їх розташуванням біля джерел сировини — високоякісних глин, металоносних руд та ін. Площа, на якій простежується суцільний культурний шар і скупчення об'єктів, лише на Уч-баському поселенні становить понад 7 га. Зважаючи на площі мису Уч-Баш, зруйновані вибухом і Каменолюменним урвищем, у давнину вона була втричі більшою, що робить це поселення одним із найбільших у передскіфський час на півдні сучасної України.

Субстратна основа населення в цей період є місцевою, що вказує на відсутність різких демографічних змін. На користь цього свідчить продовження традицій попереднього горизонту у виготовленні кераміки. При цьому впливи інших культур у цей період демонстру-

ють двовекторність: за збереження традиційних для попереднього горизонту впливів культур «некласичного» гальштату із Подунав'я та Середнього Подністров'я або споріднених з ними простежується поява типів, генетично пов'язаних із Передкавказзям. Це збігається зі зміною історичної ситуації у цьому регіоні. Обидва передскіфські періоди демонструють певну генетичну спорідненість за трьома провідними категоріями кераміки: горщикоподібний посуд, корчагоподібний і кубкоподібний.

Аби впевнитися в цьому, розглянемо детально керамічний комплекс обох горизонтів Уч-Башу дотаврського періоду.

Горизонт III поселення Уч-Баш (III-УБ)

Горизонт виділено на основі матеріалу з долівки будівлі 2, що загинула у пожежі (Kravchenko 2005), культурного шару і давньої поверхні над залишками також спаленої будівлі 1 (дет. див.: Кравченко 2004), ям 1—5, 9, 11, 13, 14, 26, 44, 56, 57 розкопу 1 (рис. 2). На розкопі 2 комплексів із синхронним матеріалом не зафіксовано. Аналогічний керамічний комплекс знайдено в ямі 2 поселення Сахарна Головка. За планіграфічними спостереженнями С.Ф. Стржельського, ями 1—14 групуються між собою і тяжіють до західного борта розкопу 1 (1952 р.). Інші ями розташовані у північно-західному куті розкопу 1 (1953 р.). До групи ям 1952 р. також належать ями 6, 7 і 17, але за матеріалом їх не можна віднести до цього горизонту.

У комплексах трапляються пращові камені, верхні частини вістер дротиків, кам'яні зернотерки та їхні фрагменти, уламки точильних каменів та точил, мергелеві кружки із центральним отвором, крем'яні вкладні, прясла, мушлі морських черепашок із просвердленим отвором. Комплекси³ горизонту синхронізовано на основі аналізу керамічного посуду.

³ Під комплексом ми розуміємо археологічний об'єкт, штучно обмежений у давнину і непорушений у своїх межах після припинення функціонування, яке відбулося одномоментно або протягом незначного часу, який не має принципового значення для хронологічної шкали, що застосовується (наприклад, датування у межах століття дозволяє для уточнення використовувати комплекс, що функціонував менш, ніж століття, за стратиграфічними та іншими спостереженнями). У межах класів нелощеної (кухонної) і лощеної (парадної) кераміки виділено найдрібнішу класифікаційну таксономічну одиницю — вид, що є інструментом для виокремлення групи артефактів, які існували у вузький проміжок часу, що відповідає хронологічному горизонту і відбиває єдність форми, орнаменту і технології виготовлення. При виділенні враховувались орнамент, його мотив і спосіб на-

² Матеріали готуються до публікації.

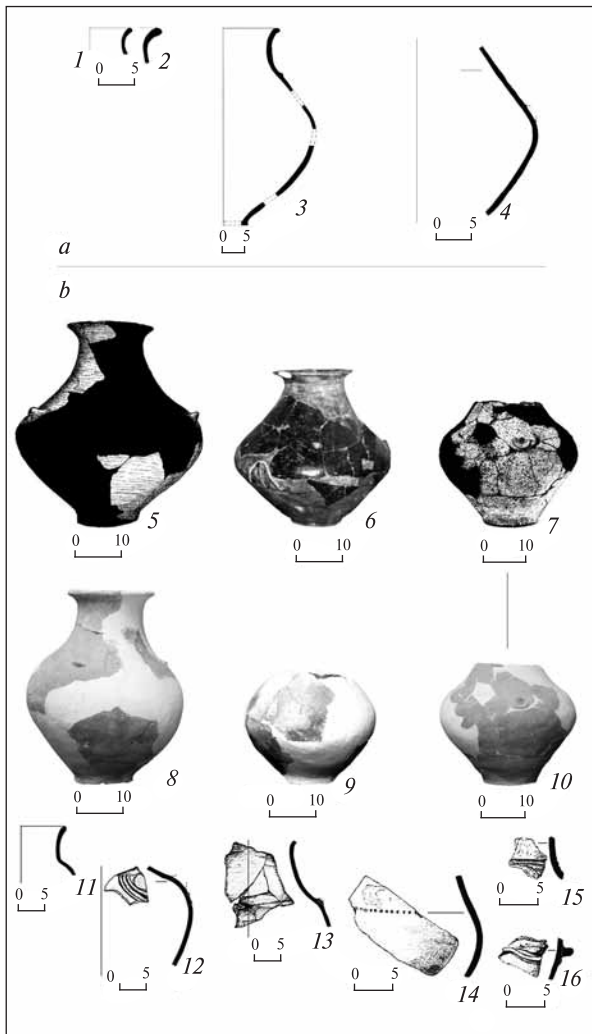

Рис. 4. Корчагоподібний посуд: а — вид III/5; б — вид IV/4. Уч-Баш, розкоп 1: 1, 2 — яма 1; 3 — яма 26; 4 — шар над обмазкою будівлі 2; 5, 7/10 — будівля 3; 6 — давня поверхня над шаром, що перекривав будівлю 1; 8, 9, 11—13 — яма 46; 14 — яма 63; 15 — яма 35; 16 — яма 65

Клас нелощений посуд. Вид III/1. Великий посуд (рис. 6, 5—7) із короткою шийкою, трохи відігнутим вінцем і розширеним тулубом, товстостінний, без грубих домішок у тісті. Відома орнаментация — наліпний широкий пружок, декорований пальцевими заціпами.

Найпоказовіші фрагменти дуже деформовано пожежею, тому аналоги їм можуть бути некоректними. Ймовірно, вид належить до того

несення, обробка поверхні, формувальна маса, випад, особливості технології виготовлення, форма. За виділеними ознаками сукупність видів у комплексах при непорушності складу функціональних категорій було синхронізовано і об'єднано у просторово-часові одиниці — хронологічні горизонти — вузькі проміжки часу, що характеризуються певним набором ознак матеріальної культури (себто, горизонт не є періодом, він може межувати або не межувати із наступним на сьогодні відомим горизонтом).

ж типологічного ряду, що й види I/1 (Кравченко 2009, рис. 5) і II/3 попередніх горизонтів.

Вид III/2. Великий посуд із плавно відігнутим вінцем, високою шийкою, що перегином переходить в опукле плече, із ретельно заглаженою зовнішньою поверхнею, переважно ангобованою (рис. 7, 2—20). Тулуб видовжених пропорцій переходить у пласке дно, яке за діаметром менше за вінця. Максимальне розширення тулуба припадає на верхню третину посудини. Найбільший її діаметр менший за висоту. Характерна орнаментация — підтрикутий у перетині пружок під горлом із розізмкненими кінцями, які не перетинаються.

Вид знаходиться в одному типологічному ряді з підвидом I/36 (Кравченко 2009, рис. 7) і видом II/2 (Кравченко 2004, рис. 4, 5) попередніх горизонтів (рис. 7, 1). Посуд будівлі 2 походить із шару на долівці під обмазкою (рис. 7, 16—18). Подібний посуд знайдено у заповненні ям поселення Ашлама-Дере біля Бахчисарая (Крис 1957, с. 44, рис. 2, 1, 2).

Вид III/3. Великий тарний посуд (рис. 6, 1—4), іноді трохи підлощений, з домішкою піску і черепашкового піску, без ангобу, із дугоподібно відігнутими широкими вінцями, короткою увігнутою шийкою, що переходить у випнуте плече і тулуб із найбільшим розширенням у верхній третині посудини, яка конічно звужується до вузького плаского дна. Діаметр вінець значно перевищує діаметр дна і трохи менший за діаметр тулуба, висота посудини приблизно

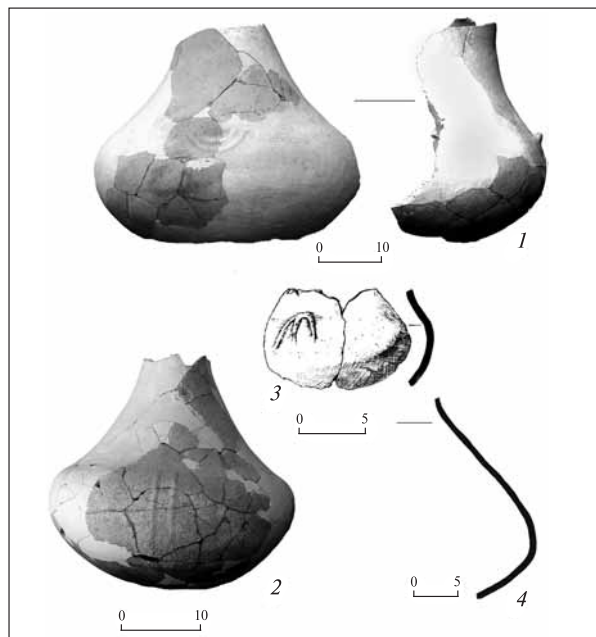

Рис. 5. Корчагоподібний посуд, вид IV/5. Уч-Баш, розкоп 1: 1, 2 — яма 46; 3 — яма 65; 4 — шар над обмазкою будівлі 2

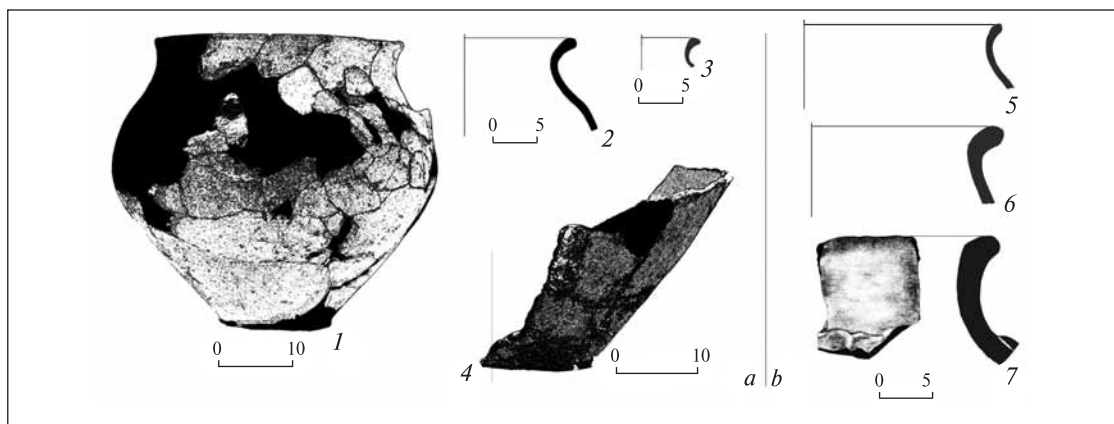

Рис. 6. Горщикоподібний посуд: а — вид III/3; б — вид III/1. Уч-Баш, розкоп 1: 1, 4 — долівка будівлі 2; 2 — яма 26; 3 — яма 2; 5, 6 — яма 5; 7 — яма 44

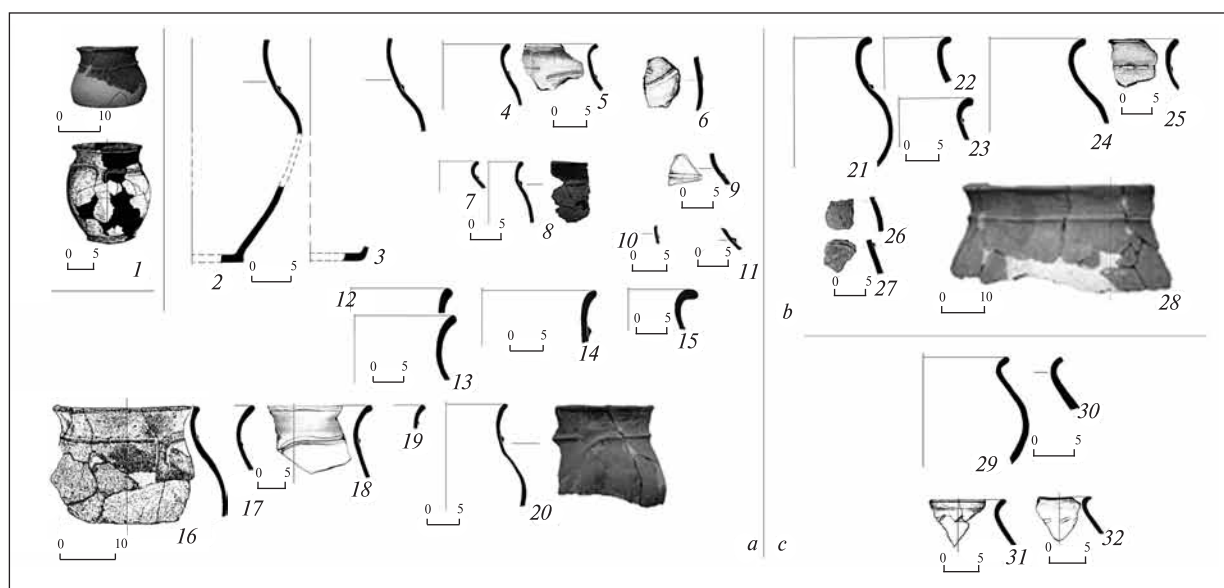

Рис. 7. Горщикоподібний посуд: 1 — види I/36, II/2; а — вид III/2; б — вид IV/1; с — вид IV/3. Уч-Баш, розкоп 1: 2, 3 — яма 26; 7, 8 — яма 13; 9 — яма 14; 10, 14, 19, 20 — яма 5; 11 — яма 2; 12—13 — яма 1; 15 — яма 3; 16—18 — долівка будівлі 2; 24, 25, 32 — яма 46; 21—23, 29, 30 — яма 63; 26, 27 — засипка будівлі 3; 28 — яма 65; 31 — яма 34. Сахарна Головка: 4—6 — яма 2

дорівнює найбільшій ширині. Посуд зазвичай не орнаментовано або орнаментовано рогоподібним виступом-наліпом на плечі (рис. 6, 1). Тісто дуже цупке, стінки товсті і доволі важкі на тлі кераміки з попередніх горизонтів.

Одна посудина походить із будівлі 2 із шару на підлозі (рис. 6, 1).

Цей вид спричинює неабиякі труднощі із синхронізацією. З одного боку, він може бути результатом розвитку виду I/1, відомого з білозерського часу, з іншого — його форма є ближчою до набагато ранішого посуду: великих чаш, відомих у комплексі поселень Бурун-Елі і Тау-Кипчак (Колотухин 2003, рис. 49, 7; 59, 15), які належать до доби пізньої бронзи. Найвірогідніше, що всі вони є похідними від чаш «сабатинівського» комплексу (Гершкович 1997, рис. 5,

4). Значна кількість архаїчних рис у попередніх горизонтах дозволяє припускати таку можливість, надто, що представлений вид походить із долівки будівлі 2, а, отже, передуює пожежі і є ближчим до попередніх горизонтів, аніж до наступних. Дослідники взаємовпливів культур білозерської і Ноа також констатують подібність певних форм їхнього посуду (Агульников 2004, с. 5, рис. 2, 7), виводячи тим самим подібні форми із ареалу балкано-карпатських культур, де схожі трапляються в керамічному комплексі групи Холеркань-Ханска, яка змінює Ноа і сабатинівську культуру внаслідок демографічного переміщення із Нижнього Подунав'я (Levitki 1994, р. 167—172, fig. 4, 35, 38). Вид належить до типологічному ряду видів I/1 (Кравченко 2009, рис. 5) і II/3 попередніх горизонтів.

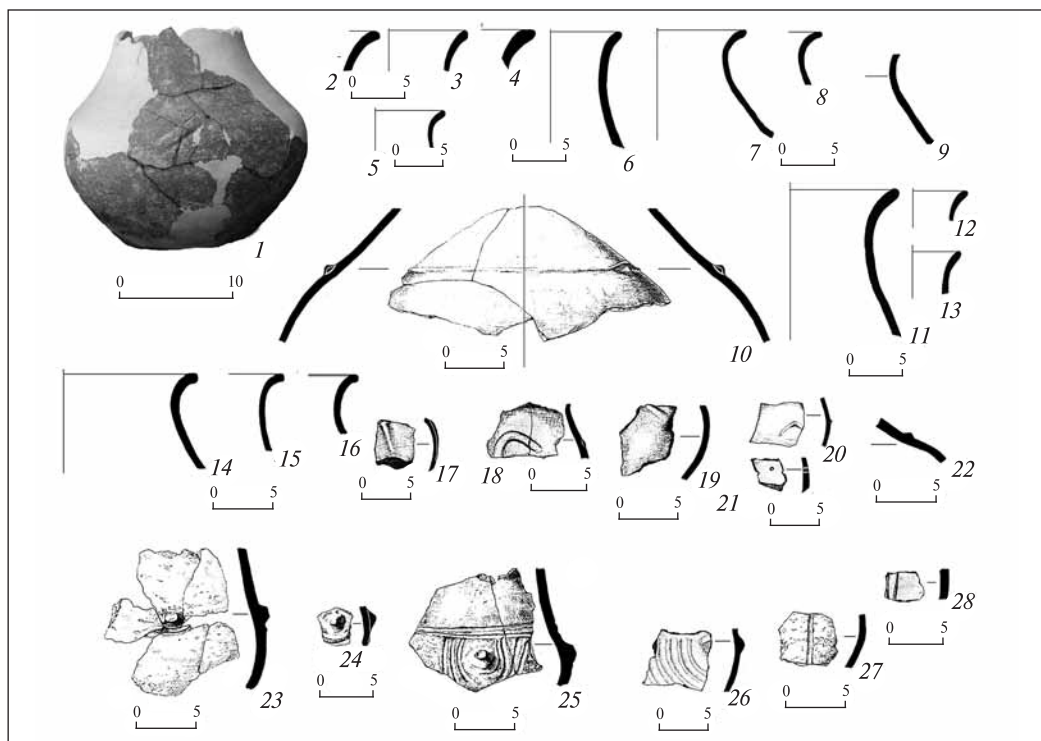

Рис. 8. Корчагоподібний посуд, вид III/4. Уч-Баш: 2, 3 — яма 1; 5, 17 — яма 2; 4, 6 — яма 13; 7–9 — яма 3; 10 — яма 14; 11–13, 28 — яма 5; 18 — яма 57; 20, 21 — будівля 2, 24 — яма 44; 26 — шар над обмазкою будівлі 2. Сахарна Головка: 14–16, 19, 22, 23, 25, 27 — яма 2

Клас лощений посуд. Вид III/4. Посуд (корчаги) переважно товстостінний і доволі важкий на тлі кераміки попередніх горизонтів, з округлим тулубом із найбільшим його розширенням у нижній частині, рівно відігнутим вінцем і високим горлом та дном без уступу (рис. 8). Плечко часто модельоване незначним перегином (біля середини висоти посудини). Орнаментований від плеча відрізком пружка, наліпом, наліпом-кнопкою з канелюрами знизу, наліпом у вигляді перевернутого півмісяця. Висота посуду дорівнює або ненабагато перевищує його найбільший діаметр, що припадає на середину або нижню половину.

Із шару на долівці походить кілька фрагментів стінок із наліпом — перекинутим півмісяцем (рис. 8, 20). У шарах над обмазкою також є посуд з подібною орнаментациєю. Проте закриті комплекси містять форми, аналогічні матеріалу із підлоги будівлі 2 і частково горизонту II-УБ.

Подібні корчаги відомі також серед інвентарю підкурганих скорчених поховань Криму і Північнопричорноморського степу, що традиційно визначаються як чорногорівські: Володимирівка поховання 2/10 (Махортых 2004, рис. 2, 1–4), Аккермень поховання 11/2 (Гошко, Отрошенко 1986). У верхньому шарі поселення Уч-Баш знайдено чимало уламків подібного посуду чудової якості — тонкостінних,

міцних на злам, із дзеркальним лошенням і ретельно нанесеним орнаментом. Цей вид і за профілюванням, і за орнаментациєю є генетично близьким до парадних циліндрошійних кубків білозерської культури, з одного боку, і відповідного посуду чорногорівських поховань — з іншого.

Вид III/5. Біконічний посуд (корчаги) середніх пропорцій із найбільшим розширенням тулуба на середині або у нижній частині, із відігнутим вінцем, звуженою короткою шийкою і плоским дном (рис. 4, 1–4). Посуд тонкостінний, із добре вимішаної відмудленої маси без грубих домішок, зі світлою поверхнею. Відомий орнамент — наліп над перегином тулуба.

Цей вид у матеріалі будівлі 2 представлено у шарах над обмазкою. Він є типологічно ближчим до біконічних корчаг наступного горизонту виду IV/4 і, можливо, корчаг-кубків IV/5; ймовірно, відображає зміну типів на поселенні.

Вид III/6. Посуд товстостінний (кубки та черпаки), лощений зовні чорним або бурим кольором, із плавним профілем без чітко вираженого ребра з діаметром вінця, що приблизно дорівнює найбільшій ширині посудини та дорівнює або більший за її висоту (рис. 9, 1–20). Найбільша ширина припадає на нижню половину або середину висоти, вінце слабо відігнуте, шийка висока, виражена слабо

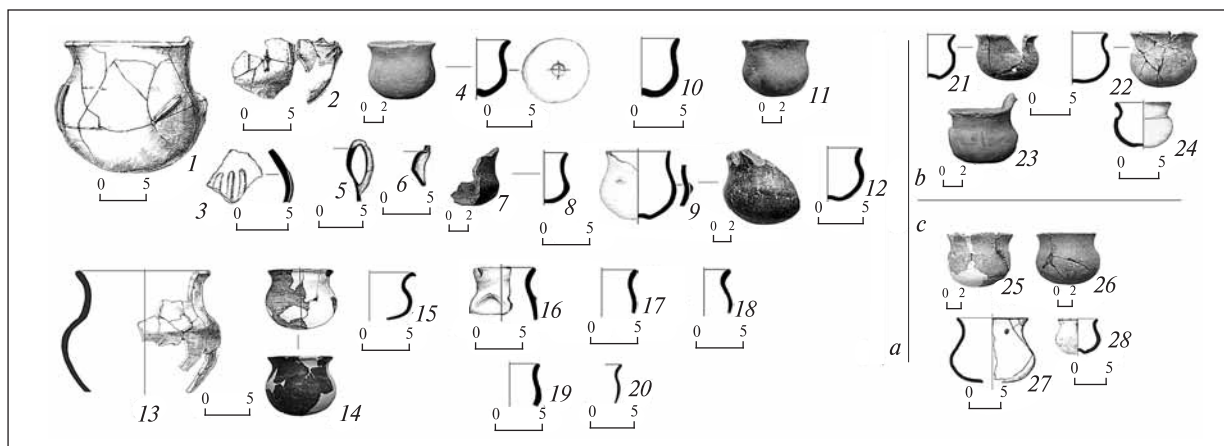

Рис. 9. Кубкоподібний посуд: а — вид III/6; б — вид III/7; с — вид IV/7. Уч-Баш, розкоп 1: 1, 15 — яма 26; 3 — яма 56; 4, 7, 9, 23 — шар над обмазкою будівлі 2; 5, 13, 14 — яма 5; 6 — яма 1; 10 — яма 11; 11 — яма 13; 12, 17 — яма 14; 16, 21, 22 — будівля 2; 18 — яма 4; 20 — яма 2; 25, 26 — будівля 3; 27 — яма 46; 28 — яма 63. Сахарна Головка: 2, 24 — яма 2

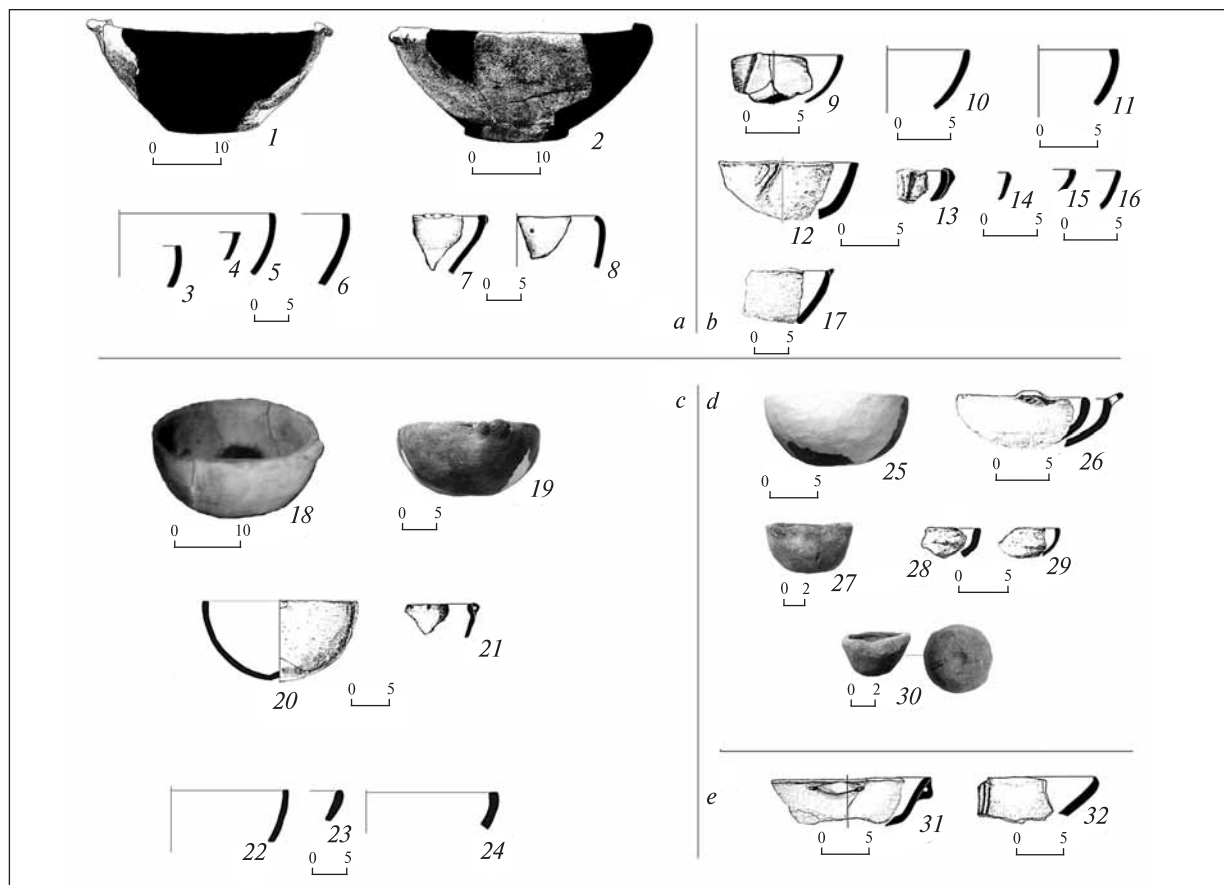

Рис. 10. Мископодібний посуд: а — вид III/8; б — вид III/9; с — вид IV/8; д — види IV/9 і IV/9а; е — вид IV/10. Уч-Баш, розкоп 1: 1, 2, 8 — будівля 2; 4 — яма 3; 7 — шар над обмазкою будівлі 2; 9 — яма 4; 10, 15, 16 — яма 14; 18, 19, 25, 27, 30 — будівля 3; 20, 21, 28, 29 — яма 65; 22—24, 31 — яма 63; 26 — яма 34; 32 — яма 46. Сахарна Головка: 5, 6, 11, 12, 13, 17 — яма 2

ко. Ручки черпаків петлеподібні, підіймаються над вінцями. Орнамент — шишкоподібні або пружкові наліпи у верхній частині тулуба, часто потрійні. У шарі над обмазкою будівлі 2 траплявся подібний посуд, орнаментований вдавленнями. Тісто із домішками грубо-, дріб-

нозернистого та черепашкового піску, випал хороший.

Вид у матеріалі будівлі 2 представлено знахідками на долівці (рис. 9, 16) і в нашаруваннях над обмазкою (рис. 9, 4, 7, 9). Посуд цього виду і його підвидів добре представлено на

Григорівському городищі, однак там він інакше орнаментований (Смирнова 1980, рис. 2, 23—25, 27, 28; 3, 5; 4, 11). Г.І. Смирнова датувала цю пам'ятку пізньочорноліським часом і синхронізувала із групою Сахарна-Солончени та похованням у кургані 1 біля с. Мервинці, де також відомі черпаки подібної форми. Відповідно з переглянутою хронологією пізньочорноліських та жаботинських старожитностей (Дараган 2005, с. 16) і через відсутність жаботинських матеріалів на Григорівському городищі (Смирнова 1980, с. 133), його дата припадає на фінал НаВ2 і визначається у межах IX ст. до н. е.

Вид належить до типологічного ряду видів Іа/3 (Кравченко 2009, рис. 11) і ІІ/7 (там само, рис. 5, 6) попередніх горизонтів.

Вид ІІІ/7. Посуд (кубки та черпаки) із чітко виділеною шийкою, відігнутим вінцем, сферичним тулубом і округлим дном з омфалом (рис. 9, 21—24). Діаметр вінця приблизно дорівнює діаметру тулуба та висоті посудини. Перехід горла у тулуб позначено ребром або перегином. Ручки черпаків петлеподібні, підняті над вінцями. Посуд тонкостінний, формувальна маса без грубих домішок. Відома орнаментация у вигляді відрізків наліпного пружка. Орнамент наліпними пружками (парними або потрійними) відомий у західних пам'ятках, як то Бабадаг, лише у його ІІІ фазі (Morintz 1987, fig. 10, 7). Посуд вкрито світлим (бурым або жовтим) лошенням.

Посуд будівлі 2 походить із шару над долівкою (рис. 9, 21, 22) і з нашарувань над обмазкою (рис. 9, 23). Вид співвідноситься із видом ІV/7 наступного горизонту і знаходиться в одному типологічному ряді з видами Іа/3 (Кравченко 2009, рис. 11) і ІІ/7 (Кравченко 2004, рис. 5, 6) попередніх горизонтів.

Вид ІІІ/8. Відкритий посуд великого об'єму (глибокі миски типу лутеріїв) із загнутими вінцями, часто із внутрішнім ребром на вінцях (рис. 10, 1—8). Усі зразки доволі подібні. За цілими формами реконструюються посудини на піддоні і плоскодонні без піддону. Посуд товстостінний зі слабким лошенням з обох боків. Орнамент — наліпи на вінцях із наскрізними горизонтальними отворами або без них. На одному фрагменті — потрійний наліп на вінцях. Увесь посуд або його фрагменти мають цупке тісто і, порівняно із мисками попередніх горизонтів, доволі значну вагу.

Посуд походить і з рівня підлоги, і з нашарувань над обмазкою будівлі 2. Він співвідноситься із видом ІІ/10 попереднього горизонту (Кравченко 2004, рис. 7).

Вид ІІІ/9. Відкритий посуд невеликого об'єму (чашки і плошки), тонкостінний, без гру-

бих домішок (рис. 10, 9—17). Серед домішок — черепашковий і дрібнозернистий пісок. Посуд добре профільований, вінця заглажені до середини. Зовні і зсередини посуд добре лощений чорним або коричневим. Характерна орнаментация — наліпний пружок, опущений вертикально або діагонально від вінця, або наліп-упор на вінцях. Посуд співвідноситься із видом ІV/8 і ІV/9 наступного горизонту.

Відтак, назовемо характерні особливості посуду горизонту ІІІ.

1. В орнаментации нелощеної кераміки — підтрикутний у перетині наліпний пружок із розімкненими кінцями, що горизонтально або під незначним нахилом заходять один за одиний.

2. Корчаги біконічної форми із найбільшим розширенням на середині чи нижній половині висоти.

3. Домінування плавного профілю на переході горла у тулуб над профілюванням із ребром.

4. Превалювання наліпного пружкового декору (відрізки пружка) на лощеному посуді і поодинокі випадки канельованого орнаменту.

5. Поява на мисках декору у вигляді опущеного від вінця вниз пружка.

6. Поява декору у вигляді пальцевих вдавлень.

7. Декоративні виступи-наліпи на лощеному посуді у вигляді невеликих рогоподібних виростів або кнопок.

8. Скорочення кількості посуду із якісним дзеркальним лошенням зовні чорним і, особливо, жовтим та коричневим на тлі ранішого горизонту.

9. Переважання товстостінного досить важкого посуду, виготовленого із цупкого тіста.

Оскільки цей горизонт є фактично хронологічним зрізом, у ньому наявні типи і попереднього горизонту, і наступного. Попри це, виділені види ІІІ/2, 3, 4, 6, 7, 8 мають відображати реальний момент, тобто час загибелі будівлі 2, що відбулося напередодні осідання у шар уламка після чорногорівського типу. Як вказувалося, цей псалій належить до стержнеподібних із трьома однаковими отворами в одній площині і датується кінцем періоду НаВ2. Цим періодом датуються аналоги керамічному комплексу горизонту. Кінцем Х — початком IX ст. до н. е. визначаються і аналоги із підкурганних чорногорівських комплексів Степу. Сукупно матеріал можна датувати другою половиною Х або кінцем Х — серединою IX ст. до н. е., хоча не виключено, що види із повними аналогами у попередньому горизонті із долівки будівлі 2 можуть вказувати на близь-

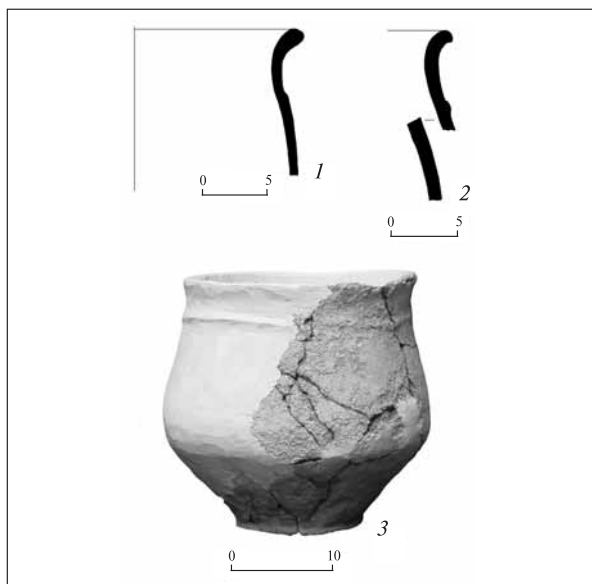

Рис. 11 Горщикоподібний посуд, вид IV/2. Уч-Баш, розкоп I: 1 — яма 37; 2, 3 — яма 46

кість часу загибелі будівлі 1 і будівлі 2 у X ст. до н. е., після чого поселення певний час не функціонувало, скажімо до середини IX ст. до н. е. Але, оскільки пам'ятку розкопано частково, такий висновок є гіпотетичним.

Яма 2 поселення Сахарна Головка належить до західної групи ям. Матеріал із неї відповідає виділеному горизонту III, більшою мірою маючи аналоги у шарах над обмазкою будівлі 2. Отже, яма може бути датована IX ст. до н. е.

Горизонт IV поселення Уч-Баш (IV-УБ)

Він об'єднує комплекси будівлі 3 (Кравченко 2005; 2005а; Kravchenko 2005), з денної поверхні, зафіксованої над шаром, що перекриває рештки будівлі 1, ям 34, 35, 37, 46, 63 та 65 розкопу I (рис. 2). Розкоп II не містить ідентичної кераміки. Опорні комплекси цього горизонту — це будівля 3, яка є закритим комплексом і надає найбільшу кількість цілих форм, і ями 46 і 65, що синхронізуються із матеріалом будівлі 3 за видовим складом кераміки. Ці ями містили рештки керамічного браку, окремі фрагменти посуду із ями 65 належали зразкам, знайденим у ямі 46. За стратиграфічними спостереженнями С.Ф. Стржелецького, ямі 46 передувала яма 44, віднесена нами до попереднього горизонту. Інші ями згруповано в горизонт на основі ідентичності видового набору кераміки. Планіграфічно усі ями тяжіють до південно-західної частини розкопу, але їх розташовано на віддалі від будівлі 3. Ймовірно є локалізація центральної споруди на нерозкопаній ділянці. Навколо залишків будівлі 3 ям не зафіксовано.

Серед матеріалу — значна кількість уламків зернотерок, точила (рис. 3, 2), пращові камені, уламки діоритових сокир, мергелевих плоских кружків із отвором та тягарців, крем'яні вкладні та інші знаряддя, глиняні прясла, підвіски із мушлів морських черепашок, уламки кістяних знарядь, шматки шлаку, вуглини й ін. Видовий аналіз кераміки виділених комплексів підтвердив правильність їх синхронізації в межах горизонту, а відмінність описаних видів від видів інших горизонтів — правильність виділення горизонту.

Клас нелощений посуд. Вид IV/1. Великий та середній посуд із відігнутих вінцем, діаметр якого менший за найбільший діаметр, дугоподібною високою шийкою, що переходить в округлий тулуб із найбільшим розширенням на середині висоти посудини (рис. 7, 21—28). Формувальна маса щільна, зовнішня поверхня не ангобована, іноді трапляється підлощений ангоб зсередини. Орнаментований підтрикутним пружком під шийкою із кінцями, що заходять один за одиний.

Вид належить до одного типологічного ряду з видами I/36, II/2, III/2 попередніх горизонтів.

Вид IV/2. Біконічний посуд із широким горлом, прямим плічком без перегину і ребром нижче середини висоти, на яке припадає найбільший діаметр, від нього тулуб конічно звужується до плоского вузького дна (рис. 11). Діаметр вінця трохи менший за найбільший діаметр і вдвічі більший за діаметр дна. Найбільший діаметр дорівнює висоті посудини. Орнаментация — пружок (на фрагментах трапляється тільки відтягнутий, на реконструйованій формі не можна визначити його структуру).

Аналогічний посуд відомий серед інвентарю Сержень-Юртівського могильника, де він є превалюючою формою (Козенкова 2002, с. 59). Більшість поховань із таким посудом В.І. Козенкова датує кінцем IX — початком VII ст. до н. е. або НаВЗ — початок НаС1, за Г. Мюллер-Карпе (Козенкова 2002, с. 128).

Вид IV/3. Середній та малий посуд (горщики) із різко відігнутих вінцем і шийкою, що перегином переходить у розширений сферичний тулуб (рис. 7, 29—32). Зовні має світлий ангоб (бурий або рожевий). Тісто ретельно вимішане із дрібнозернистим піском, дрібноструктурне. Випал добрий. Відома орнаментация — навскісні вдавлення паличкою на шийці.

Інші форми нелощеного посуду: мініатюрна відкрита посудина конічної форми, непропорційна, із омфалом на дні (рис. 10, 30). У культурах канельованого гальштату такі чаш-

ки трапляються, головню, у складі інвентарю поховань на досить широкому хронологічному відрізку (див., напр.: Patek 1968, Taf. XVI, 1—10; XXI, 1—25; Стоянов 1997, табл. V, 41—46), що дозволяє припустити їхню обрядову функцію.

Клас лощена кераміка. Вид IV/4. Біконічний посуд з високою шийкою (корчаги), відігнутим вінцем, що трохи більше за діаметр плаского вузького дна, і найбільшим розширенням тулуба на середині висоти (рис. 4, 5—16). Найбільший діаметр тулуба вдвічі більший за діаметр вінця і дорівнює або трохи менший за висоту посудини. Посуд виготовлено із міцного добре вимішаного тіста сірого кольору із домішкою дрібнозернистого та черепашкового піску, рідше — шамоту. Його ангобовано різного кольору сумішшю від яскраво-помаранчевого до синьо-чорного. Зовні, за винятком керамічного браку, має лощення відмінної якості. Характерний орнамент — наліпи-виступи, часто облямовані напівкруглими або фігурними пружками (рис. 4, 7, 8, 10, 12, 13, 16). Відома також орнаментация мигдалеподібними вдавленнями під наліпом-виступом (рис. 4, 5), паличковими вдавленнями, заповненими пастою (рис. 4, 14), наліпною фігурою у вигляді пташиної лапи (рис. 4, 6), «мотузковими» відтисками з трьох горизонтальних ліній на плечі (рис. 4, 15).

Подібний посуд є в шарах фази III поселення Бабадаг (Morints 1987, fig. 8, 7—9) та інших пам'ятках культури Бабадаг, де також датується її третьою фазою (Topoleanu, Jugănanu 1995, p. 207, fig. 6, 3, 4). У культурах полів поховань дунайського регіону він з'являється дещо раніше і доживає до HaC і скіфського часу (Patek 1968, S. 90). У румунських матеріалах так само поширеною є характерна для виду орнаментация наліпами-виступами на плечі. «Мотузковий» орнамент є найпоширенішим у кобьяковській культурі (Шарафутдинова 1980, с. 36), де корчагу із подібною орнаментациєю знайдено разом із бронзовим дволезовим ножом, датованим X—VIII ст. до н. е. (Шарафутдинова 1967, с. 75—81, рис. 25). Широка дата ножа не дозволяє вужче визначити тип орнаменту, але потрапляє у вужче датування за матеріалами Бабадаг і не суперечить їм. Третю фазу пам'яток Бабадаг виділено за наявністю у її комплексах кераміки типу Басарабі, що вирішило питання їх синхронізації (Petrescu-Dimbovită 1988, p. 182) і визначення часом HaC. У степових підкурғанних похованнях три таких посудини супроводжували п. 5/32 і 5/9, п. 7/39 у Рисовому, що, за Н.О. Гаврилюк, належать до чорногорівсько-новочеркаського періоду (Гаврилюк 1979, с. 28,

рис. 5, 3—5). Подібні корчаги відомі у пізньочорноліських комплексах Немирівського городища (Смирнова 1996, с. 73, рис. 7, 4, 5).

Символ у вигляді пташиної лапи на тулубі чорнолощеної парадної кераміки відомий і в культурах канельованого гальштату, і в Кавказькому регіоні. Щоправда, в усіх випадках посуд походить із поховань, що вказує на певне значення цього символу. У некрополі Сбора-ново I, у похованні, датованому початком X — початком IX ст. до н. е., його нанесено канелюрою на чашці (Стоянов 1997, с. 30—36, табл. II, 25). Трапляється такий символ і на ліпному посуді егейського світу, де, на жаль, не має чіткої дати (Benton, Waterhouse 1973, fig. 7, 155a). Повні аналоги такому знаку є на корчагах із п'яти поховань Сержень-Юртівського могильника. Як і на уч-баських посудинах, його нанесено на тулуб пружковими наліпами (Козенкова 2002, табл. 24, 8; 39, 14; 52, 18, 19; 54, 12, 14; 61, 16). Усі поховання датовано від HaB1 до HaB3, за Г. Мюллер-Карпе. За наведеним інвентарем, усі могили, крім однієї, складаються у проміжок від середини IX до середини VIII ст. до н. е. Серед них лише одна має тверду вузьку дату, причому символ тут має таку ж форму, як і уч-баський, і нанесено його на верхню частину тулуба біконічного горщика. Датується поховання початком VIII ст. до н. е., що припадає, на думку автора, на злам HaB2/HaB3 (Козенкова 2002, с. 128, 130). В.І. Козенкова припускає семантичне значення цього декору — жіночий образ, що виконував функцію оберега (Козенкова 2002, с. 73). У Криму подібний наліп відомий на стінці корчаги (?) з поселення Кизил-Коба (Колотухин 1996, рис. 26, 17). Подібний декор трапився на корчазі зі скорченого поховання у кургані I біля с. Булахівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (Махортых 2006, рис. 60, 4—6).

Вид складає один типологічний ряд із видом III/5.

Вид IV/5. Посуд грушоподібної форми (кубки-корчаги) з вузьким високим горлом, що плавно розширюється до нижньої напівсферичної частини, із округлим дном з омфалом (рис. 5). Найбільше розширення тулуба припадає на нижню третину висоти. Горло переходить у тулуб через перегин або без нього. За відсутності вінця можна лише припускати, що висота посуду перевищувала найбільший діаметр. Посуд тонкостінний, але черепок дуже міцний. Зовні вкритий світлим помаранчевим або рожевим ангобом, по якому проводилося лощення. Орнаментация — наліпи-виступи, оточені знизу напівкруглими подвійними або

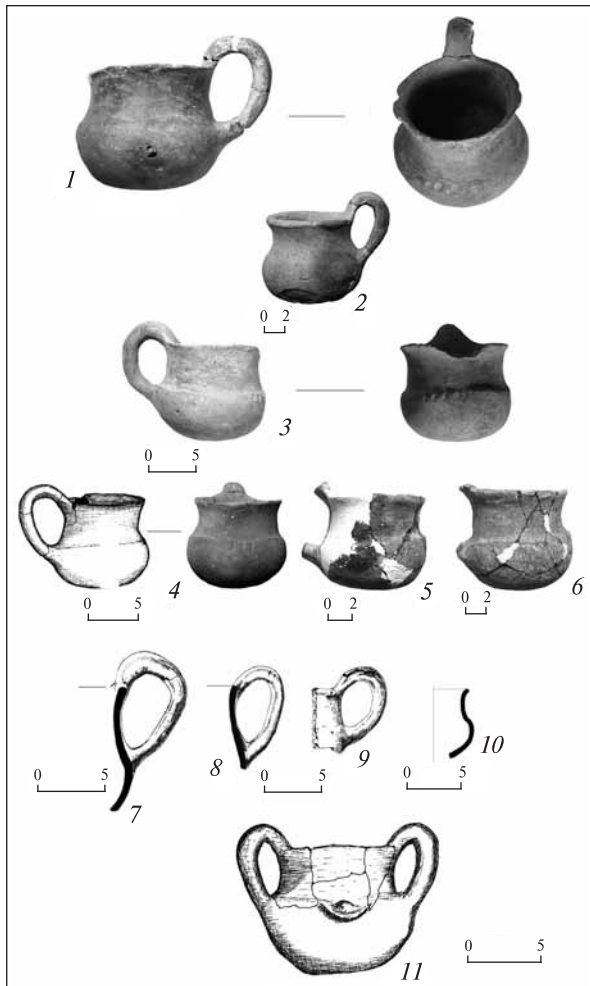

Рис. 12. Кухлеподібний посуд, вид IV/6. Уч-Баш, розкоп 1: 1, 3—6, 10, 11 — будівля 3; 2 — шар над обмазкою будівлі 2; 7 — яма 35; 8, 9 — яма 65

потрійними пружками, або пружки, попарно опущені від ребра до дна. Є наліп у вигляді пташиної лапи, як у виді IV/4 (рис. 5, 3).

Цей посуд, як писала А.І. Мелюкова, не має повних аналогів у кераміці дунайсько-карпатського регіону, хоч традиційно з ним пов'язаний (Мелюкова 1979, с. 66, рис. 21, 3). На нашу думку, він може бути генетично пов'язаним із подібними формами культури Басарабі (Guma 1993, рл. LXXXIII). Втім, такий посуд є в Криму, наприклад, у похованні 7/7 Астанинського могильника, де супроводжує кістяк у зібганому стані (Махортых 2004, рис. 1, 1, 2). А.І. Мелюкова визначила цей комплекс як ранньокочівний (Мелюкова 1979, с. 64—66).

Посудина із подібною орнаментациєю, з відбитими вінцями, відома з поселення Ашлама-Дере (Крис 1981, табл. 20, 6), що правда, раніше подана як ціла (Крис 1957, с. 44, рис. 2, 3). Після ознайомлення з колекцією з'ясувалося, що корчагу у давнину було розбито на багато шматків і відремонтовано. Вінце було втрачено

повністю, тому шийку рівно обпиляли і злам замазали якоюсь органічною речовиною (смола із глиною?). Посудину декоровано потрійним наліпним пружком, вертикально опущеним від плеча до придонної частини. Подібна до неї за формою посудина походить із ранньокочівницького поховання 5/2 біля Зимогір'я, яке датується VIII ст. до н. е. (Дубовская 1985, рис. 1, 2). На Немирівському городищі є корчаги із наліпними напівкруглими пружками під наліпом-виступом на плічку. Г.І. Смирнова відносить їх до скіфського шару (Смирнова 1996, с. 76, рис. 10, 1—5). Однак наявність у керамічному браку із ями 46 Уч-Башу посуду, що належить за матеріалами Немирова і до «чорноліського», і до «скіфського» шарів, вказує на їхню одночасність. Подібна орнаментальна схема із напівкруглими канелюрами навколо наліпу відома на кераміці поселення Цахнеуць групи Козія-Сахарна (Кашуба 2000, рис. L, 10). Невеликі корчаги подібного профілю і орнаментациї є на епонімному поселенні Кизил-Коба (Колотухин 1996, рис. 25, 10, 13).

Вид IV/6. Посуд (черпаки або кухлі) з високою шийкою, слабко відігнутим вінцем, виділеним ребром, напівсферичним тулубом, округлим дном і петлеподібною ручкою, що підіймається над вінцем на 2—4 см (рис. 12). Найбільший діаметр припадає на нижню половину висоти посудини і дорівнює їй або трохи перебільшує її. Усі форми товстостінні, у тісті домішки дрібно-, крупнозернистого та черепашкового піску, іноді — жорстви з подрібненого вапняку. Зовнішня поверхня вкрита лощенням буро-жовтого кольору по ангобу, внутрішня — ретельно загладжена. Характерний орнамент — вдавлення (три або п'ять) на ребрі з боку, протилежного ручці, іноді — по обох боках (по два).

Підвид IV/6a. Дворучна посудина відповідних видів пропорцій, на ребрі — подвійний наліп, облямований внизу напівкруглим пружком (рис. 12, 11).

Подібний посуд за формою і орнаментациєю відповідає фазі III поселення Бабадаг, трапляються там і дворучні кухлі з таким самим профілем і орнаментом, є він і в шарах Бабадаг II—III (Morintz 1987, fig. 9, 10—15; Morintz, Juganagu 1995, fig. III, 5). Подібна посудина походить із поховання кургану 98 Б біля с. Паркани (Махортых 2003, рис. 36, 18). Також цей вид відомий на пам'ятках Середнього Подністров'я (Непоротів III, розкоп 7, споруда 23 (10)), що вузько датуються. Л.І. Крушельницька визначає цей комплекс часом НаС (Крушельницька 1998, с. 113, 185; рис. 68). Вона також вважає цей вид

черпаків типовим для непоротівських пам'яток і пов'язує його походження із культурами східно-балканського кола (Крушельницька 1985, с. 111). Подібна форма черпаків і кубків починає превалювати у культурах східнобалканського кола із появою пам'яток типу Басарабі (Guma 1993, pl. LXIII, 3—6; СІІ, 18). Кубок подібної форми походить із парного дитячого поховання 9/3 біля с. Шалаші у Західному Криму (Колотухин 2000, рис. 25, 2). Випростані кістяки — один на спині, інший на боці — орієнтовані на південний захід.

Вид IV/7. Приземкуватий посуд малих об'ємів (кубки) із відігнутих вінцем, що частіше перегином переходить у тулуб (за наявності шийки, вона не така висока, як у черпаків, ребро ледь помітне) (рис. 9, 25—28). Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба, що припадає на другу третину посудини. На тлі малих форм інших горизонтів посуд товстостінний, тісто із домішками дрібно-, грубозернистого і черепашкового піску, випал хороший. Лощені по світлому (буро-жовтому) ангобу так само, як і вид IV/6. Орнаментация зазвичай відсутня.

Вид належить до того ж типологічного ряду що й види Іа/3, ІІ/7, ІІІ/6, 7.

Вид IV/8. Відкритий посуд з діаметром вінця понад 20 см (миски), напівсферичний, округлодонний із омфалом на дні (рис. 10, 18—24). Діаметр вінця удвічі більший за висоту посудини. Черепок міцний, тісто із домішками дрібно-, грубозернистого та черепашкового піску, обидві поверхні лощені, переважно без ангобу. Часто трапляється орнаментация у вигляді наліпного пружка, опущеного від вінця (рис. 10, 18), або парного наліпу-виступу на вінцях з наскрізним отвором (рис. 10, 19, 21).

Вид IV/9. Відкритий неглибокий напівсферичний посуд (чашки та плошки) із діаметром вінця меншим за 20 см (рис. 10, 25, 26). Тісто із домішками грубо-, дрібнозернистого та черепашкового піску, випал хороший. Посудинки тонкостінні (завтовшки до 0,5 см), мають якісне лощення з обох боків, якщо стінка товстіша, то поверхня лише заглажена. Відома посудина із горизонтальною ручкою на вінцях із вертикальним отвором посередині (рис. 10, 26). Орнаментация відсутня. Подібні горизонтальні ручки відомі на кераміці культури Басарабі (Guma 1993, pl. LXXXIV, 16).

Вид IV/9a. Мініатюрний відкритий посуд із діаметром вінця, що вдвічі більший за висоту (рис. 10, 27—29). Стінки різко звужуються до округлого дна, їх вкрито якісним лощенням. Формувальна маса щільна, без грубих домішок,

із додатком дрібнозернистого та черепашкового піску. Випал хороший. Орнаментация невідома.

Вид IV/10. Відкритий посуд, що різко звужується до дна (рис. 10, 31, 32). Тонкостінний, із добре вимішаного тіста без грубих домішок, частіше чорно- або коричневолощений по ангобу. Відома орнаментация у вигляді вертикального пружкового наліпу, опущеного від вінця вниз, і наліпу-виступу під вінцями із наскрізним горизонтальним отвором. Цілих форм у розглянутих комплексах немає, але профілювання дозволяє припускати, що зараховані до виду фрагменти походять від тарілок із пластичним дном або піддоном.

Миски і чаші подібної форми поширені в гальштатських культурах, культурах Північного Причорномор'я і Передкавказзя. Орнамент у вигляді невеликих вертикально опущених від вінця відрізків пружка трапляється на кераміці культур канельованого гальштату, а також на передскіфських і скіфських пам'ятках Українського Лісостепу (Patek 1968, Taf. XCVII, 16; Крушельницька 1976, рис. 37, 16; 1985, рис. 34, 31; Смирнова 1984, рис. 6, 7). У Криму подібна орнаментация засвідчена на мисках із поселень Кизил-Коба і Дружне І (Колотухин 1996, рис. 26, 18, 23; 31, 10). Посуд з піддоном широко представлено на чорноліських пам'ятках, де він пов'язується із керамікою голіградського кола (Смирнова 1984, рис. 11, 1—4).

Науважимо на характерних особливостях посуду горизонту IV.

1. Широкогорлий опуклобокий посуд у складі нелощеної кераміки.

2. Наявність біконічного посуду серед нелощеного.

3. Біконічні високогорлі корчаги серед лощеної кераміки.

4. Грушоподібні корчаги-кубки у складі парного посуду.

5. Кухлі із високим горлом і сферичним приземкуватим тулубом.

6. Відсутність канельованого орнаменту.

7. Превалювання в орнаментации лощеного посуду пружків і вдавлень, наліпів-виступів, облямованих знизу наліпним підтрикутним пружком, вдавлень на ребрі, парних наліпів на вінцях мисок.

8. Наявність посуду з наліпним орнаментом у вигляді пташиної лапи.

9. Орнаментация мотузковим штампом.

10. Так звані тарілки.

11. Дворучні кухлі.

12. Превалювання серед закритого посуду зразків із найбільшим діаметром тулуба у нижній половині (між другою і третьою третинами).

Охарактеризований горизонт є досить показовим і яскравим явищем ранньої залізної доби Західного Криму, оскільки відображає кілька традицій, що переплелися у керамічному комплексі. Коло наведених аналогів до виду IV/4 вказує на датування часом HaC, його найранішу фазу близько 800—750 рр. до н. е. (Тереножкин 1976, с. 206; Дараган 2005). Біконічні корчаги, кухлі і відкритий посуд разом із орнаментациєю наліпами із пружком характерні для гавської культурної традиції пізнього варіанта — HaC, Бабадаг III (Morintz 1987; Morintz, Juganagu 1995), аналогічні комплекси відомі на Середньому Дністрі (Непоротове), що визначаються за C₁₄ кінцем IX — першою половиною VIII ст. до н. е. (Крушельницька 1985, с. 111). Біконічний нелощений посуд і наліпний орна-

мент у вигляді пташиної лапи мають аналоги в могильнику Сержень-Юрт, де вони датуються HaB3—HaC1 або межею IX—VIII ст. до н. е. (Козенкова 2002, с. 73, 130). Отже, цей горизонт має відносну дату HaB3—HaC рання фаза, за Г. Мюллер-Карпе, або кінець IX — перша половина VIII ст. до н. е. За поточною хронологією це HaB2/3—HaC1 (ранній), що припадає на другу половину IX — початок VIII ст. до н. е. (Pare 1996). Слід також вказати, що повним аналогом грушоподібних корчаг-кубків горизонту IV-УБ МДП є посудина із підкурганного поховання біля с. Астаніне Ленінського р-ну АРК (Мелюкова 1979, с. 64—66; Махортых 2004, рис. 1, 1, 2). Горизонт відображає пізню фазу дотаврських періодів у Криму, синхронних передскіфському часу у Причорноморському Степу.

- Агульников С.М. Компоненты культуры ноуа в белозерской погребальной обрядности // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 3—10.
- Бруяко И.В. Обновленная схема гальштатской хронологии Центральной Европы и памятники раннего железного века юга Восточной Европы // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 41—46.
- Вальчак С.Б., Мамонтов В.И., Сазонов А.А. Ранние памятники черноговровского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология // Историко-археологический альманах. — М., 1996. — № 2. — С. 23—46.
- Гаврилюк Н.А. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 20—40.
- Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса // Археологический альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С. 125—144.
- Гошко Т.Ю., Отроценко В.В. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях // СА. — 1986. — № 1. — С. 168—183.
- Дараган М.Н. О финале культуры позднего Чернолесья в Среднем Поднепровье // Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 283—296.
- Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего железного века // СА. — 1985. — № 2. — С. 166—172.
- Кашиба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. — 2000. — №3. — С. 241—488.
- Козенкова В.И. У истоков горского менталитета. Могильник эпохи поздней бронзы—раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня. — М., 2002 (Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — Вып. III).
- Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начала железного века. — К., 1996.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000.
- Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.
- Кравченко Е.А. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш // Археологія. — 2004. — № 4. — С. 52—66.
- Кравченко Э.А. Материалы эпохи раннего железа с поселения Уч-Баш в Юго-Западном Крыму // Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2005. — С. 299—305.
- Кравченко Э.А. Материалы эпохи раннего железа с поселения Уч-Баш в Юго-Западном Крыму // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2005а. — Вып. 2. — С. 485—496.
- Кравченко Е.А. Матеріали ранньогальштатського часу поселення Уч-Баш (горизонт I-УБ) // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 15—22.
- Крис Х.И. Поселение кизил-кобинской культуры в балке Ашлама-Дере // ИАДК. — К., 1957. — С. 40—46.
- Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры. — М., 1981 (САИ. — Вып. Д I—7).
- Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.
- Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985.
- Крушельницька Л.І. Черноліська культура Середнього Подністров'я. — Львів, 1998.

- Махортых С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. — К., 2003.
- Махортых С.В. Черноговорские древности Крыма // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 158—163.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К., 2006.
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Смирнова Г.И. Среднее Поднестровье и Нижнее Подунавье в предскифское время // *Thracia*. — 1980. — Т. V. — С. 121—144.
- Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. На материалах поселения Днестровка-Лука // АСГЭ. — Л., 1984. — № 25. — С. 43—60.
- Смирнова Г.И. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э. // *Археологія*. — 1996. — № 4. — С. 67—84.
- Стоянов Т. Могилен некропол от ранножелезната епоха. «Сборяново» I. — София, 1997.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э. // НА НЗХТ. — Спр. 680/I—III.
- Стржелецкий С.Ф. Коллекционная опись // НА НЗХТ. — Спр. 674/I.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш // НА НЗХТ. — Спр. 690/I.
- Стржелецкий С.Ф. Дневник и фотографии к отчету // НА НЗХТ. — Спр. 690/Ia.
- Стржелецкий С.Ф. Дневник // НА НЗХТ. — Спр. 690/Iб.
- Стржелецкий С.Ф. Коллекционная опись // НА НЗХТ. — Спр. 686.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Шарафутдинова Э.С. Раскопки на Кобяковском поселении эпохи поздней бронзы в 1962 г. // КСИА. — 1967. — 112. — С. 75—89.
- Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура). — Л., 1980 (САИ — Вып. VI-II).
- Benton S., Waterhouse H. Excavations in Ithaka: Tris Langadas // *The Annual of the British School at Athens*. — London, 1973. — № 68. — P. 1—24.
- Guma M. Civilizacia primei epoci a fierului in Sud-Vestul Romaniei. — Bucuresti, 1993 (*Bibliotheca Thracologica*. — Т. IV).
- Kravchenko E. Pre-Greek Population on the Heracleian Peninsula: Ceramic Analysis // *The Study of Ancient Territories. Chersonesos and Metaponto. 2004 Field Report*. — Ostin, 2005. — P. 33—38.
- Levitki O. Culturi din epoca hallstattului timpuriu si mijlociu // *Thraco-Dacica*. — Bucuresti, 1994. — Т. XV. — № 1—2. — S. 159—214.
- Morintz S. Hallstattul timpuriu si mijlociu on zona istro-pontica // *Thraco-Dacica*. — 1987. — Т. VIII. — P. 39—67.
- Morintz S., Juganaru G. Raport privind sapaturile arheologice efectuate on sectorul V al acezării hallstattiene de la Babadag (1991—1992) // *Peuce*. — 1995. — XI. — P. 177—202.
- Pare Ch. F. E. Chronology in Central Europe at the End of the Bronze Age // *Acta Archaeologica*. — København, 1996. — Vol. 67. — Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500—500 BC. — P. 99—120.
- Patek E. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. — Budapest, 1968.
- Petrescu-Dimbovita M. Certaines considérations sur quelques problèmes du Hallstatt de l'espace Carpato-Danubien-Pontique d'après les données des recherches récentes // *Slovenska Archeologia*. — 1988. — Т. XXXVI-1. — P. 175—188.
- Topoleanu F., Juganăru G. Asezarea de tip Babadag de la Niculitel-«Cornet» (Judetul Tulcea). Sapaturile de salvare efectuate on 1988 // *Peuce*. — XI. — 1995. — P. 203—229.

Надійшла 20.08.2009

Э.А. Кравченко

ХРОНОЛОГИЯ МЛАДШЕГО ДОТАВРСКОГО ПЕРИОДА КИЗИЛ-КОБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Младший дотаврский период (МДП) является наиболее проблемным с точки зрения хронологии и синхронизации кизил-кобинской культуры. Ситуация еще более усложнилась после пересмотра центральноевропейской хронологии и удревнения ряда ключевых памятников. Будучи одним из ярчайших явлений раннего железного века Северного Причерноморья МДП, с одной стороны, соотносится с памятниками Северного Кавказа как по материальной культуре, так и по технологическим приемам металлургии железа, с другой — имеет четкие аналогии в культурах неклассического гальштата и Среднего Приднестровья. Кроме того, керамика этого периода представлена в степных черноговорских погребениях Северного Причерноморья. Период составляют два хронологических горизонта кизил-кобинской культуры — III-УБ и IV-УБ, выделенные по материалам поселения Уч-Баш. Горизонт III-УБ на основе синхронизации материала с комплексами Нижнего Дуная, Правобережной

Украинской Лесостепи и черноговорскими погребениями Степи соотносится с периодом HaB2. Суммарно он может датироваться второй половиной или концом X — серединой IX вв. до н. э.

Горизонт IV-УБ синхронизируется с комплексами Северного Кавказа и Балкано-Карпат, более соответствуя датам уточненной хронологии HaB2/3 — HaC1(ранний). Круг аналогий виду IV/4 (корчаговидные сосуды) указывает на датировку временем HaC, его самой ранней фазой около 800—750 гг. до н. э. Биконические корчаги, черпаки и открытые сосуды, декорированные налепами и отрезками валиков разных схем, характерны для гавской традиции позднего варианта (HaC, Бабадаг III). Аналогичные комплексы известны на Среднем Днестре (Непоротово) и определяются по C₁₄ концом IX — первой половиной VIII вв. до н. э. Биконические сосуды с налепным орнаментом в виде птичьей лапы находят полные аналоги среди материала могильника Сержень-Юрт в Чечне, где датируются HaB3—HaC1 или рубежом IX—VIII вв. до н. э. Таким образом, этот горизонт получает дату HaB3—HaC1, по Г. Мюллер-Карпе, или конец IX — первая половина VIII вв. до н. э. По уточненной центральноевропейской хронологии это HaB2/3—HaC1(ранний), по Х. Паре, или вторая половина IX — начало VIII вв. до н. э.

Наличие материала, представленного в черноговорских погребениях Степи, не выходящего за рамки горизонта III-УБ кизил-кобинской культуры, не позволяет полностью отказаться от выделения этого горизонта и определяет его временное расположение между комплексами HaB1 и HaB2/3 с аналогами в материалах Степного Причерноморья, ранее определяемых HaB2. МДП соотносится со значительным увеличением поселений, расположенных в предгорьях Крыма, чаще всего, в труднодоступных местах. В материальной культуре и, прежде всего, в керамическом комплексе, домостроительстве прослеживается преемственность с предыдущим Старшим дотаврским периодом. Есть основания связывать такого рода расцвет с функционированием мощного центра металлургии железа на самом крупном поселении периода — Уч-Баш.

Уточним, что поселенческие памятники обоих дотаврских периодов немногочисленны по сравнению с последующим временем, однако функционировали на протяжении 150—300 лет. Следы пожаров на поселениях не приводили к прекращению жизни на них, что, вероятно, связано с возможностью возобновления хозяйственной деятельности. Возможно, это объясняется их расположением возле источников сырья — высококачественных глин, металлоносных руд и т. д., а также определенной гибкой инфраструктурой региона, когда отдельные негативные факторы не приводили к уничтожению сложившейся системы.

E.A. Kravchenko

CHRONOLOGY OF A YOUNGER PRE-TAURIAN PERIOD OF KYZYL-KOBA CULTURE

The Younger Pre-Taurian period is the most problematic with relation to chronology and synchronization of Kyzyl-Koba culture. A situation became more difficult after revision of the Central European chronology and making the key sites older. As one of the most outstanding phenomena of the Early Iron Age in the north coast of the Black Sea, the Younger Pre-Taurian period, on one hand, correlates with the monuments of the Northern Caucasus both by the material culture, and by the technological methods of iron metallurgy, and on the other hand, it has close analogies in cultures of non-classic Hallstatt and the Dniester River middle region. Besides, ceramics of this period is found in Chornohorivka culture steppe zone territory of the north coast of the Black Sea. The period consists of two chronological horizons of Kyzyl-Koba culture: III-UB and IV-UB, determined on the materials of Uch-Bash settlement. III-UB horizon based on synchronization of the material with the complexes of the Danube River lower region, the Dniester River left bank forest-steppe zone, and of the Chornohorivka culture burials of the Steppe, correlates with the period HaB2. In sum, it can be dated from the second half or the end of the 10th c. to the middle of the 9th c. BC.

IV-UB horizon is synchronized with complexes of the Northern Caucasus and the Balkan-Carpathians, corresponding more to the dates of specified chronology HaB2/3 — HaC1 (early). Circle of analogies of the IV/4 type (large pot like vessels) indicates the early phase (about 800—750 BC) HaC period date. Bi-cone large pots, dippers, and open-shape vessels decorated with mouldings and parts of cordons of various schemes are typical for Gavà culture traditions of the late variant (HaC, Babadag III). Similar complexes are known in the Dniester River middle region (Neporotove) and are dated with C₁₄ by the end of the 9th through the first half of the 8th c. BC. Bi-cone vessels with mouldings in the form of bird's foot have direct analogies in the materials of a Serzhen-Yurt burial ground in Chechnya, where they are dated by HaB3—HaC1, which is the edge of the 9th and the 8th c. BC. Consequently, this horizon is dated by HaB3—HaC1, according to H. Muller-Karpe, or from the end of the 9th c. to the first half of the 8th c. BC. According to the specified Central European chronology it corresponds HaB2/3—HaC1 (early), by Ch. Pare, or the second half of the 9th c. — the beginning of the 8th c. BC.

The existence of material presented in Chornohorivka culture burials in the Steppe, which holds within the III-UB horizon of Kyzyl-Koba culture, does not allow the author to refuse completely to single out this horizon, and it determines the chronological place of this material between HaB1 and HaB2/3 complexes, with analogies in Steppe zone of north coast of the Black Sea that were previously dated to HaB2. Younger Pre-Taurian period shows a significant increase of settlements situated in the Crimean foothills, most often in arduous places. In the material culture, and first of all, in ceramic assemblages and house-building a succession after the previous Older Pre-Taurian period is traced. There are reasons to relate such a blossom with the functioning of a powerful iron metallurgic centre at Uch-Bash, the biggest settlement of the period.

It should be noted, that settlements of both Pre-Taurian periods are not numerous if compared to the further time, but they functioned from 150 to 300 years. Traces of fires at the settlements did not lead to the seizure of life there, which is probably related to the possibility of a renewal of an economic activity. Perhaps, it is due to localization of the settlements near the raw material sources: high quality clays, metal-bearing ores, etc., as well as certain flexible infrastructure of the region, where some negative factors did not lead to the destruction of the existing system.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО МЕШКАНЦІВ ПОСЕЛЕННЯ ВЕРХНІЙ САЛТІВ

Подано комплексний аналіз сільського господарства мешканців поселення Верхній Салтів (городище та селище), яке було однією з найважливіших основ господарства у добу раннього середньовіччя (середина VIII — середина X ст.).

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, салтівська культура, Верхній Салтів, сільське господарство, землеробство, тваринництво

Верхньосалтівський археологічний комплекс (середина VIII — середина X ст.) є унікальною епонімною пам'яткою, яка вже понад століття приваблює дослідників. Однак попри тривалий час його вивчення, а також значну кількість матеріалів, які стосуються різних сфер життя його мешканців, досі не здійснено комплексного аналізу сільського господарства з урахуванням різних чинників. Спроба такого аналізу і є завданням цієї роботи.

Навколишнє середовище

Верхньосалтівський комплекс розташований на високому правому корінному березі р. Сіверський Донець. Рельєф навколо нього порізаний балками, ярами та улоговинами, часто зі струмками. Перепади висот становлять близько 100 м (100—200 м над рівнем моря); найвища точка в околицях комплексу — 201,9 м над рівнем моря (рис. 1). Городище розташоване на обмеженому глибокими ярами місці, що здіймається на 35 м над рівнем сучасного Печенізького водоймища (134 м над рівнем моря). Селище, що займає природні яри та тераси, розміщується принаймні на двох рівнях: 100—105 м та 120—125 м над рівнем моря. Частина поселення розташовувалась і в заплаві Сіверського Дінця (95 м на рівнем моря) і зараз вкрита водою.

Аналіз 5-кілометрової потенційної ресурсної зони навколо пам'ятки показав, що всі ґрунти могли бути використані для землеробських потреб. В основній частині зони (на правому березі, навколо комплексу) залягають темно-сірі опідзолені ґрунти переважно на лесових породах, які за спрощеною типологією належать до таких, що формувалися під лісовою рослинністю. Територія лівого берега поділяється на ґрунти, родючість яких залежить від відстані розташування водойми (дерново-слабопідзолисті піщані та глинисто-піщані

ґрунти в комплексі з переважно оглеєними їх видами й торф'яно-болотними на давньо-алювіальних і водно-льодовикових відкладах та морені) у північній частині, та чорноземи (опідзолені й темно-сірі опідзолені переважно на лесових породах) — на півдні. Нині правобережна територія потенційної ресурсної зони здебільшого під полями, що є аргументом на користь їх можливого використання для землеробства і в салтівські часи. Лісові ділянки фактично збігаються із ярами та балками і становлять меншу частину цієї зони.

Через антропогенне втручання виділити заплавні зони навколо річки зараз складно, тож доводиться звертати увагу на русло Сіверського Дінця загалом. По всій довжині ріка має значну кількість стариць та рукавів. Лівий берег переважно пологий, низький, без перепадів висот, затоплюється під час повені, чого тепер за наявності Печенізького водосховища майже не спостерігається. Очевидно, внаслідок будівництва останнього саме ці ділянки передусім і потрапили у затоплену зону. Нині на правому березі низинні ділянки практично відсутні, на лівому ж вода підходить до засаджених сосною перших надзаплавних терас (рис. 1).

Виходячи з рельєфу та фото сучасного стану околиць, можна припускати, що доволі значна частина земель потенційної ресурсної зони могла використовуватися для землеробства. Найближча ділянка розташована майже впритул до комплексу на північ—північний захід (на східному схилі пагорба); інша (дещо віддалена і більша за площею) — приблизно за 1,5 км на північний захід. За яром, що обмежує цю площу з півночі, також розташовані землі з відносно рівною поверхнею, придатні для землеробства. Ще одна, найвіддаленіша ділянка, знаходиться приблизно за 3 км на північ. Усі вказані території і зараз використовуються для землеробства. Лівобережна частина ресурсної зони також могла бути задіяна в цій галузі повністю. Імовірно, зважаючи на співвідношення розмірів заселе-

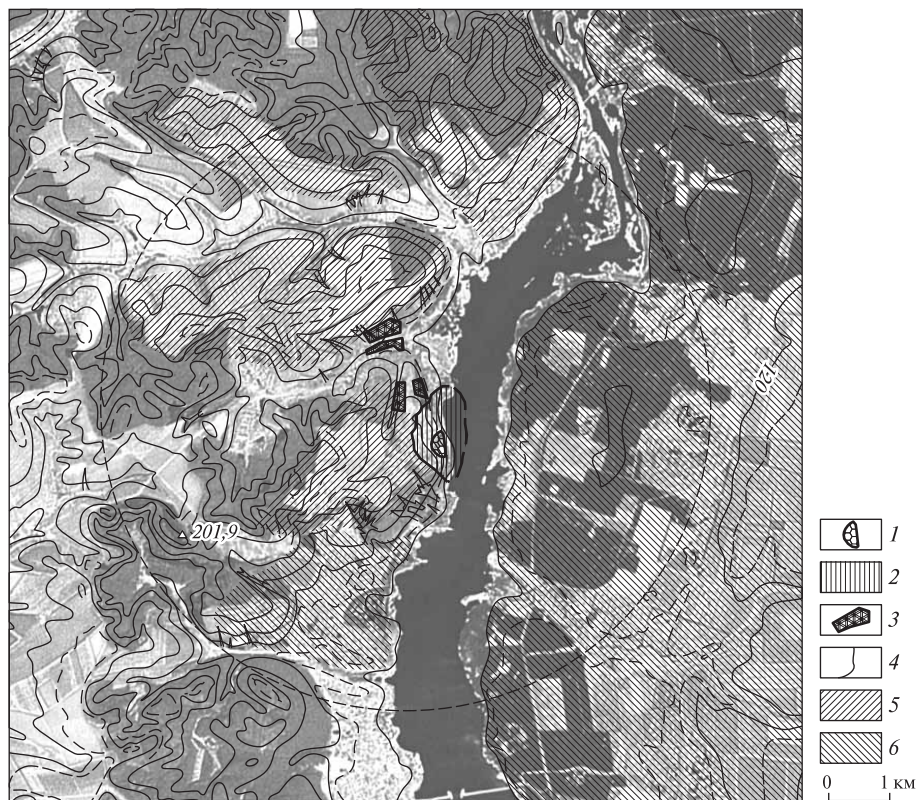

Рис. 1. Локалізація Верхньосалтівського археологічного комплексу, вигляд з космосу (<http://www.wikimapia.org/>): 1 — городище; 2 — посад; 3 — могилиники; 4 — ізолінії (через 20 м, за: Карта України, м-37-062); 5 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства); 6 — ділянки, зручні для випасання худоби та заготівлі сіна

ної частини Верхньосалтівського комплексу та ділянок, придатних для землеробства, слід констатувати, що поселенці не могли забезпечити самі себе продуктами землеробства. Можна припустити, що якусь кількість продуктів харчування сюди постачали ззовні. Лівобережну частину потенційної ресурсної зони, яку представлено пониженою рівною ділянкою, зважаючи на етнографічні дані та сучасні, ймовірно, використовували все ж для потреб тваринництва — для заготівлі сіна.

Чи не єдина ділянка, яку можна охарактеризувати як частково відокремлену природними межами (річищем, ярами), розташована приблизно за 2,5 км на південь від комплексу. Тут могли випасати худобу.

Землеробство

Знаряддя для обробітку ґрунту. На території Верхньосалтівського комплексу знайдено різні знаряддя землеробства — для первинного і вторинного обробітку ґрунту, збирання та переробки врожаю. Знарядь для первинного обробітку ґрунту знайдено небагато: два залізних наральники (рис. 2, 1, 2) (Колода, Горбаненко 2001—

2002, с. 449—450, табл. 1). За класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1986; 1987), вони належать до типу І В 2, який датовано другою половиною І — початком ІІ тис., і є характерними не лише для населення салтівської культури — городища Маяки і Правобережне Цимлянське (Михеев 1985, с. 33—37, рис. 22), але й для сусідів-слов'ян (добірку див.: Горбаненко 2007).

У колишнього директора Верхньосалтівського музею В.Г. Бородуліна вдалося з'ясувати, що йому було передано два чересла, знайдені на городах місцевими мешканцями. За його описом, вони були схожі на чересла з городища Маяки (Михеев 1985, с. 36, рис. 23, 4—6). Зараз вони відсутні в фондах музею.

Виходячи з металевих частин, можна припустити існування двох типів знарядь для первинного обробітку ґрунту: 4 — кривоґрядильні рала з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально; 5 — знаряддя плужного типу — кривоґрядильні рала з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, встановленим горизонтально, череслом та відвальною дошкою (рис. 2, 3, 4) (дет. див.: Горбаненко 2006).

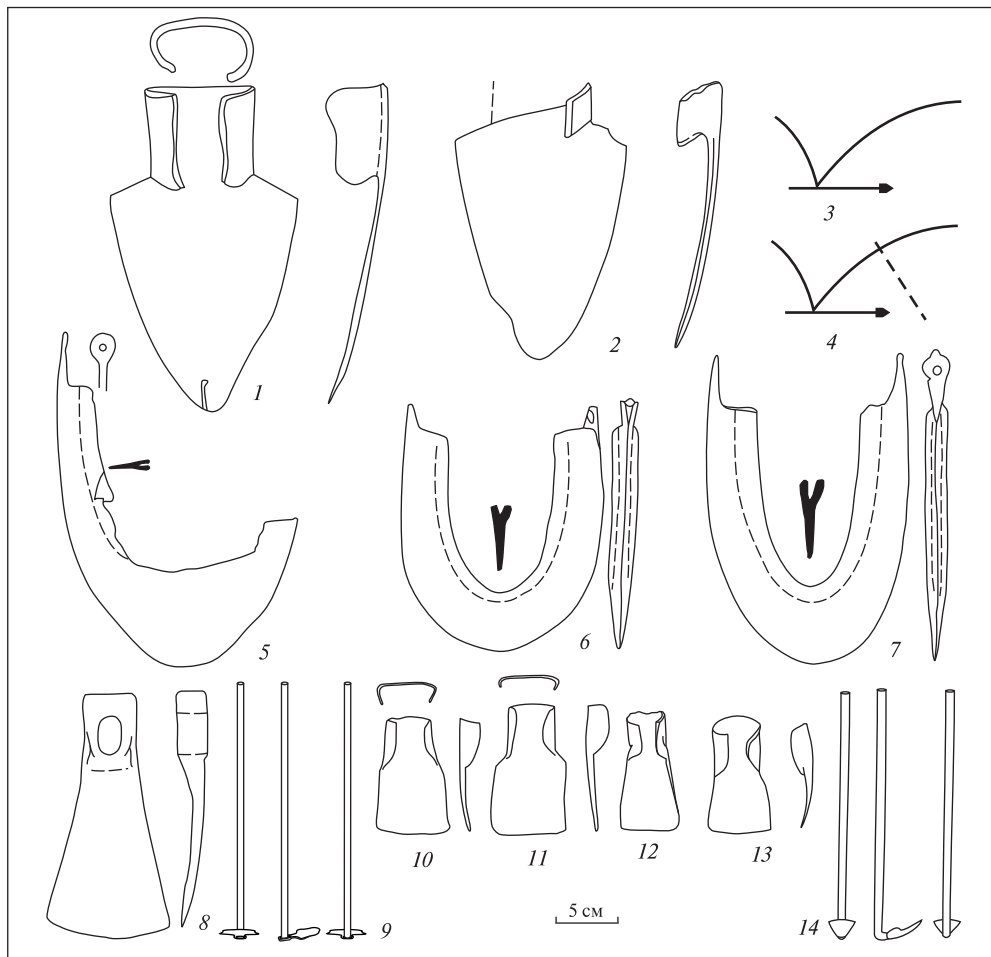

Рис. 2. Верхньосалтівський комплекс. Знаряддя для обробітку ґрунту: первинного 1–2 — наральники, 3 — тип 4, 4 — тип 5 (Горбаненко 2006); вторинного: 5–7 — окуття лопат, 8, 9 — провушна мотика і її графічна реконструкція, 10–14 — втульчасті мотики і їх графічна реконструкція

До цієї категорії знарядь можна зарахувати залізні окуття від лопат-заступів (рис. 2, 5–7) (Колода, Горбаненко 2001–2002, с. 451, табл. 2). Їх характерною рисою є напівовальна форма і наявність отворів для кріплення з обох сторін на верхній частині. Їх виготовлено з двох вигнутих смуг металу, зварених по зовнішньому краю. З внутрішнього боку краї не зварено і дещо розведено, що дозволяло щільно прикріпити окуття до дерев'яної основи лопати. Всі три окуття належать до типу виїмчастих. Для останньої чверті I тис. вони відомі в Подунав'ї (Болгарія, Румунія) і Волзькій Болгарії. Територіально найближчі аналоги знайдено на салтівському комплексі у Вовчанську (Михеев 1985, с. 40, рис. 24, 21, 22), за своїми параметрами вони практично збігаються з окуттями з Верхньосалтівського музею.

Із знарядь для вторинного обробітку ґрунту у Верхньому Салтові знайдено одну провушну (рис. 2, 8) і значну кількість втульчастих залізних мотик. Більшість їх виявлено при дослідженні

катакомбних поховань (наприклад: рис. 2, 10–13), однак відомі вони і на селищі (Брайчевская 1959–1961, с. 3, 8; див. також: Колода, Горбаненко 2001–2002, с. 451–452, табл. 3). Єдину провушну мотику, як і більшість безпаспортних знахідок з експозиції місцевого музею, найвірогідніше, знайшли місцеві мешканці на території села. Її найближчі аналоги походять з городища Маяки. Мотики з таким же типом кріплення відомі також з Правобережного Цимлянського городища (Михеев 1985, с. 39, рис. 24, 1–8). Графічну реконструкцію таких знарядь подано на рис. 2, 9, 14.

Палеоетноботанічний спектр (ПБС). Дослідження ПБС Верхньосалтівського комплексу проведено за відбитками зернівок культурних рослин на кераміці, для чого оглянуто усі вироби з глини. Більшість їх виявлено на грубошамотних горщиках та їхніх фрагментах (аналіз Г.О. Пашкевич; див.: Пашкевич, Горбаненко 2001–2002). Всього зафіксовано 114 відбитків зернівок рослин (табл. 1; рис. 3). Найчастіше

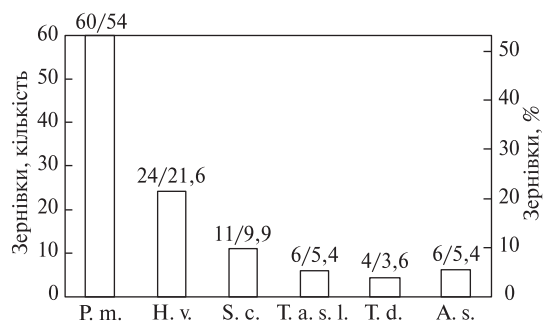

Рис. 3. Верхньосалтівський комплекс. Палеоетноботанічний спектр зернових рослин (за кількістю): P. m. — *Panicum miliaceum*, H. v. — *Hordeum vulgare*, *Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*, S. c. — *Secale cereale*, T. a. s. l. — *Triticum aestivum* s. l., T. d. — *Triticum dicoccon*, A. s. — *Avena sativa*. Над стовпчиками подано кількість і відсоток зернівок

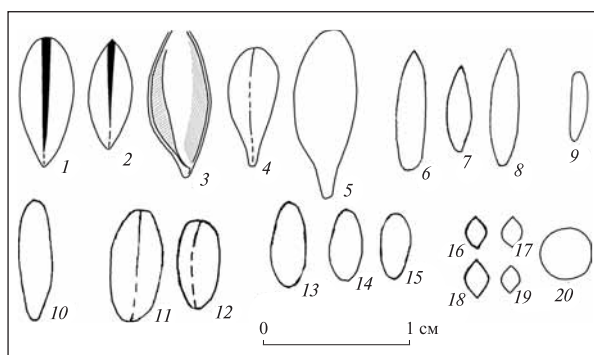

Рис. 4. Відбитки зернівок культурних та бур'янових рослин, прорисовки: 1—2 — ячмінь півчастий (*Hordeum vulgare*); 3 — плівка ячменю півчастого (*Hordeum vulgare*); 4—5 — ячмінь півчастий пляшкоподібний (*Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*); 6—8 — жито (*Secale cereale*); 9 — бромус житній (*Bromus secalinus*); 10 — овес посівний (*Avena sativa*); 11—12 — пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*); 13—15 — пшениця голозерна (*Triticum aestivum* s. l.); 16—19 — просо (*Panicum miliaceum*); 20 — горох (*Pisum sativum*)

це відбитки зернівок проса (*Panicum miliaceum*) — 60. 3-поміж інших культур переважає ячмінь півчастий з його різновидом ячменем пляшкоподібним (*Hordeum vulgare*, *Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*) — 20 і 4 екз. відповідно, а також один ячменю голозерного (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*)¹. Наступне місце посідає жито (*Secale cereale*) — 11 відбитків. Слідів зернівок інших культурних рослин — пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*) і пшениці голозерної (*Triticum aestivum* s. l.) — мало (4 і 6 відповідно). Також зафіксовано шість відбитків вівса посівного (*Avena sativa*) і один — гороху (*Pisum sativum*)². З бур'янів виявлено стоколос (*Bromus* sp.).

Просо. Найбільше на кераміці знайдено відбитків проса, пшона (зернівок без лусок) і його плівок. Розміри проса 1,5—2,0 × 2,0—2,5 мм (рис. 4, 16—19), зернівки без плівок мають діаметр 1,4—1,8 мм.

Ячмінь півчастий посідає друге місце. Ширина зернівки (В) 3,0—4,5 мм, довжина (L) 7,5—9 мм, співвідношення L/В становить у середньому 2,3—2,5 (рис. 4, 1—3). Це, загалом, відповідає викопним аналогам зернівок з пам'яток I тис. (Янушевич 1986, с. 118) та, зокрема, салтівським матеріалам (Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009). **Ячмінь пляшкоподібний:** В 3,0—3,7 мм, L 8,2—10 мм (рис. 4, 4, 5). Характерною ознакою такого ячменю є потенційна шестирядність, оскільки бічні колоски в кожній трійці мають ніжку завдовжки 1—3 мм. Усі колоски

¹ При встановленні ПБС не враховано.

² При встановленні ПБС не враховано.

Таблиця 1. Верхньосалтівський археологічний комплекс. Зведена таблиця палеоетноботанічних даних

Рослини	Дослідники, роки досліджень				Кількість
	С.А. Семінов-Зусер, 1947—1948	Д.Т. Березовець, А.Т. Брайчевська, Р.І. Ветштейн, 1959—1961	В.В. Колода, 1996—1998	Н.В. Чернігова, 1998—2002	
Просо (<i>Panicum miliaceum</i>)	7	17	25	11	60
Ячмінь півчастий (<i>Hordeum vulgare</i>)		9	9	2	20
Ячмінь півчастий пляшкоподібний (<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>lagunculiforme</i>)		1	3		4
Ячмінь голозерний (<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>)				1	1
Жито (<i>Secale cereale</i>)		4	7		11
Пшениця двозернянка (<i>Triticum dicoccon</i>)		2	2		4
Пшениця голозерна (<i>Triticum aestivum</i> s. l.)		3	2	1	6
Овес посівний (<i>Avena sativa</i>)		5		1	6
Горох (<i>Pisum sativum</i>)				1	1
Бромус житній (<i>Bromus</i> sp.)			1		1
Загальна кількість	7	41	49	17	114

в трійках плодоносні по всьому колосі; бокові колоски зрідка неплодоносні. У цьому випадку ніжка складає в середньому 2,5 мм.

Жито представлено 11 відбитками. Їхні розміри (В 2,0—2,9 мм, L 6—9 мм, L/B 2,6—3,0; рис. 4, 6—8) співставні з викопними зернівками з території України різних періодів (Янушевич 1976, с. 137) та, зокрема, з матеріалами салтівської культури. Окрім значної кількості відбитків, на культивування жита опосередковано вказує знахідка стоколоса (рис. 4, 9). Обидва його види — стоколос житній (*Bromus secalinus*) та стоколос польовий (*Bromus arvensis*) — нині належать до засмічувачів озимих посівів, переважно жита (Смирнов, Соснихина 1984, с. 5—7). Тож традиційно вважають, що вони маркують вирощування озимого жита (див., напр.: Кирьянов 1959, с. 333; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, с. 60). Жито можна використовувати для приготування харчів, а також для відгодівлі худоби, соломі — як корм для великої рогатої худоби взимку.

Відбитки зернівок *пшениці* належать до двох різновидів — *голозерної* і *плівчастої* (*двозернянки*). Перша характеризується розмірами В 1,6—2,3 мм, L 4,5—5,6 мм, L/B 2,8—2,4 (рис. 4, 13—15), друга — В 3,6—2,5 мм, L 7,8—5,8 мм, L/B 2,2—2,3 (рис. 4, 11, 12). Розміри та пропорції описаних зернівок цілком можна співвіднести зі зразками з пам'яток салтівської культури (Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009).

Виявлено також шість відбитків *вівса посівного*. Його середні розміри В 3,0 мм, L 8,4 мм, L/B 2,8 (рис. 4, 10). Імовірно, овес відігравав досить важливу роль. У всякому разі такий доволі значний відсоток є нехарактерним принаймні для ПБС роменської культури (Горбаненко 2007).

Зафіксовано ще горох посівний. Його діаметр близько 4 мм (рис. 4, 20).

При інтерпретації ПБС до уваги взято: 1) ПБС розраховано з усуненням основної причини суттєвої статистичної похибки — відбитків зернівок проса на днищах горщиків; 2) кінцевим результатом є подача ПБС зернових культур у вигляді співвідношень вірогідного вживання в їжу (чи вирощування), а не кількості матеріалу, оскільки розміри зернівок різних рослин іноді суттєво різняться.

Стосовно першого зауваження слід нагадати, що підсіпання під дно робилося для того, щоб воно не приставало до лави чи підставки, на якій виготовляли посуд. Коли майстрові потрібно було повернути посудину навколо її осі, підсіпка виконувала функцію своєрідних

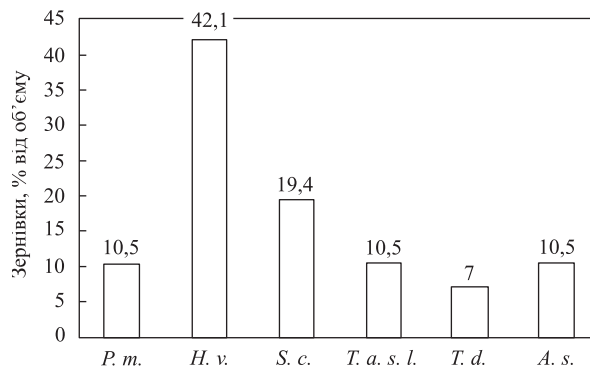

Рис. 5. Палеоетноботанічний спектр зернових рослин (за об'ємом): скорочення див. рис. 3

шарикопідшипників (Пашкевич, Гейко 1998, с. 38—39). Найбільш придатним для цього, а отже і вживаним, було просо, розміри зернівок якого не перевищують 2 мм, а майже округла форма була оптимальною для цього. Окрім того, слід також врахувати і різницю у розмірах (масі) різних зернівок, на що вже звертали увагу (Пашкевич, Горбаненко 2002—2003, с. 161—162; Вязов 2007; Горбаненко 2007, с. 24). Зокрема, маса зернівки проса приблизно у 4—5 разів менша від маси зернівки інших культурних рослин. Зважаючи на зауваження щодо складання ПБС за об'ємом, з матеріалів вилучимо 32 відбитки зернівок проса (понад половину з визначених), виявлених на денцях горщиків.

Розрахунки, здійснені таким чином, дали такі результати: перше місце (42,1 %) посідають обидва види ячменю плівчастого, далі йде жито (19,4 %), на третьому місці (по 10,5 %) могли бути просо, пшениця голозерна і овес, на останньому (7 %) — пшениця плівчаста (рис. 5). Відтак: 1) роль проса не була вирішальною, як це видавалося за кількісним аналізом; 2) зважаючи на можливості використання ячменю не тільки на харчі, а й на фураж, таку його кількість в ПБС можна інтерпретувати як базу для відгодівлі худоби³; 3) значна частка жита і переважання пшениці голозерної над плівчастою може свідчити про високий рівень обробітку ґрунту; 4) доволі значний відсоток вівса, імовірно, вказує також на використання його для годівлі худоби.

Збирання, зберігання, переробка врожаю. Збирання врожаю проводилося залізними серпа-

³ Ячмінь міг використовуватися для годівлі коней, а також свиней на бекон. У середньовіччі ячмінь навіть називали «кінським», оскільки він «*годує худобу краще, ніж пшениця, і людям є більш корисним, аніж погана пшениця*» (тут і далі переклад авторів статті) (Агрикультура 1936, с. 18). У господарстві використовують також соломі й полову (Растениеводство 1986, с. 124).

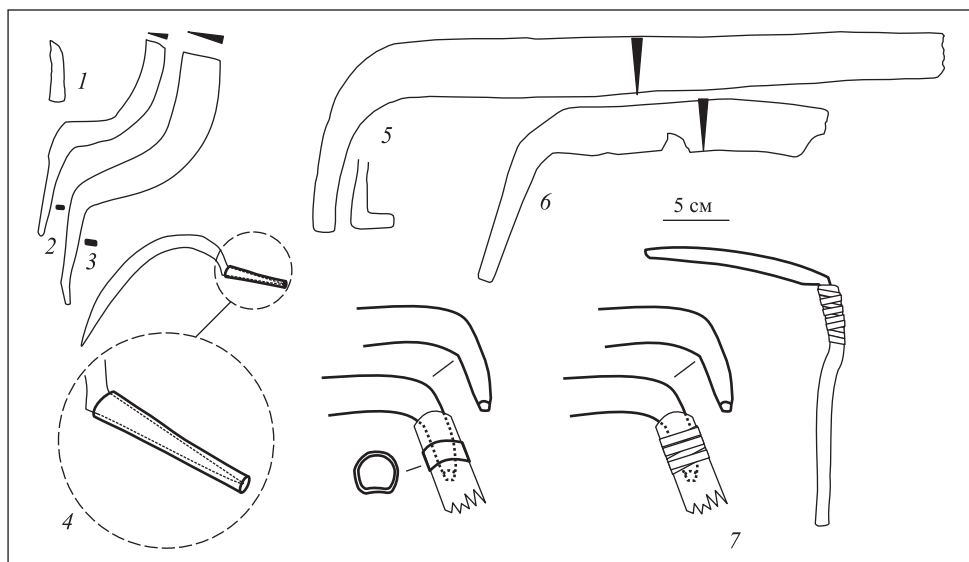

Рис. 6. Верхньосалтівський комплекс. Знаряддя для збирання врожаю: 1—3, 4 — фрагменти серпів і їх графічна реконструкція; 5—7 — фрагменти кіс і їх графічна реконструкція

ми. У Верхньосалтівському комплексі знайдено фрагменти трьох серпів (рис. 6, 1—3). Перший фрагмент робочої частини виявлено експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця (Ветштейн 1959—1961, с. 35). Через незначні розміри знахідку неможливо точно інтерпретувати. Дві інші, попри їхню фрагментованість, належать до найрозповсюдженішої в салтівській культурі групи II (за В.К. Міхеевим). Їхньою характерною рисою є довгий відігнутий черешок, що зближує ці серпи із сучасними. Один із них виявлено в нашаруваннях на території селища 1998 року (рис. 6, 2). Розміри виробу встановити важко, довжина черешка 7 см. Ще один аналогічний фрагмент є в експозиції Верхньосалтівського музею. Його походження не з'ясовано, але за основними параметрами він подібний до попереднього і віднесений нами до виробів салтів-

ської культури (рис. 6, 3). Графічну реконструкцію цих знарядь подано на рис. 6, 4.

Знаряддями для збирання врожаю дослідники традиційно вважають і коси. Їх, без сумніву, використовували передусім для заготівлі сіна (Михеев 1985, с. 29), але цілком могли застосовувати і для збирання врожаю зернових з міцним колоссям. Майже цілу косу представлено в експозиції згаданого музею (рис. 6, 5). Вона належить до кіс групи I і відповідно графічно реконструйована (рис. 6, 7). Аналоги їй у значній кількості відомі в Маяках (Михеев 1985, с. 29—31, рис. 21, 1—6). Уламок ще однієї коси знайдено у 1959 р. під час досліджень ранньосередньовічних шарів селища⁴. Цей виріб типологічно близький до описаного. Відмінність полягає в дещо більшій довжині п'ятки і відсутності на ній виступу (рис. 6, 6). З можливих аналогів як найближчі можна навести знаряддя Київської Русі (Древняя... 1985, с. 238, табл. 86, 13, 14).

Носії салтівської культури зберігали продукти землеробства різноманітними способами: у спеціальних приміщеннях-амбарах, в ямах-зерноховищах, піфосах чи горщиках. Для Верхнього Салтова достеменно зафіксовано зберігання зерна в керамічній тарі. Так, у 1997 р. на селищі в розкопі 3, у межах однієї з ранньосередньовічних садиб, на площі в 4 м² виявлено понад 500 фрагментів від товстостінних грубошамотних піфосів. Після реставрації з'ясувалося, що їх там було не менше семи (Колода 1998,

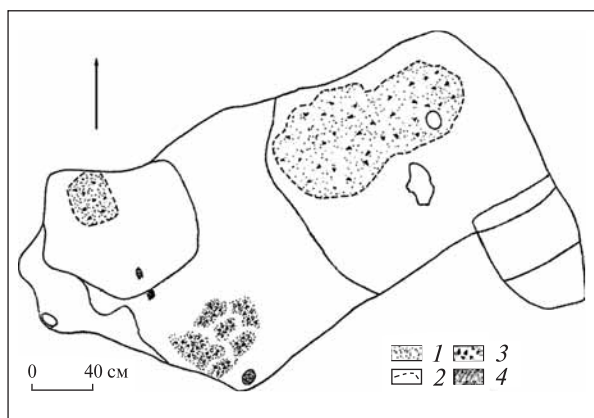

Рис. 7. Верхньосалтівський комплекс. План приміщення 1 (амбар-зерноховище): 1 — попіль; 2 — можливі місця зберігання зерна, 3 — вуглини, 4 — дерево (розкопки А.Т. Брайчевської, 1959 р.)

⁴ Його виявлено в Наукових фондах ІА НАНУ, у звіті він не фігурує.

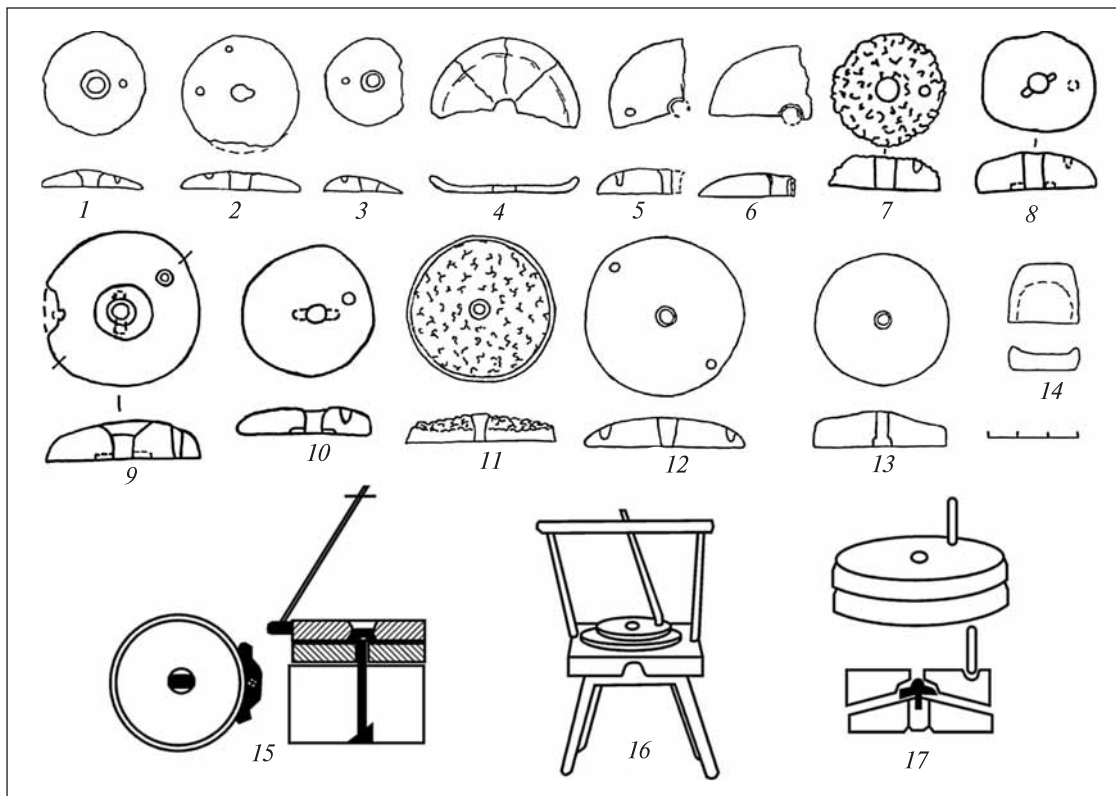

Рис. 8. Верхньосалтівський комплекс. Знаряддя для переробки врожаю: 1—13 — жорна; 14 — зернотерка; 15 — група I; 16 — група III, варіант А, 17 — група III, варіант Б (Минасян 1978)

с. 9, табл. VI, XVII). Вважаємо, що означений комплекс є залишками легкої наземної споруди для зберігання зерна в піфосах.

Окрім того, під час досліджень селища в 1959—1961 рр. було відкрито будівлю нежитлового призначення, яка в польовій документації отримала номер 1 (рис. 7). А.Т. Брайчевська зазначала, що «відсутність у напівземлянці вогнища чи печі не дозволяє вважати її житловим приміщенням; незвична, дуже видовжена форма будівлі також не характерна для житлових споруд. Можливо, це була якась господарча будівля, що складалася з кількох приміщень, на зразок сараю чи амбара, де зберігалося різне майно і хліб. ... велика кількість попелу могла походити від згорілого необмолоченого хліба, який також міг зберігатися в цій будівлі» (Брайчевская 1959—1961, с. 13). Вона також вказала, що на Верхньосалтівському поселенні було досліджено багато зернових ям: «виходячи з форми ям, дзвоноподібної у перетині, характерної для давніх зернових ям, відкриті на розкопі III ями були ямами-сховищами», за винятком ям 1—4 (Брайчевская 1959—1961, с. 29—30).

Серед матеріалів є знаряддя для переробки врожаю на крупу та борошно. Якщо знахідки жорен не викликають подиву, то поодинокі знахідки зернотерок заслуговують уваги.

Донедавна в публікаціях матеріалів салтівської культури не згадувалися зернотерки. Тим не менш, у звіті А.Т. Брайчевської кілька разів йдеться про знахідки зернотерок, їхніх частин чи фрагментів, які, на жаль, не проілюстровано. Вказано, що у заповненні ями 4 разом з іншими матеріалами знайдено гранітний розтирач від зернотерки із заполірованою робочою поверхнею. Згадано уламок кам'яного розтирача з культурного шару. Тож знахідку 1997 р. на селищі фрагмента нижнього каменю зернотерки в культурному шарі салтівського часу (рис. 8, 14) можна вважати цілком закономірною. Зернотерки у сусідніх слов'ян роменської (Горбаненко 2007) та боршівської (Винников 1995, с. 40—41) культур побутовали доволі широко, і немає сумніву, що їх використовували поряд з жорнами.

Жорна у Верхньому Салтові становлять більшість знарядь для переробки врожаю. У 1959—1961 рр. на городищі «відкрито напівземлянку з жорнами та іншим побутовим інвентарем» (Ветштейн 1959—1961, с. 32). Досліджено і так звану напівземлянку з жорнами, де знайдено ще два жорнових камені, діаметр яких 40 см і товщина 5 см (Ветштейн 1959—1961, с. 24; Березовець 1959—1961, с. 11; див. також: Колода 2000, с. 41—42, рис. 1). На селищі в бу-

дівлі 3 також знайдено жорно (Брайчевская 1959—1961, с. 16). Значну кількість жорен і їхніх фрагментів виявлено у 1996—1998 рр. експедицією під керівництвом В.В. Колоди. Найбільш показові з них подано на рис. 8, 1—10. Дві пари виробів (рис. 8, 7—10) знайдено в одному з жител (Колода 2000, с. 45—46, рис. 4). Кілька фрагментів виявлено експедицією під керівництвом В.Н. Чернігової у 1998—2002 рр. Зразки жорен виставлено і в експозиції місцевого музею (рис. 8, 11—13).

Більшість цих виробів виготовлено з кварциту, іноді — з пісковика, поодинокі екземпляри — з вапняку й граніту. Розміри жорен коливаються в межах 28—54 см в діаметрі за товщини 5—10 см за винятком одного, товщина якого 2,5—3,0 см (Колода, Горбаненко 2001—2002, с. 457—460, табл. 5).

Жорна часто трапляються на салтівських поселеннях. В.К. Міхеев їх детально проаналізував (Міхеев 1985, с. 49—52, рис. 27). Більшість виявлених на пам'ятці мали заглиблення (іноді два) для руків'я, що дозволяє розглядати їх як «бігунці» (верхні камені). У деяких подібні заглиблення відсутні. Це, очевидно, «постави» (нижні камені жорен), що чітко помітно на найбільш спрацьованому знарядді, яке набуло тарілкоподібної форми (рис. 8, 4). Аналогічні вироби відомі не лише в матеріалах салтівської культури. Вони широко розповсюджені на пам'ятках хронологічно і територіально близьких слов'янських культур (Винников 1995, с. 40; добірку див.: Горбаненко 2007) і Волзької Болгарії (Йовков 1976, с. 248—252).

Усі жорна з Верхнього Салтова, за класифікацією Р.С. Мінасяна (Минасян 1978) належать до груп I і III: верхні камені (рис. 8, 11, 13) слід зарахувати до групи I з відповідною графічною реконструкцією (рис. 8, 15); інші (рис. 8, 1—3, 5, 7—10, 12) — до одного з варіантів групи III (рис. 8, 16, 17); один (рис. 8, 6) через фрагментованість визначити не можна; ще один (рис. 8, 4) належить до постави і визначенню не підлягає.

Тваринництво

Археозоологічний матеріал. Під час активних досліджень рятівного характеру у 1959—1961 рр. з експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця співпрацювала В.І. Бібікова (Бибикова 1959—1961). Завдяки цьому маємо змогу дати оцінку тваринництву мешканців Верхнього Салтова (табл. 2). Однак зауважимо, що матеріал із салтівських пам'яток для порівняльного аналізу є

доволі незначним. Здійснено аналіз фауністичних решток з Маяцького городища на Середньому Дону (Матолчи 1984), пам'яток Ломакін (стібище на правому березі р. Міус, Ростовська обл., РФ), Гнилівське городище (околиця м. Ростов-на-Дону, РФ), Правобережне Цимлянське городище за 30 км від Волгодонська, РФ (Мягкова 1998).

Велика рогата худоба (ВРХ). За визначенням В.І. Бібікової, із Верхнього Салтова (посаду і городища) ВРХ належало 348 кісток від 16 особин, або 30,5 %⁶. За даними Ю.Я. Мягкової, ВРХ суттєво переважала на поселенні Ломакін і Гнилівському городищі (47,8 та 41,9 % відповідно), а на Правобережному Цимлянському і Маяцькому городищах вона суттєво поступалася іншим видам свійських тварин (Мягкова 1998) та становила 24,5 та 17,7 % від поголов'я. Стосовно розведення ВРХ можемо скористатися твердженням В.К. Міхеева, що на пам'ятках з яскраво вираженою осілістю виявлено більше кісток цієї худоби, ніж іншої (Міхеев, 1985 с. 26). Це підтверджується остеологічним матеріалом, здобутим під час дослідження селища⁷ та певною мірою поховань (напр.: Колода 2004, с. 215).

Дрібна рогата худоба (ДРХ). Було проаналізовано 84 кістки та визначено 15 особин ДРХ, або 22 %. Ці показники суттєво відрізняються від тих, які отримала Ю.Я. Мягкова. Так, на Правобережному Цимлянському городищі особини ДРХ серед свійських тварин становлять більшість (64,4 %), що свідчить про наявність просторів для випасання отар. Ці здогадки підтверджуються також степовою дикою фауною, серед якої там є рештки сайгака, корсака, байбака, зайця-русака (Мягкова 1998). На Ломакінському і Гнилівському городищі рештки ДРХ становлять близько третини, на Маяцькому городищі — майже половину (48,4 %).

Отже, кількість ДРХ у Верхньому Салтові може засвідчувати доволі рівномірний розвиток різних напрямів тваринництва, в якому не надавалося переваги вівчарству. Це не дивно, зважаючи на осілість, а також прилеглі території.

Кінь. Важливу роль у житті населення салтівської культури відігравав кінь, що пояснюється розвитком військової справи, способом ведення господарства і традиціями. У верхньосалтівських матеріалах особини коня (227 кіс-

⁶ До аналізу не залучено три кістки від двох особин собак, а також кістку лося і дві від особини оленя благородного.

⁷ Матеріали зберігаються у фондах Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ.

ток від 13 особин) становлять 18,5 %. На пам'ятках, проаналізованих Ю.Я. Мягковою, цей показник коливається від 11,1 (Правобережне Цимлянське городище) до 25,8 % (Гнилівське). Однак дві інші пам'ятки дали доволі схожі результати — до 16 %. Зауважимо, що у сусідніх слов'ян показник кількості коней є також нестабільним (Горбаненко 2003).

Свиня. У Верхньому Салтові виявлено 117 кісток від 20 особин, або 29 % від загальної кількості. Цікаво, що серед матеріалів, проаналізованих Ю.Я. Мягковою, на двох пам'ятках кісток свиней не помічено (Гнилівське, Правобережне Цимлянське), на Ломакінському їхня кількість зовсім незначна (6,8 %), і лише на Маяцькому цей показник (21,8 %) наближається до верхньосалтівського.

У Верхньому Салтові виявлено вкрай незначну частку диких тварин: три особини із 73 (4,1 %), що, безперечно, засвідчує перевагу тваринництва над мисливством.

Орієнтуючись на методику О.П. Журавльова (Журавлев 2001, с. 63), якою ми скористалися для оцінки тваринництва за матеріалами слов'янських пам'яток (Горбаненко 2003; 2007, с. 71—72, табл. 18; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 130—134), зроблено розрахунки м'ясного виробництва для Верхнього Салтова. Найвживанішою такою продукцією виявилася яловичина (51,2 %), на другому місці — свинина (25,8), далі могла бути конина (17,8 %), останнє місце посідала баранина (5,2 %) (табл. 2; рис. 9). Відносна/абсолютна перевага яловичини над іншими видами м'ясних продуктів характерна і для салтівських (Матолчи 1984; Михеев 1985, с. 26; Мягкова 1998), і для сусідніх слов'янських племен: боршівських (Винников 1995, с. 47; Журавлев 1998, с. 41—42) та роменських (Горбаненко 2003).

Знаряддя тваринництва поділяються на кінське спорядження (трапляється найчастіше), засоби для випасання худоби (ВРХ та ДРХ) і знаряддя для обстригання вовни (ДРХ).

Кінське спорядження посідає найважливіше місце. Лише на Верхньосалтівському катакомбному могильнику I у 1984 і 1986 рр. експедицією під керівництвом В.Г. Бородуліна досліджено чотири окремих кінських поховання, три з яких (1, 3, 4) містили деталі спорядження для їзди верхи (Аксенов 2001—2002, с. 270, рис. 2—4). Ще одну могилу (25) з подібними речами досліджено тією ж експедицією у 1992 р. на Верхньосалтівському катакомбному могильнику III (Аксенов 2001—2002, с. 276, рис. 5, 6). Комплекси включали повний набір

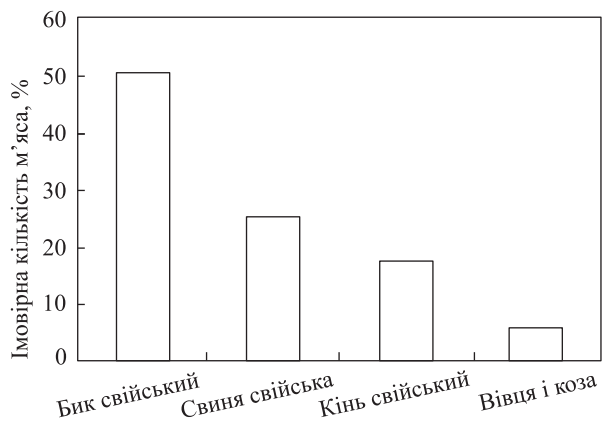

Рис. 9. Співвідношення кількості м'яса свійських тварин, яке могло йти на харчі

Таблиця 2. Верхньосалтівський археологічний комплекс. Видовий склад свійської худоби, яку могли вживати в їжу

Тварини	Одиниці виміру			
	Особини		Маса, див. рис. 9	
	Кількість	%	кг	%
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	21	30,5	7938	51,2
Вівця і коза (<i>Ovis aries</i> L., <i>Capra hircus</i> L.)	15	22	795	5,2
Свиня (<i>Sus domestica</i> Gray)	20	29	4000	25,8
Кінь (<i>Equus caballus</i> L.)	13	18,5	2769	17,8
Всього	69	100	15502	100

для їзди верхи та прикраси. Відомі вони й на могильнику IV, наприклад, катакомба 22 (Колода 2004, с. 221—225). Поодинокі знахідки спорядження коня (рис. 10) виявлено на селищі (Колода 1996, табл. VIII, 6). Ці матеріали яскраво демонструють важливість вершництва в середовищі носіїв салтівської культури. Зважаючи на наявність у перелічених комплексах значної кількості зброї, коней використовували, передусім, у військовій справі.

Набагато гірше представлені знаряддя, які вказували б на «мирне» застосування худоби, що пояснюється їх загальною незначною кількістю. Серед артефактів, що свідчать про скотарство та вівчарство, відомі ботала різних видів (Михеев 1985, с. 27), пов'язані з випасанням худоби.

Ножичі. Аби підтвердити існування вівчарства, а також використання ДРХ не лише для вживання у їжу, але й отримання вовни для прядіння, нагадаємо про знахідку пружинних ножиць (рис. 11), один фрагментований ек-

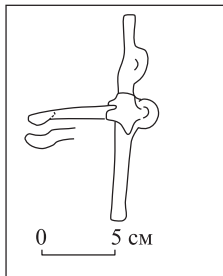

Рис. 10. Кінське спорядження: псалій

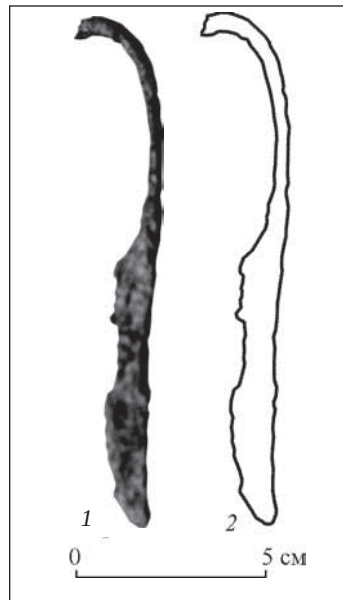

Рис. 11. Ножиці для стрижки вовни: 1 — фото, 2 — прорисовка

земляр яких походить із Верхньосалтівського городища (Ветштейн 1959—1961, табл. XIX, 6). Така форма на території України широко відома з початку I тис., зокрема в матеріалах салтівської культури (Михеев 1985, с. 27; Колода 2005, с. 172, рис. 2, 4) і слов'янських пам'яток (Винников 1995, рис. 17, 1; Коваленко 1999, с. 39, рис. 7).

Утримання худоби. Згідно із класифікацією К.П. Бунятян, тваринництво жителів давнього Верхнього Салтова можна віднести до стійлово-вигінного та відгінного (Бунятян 1992; 1994). Вигін характеризується випасанням худоби протягом дня з подальшим поверненням її на ніч до селища у загони чи інші споруди (Бунятян 1994, с. 97). Себто, такий тип скотарства ілюструється загонами, залишки яких повинні знаходитися на поселеннях або поруч із ними. Необхідною умовою для вигону є наявність близько розташованих пасовищ. Для цього могли використовувати поля під паром, залишені для відпочинку та відновлення родючості, зокрема й завдяки відходам тваринництва; близько розташовані ділянки на узліссях, непридатні для землеробства або ще не освоєні з цією метою; заплави, використання яких для землеробства було невигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопленість, особливості рельєфу тощо).

Споруди. Для утримання худоби в теплу пору року застосовували, швидше за все, огорожі (можливо, із навісами) поблизу пасовищ, як це робиться у цій місцевості й сьогодні. Для побудови відкритого загону достатньо було по периметру відведеної ділянки через кожні 2—3 м вкопати стовпи чи жердини з діаметром

до 10—15 см і заввишки щонайбільше 2 м і прикріпити до них поперечні жердини, зазвичай за допомогою еластичного матеріалу — джгута чи мотузки (див.: Памятники... 1979, с. 23). Таку конструкцію використовують у сільській місцевості і тепер.

Щодо археологічних свідчень, в літературі трапляються згадки про можливі загони для худоби на давньоруських селищах X—XIII ст. (Село... 2003, с. 176). З нечисленних конкретних реконструкцій слід згадати будівлю 195 з Автуницького селища, що мала неправильну прямокутну форму, позначену 19 ямками. Розміри її 7 × 5 м (Готун 1993, с. 69—70).

У холодні ж пори року практикували стійлове утримання худоби, що відомо за матеріалами досліджень степової (Ляпушкин 1958; Красильнікова 2005, с. 11) і лісостепової смуг (Колода 2005а). Саме такий теплий хлів виявлено на Салтівському селищі у 1998 р. (Колода 1998, табл. XXIII). Він мав підпрямокутну форму із розмірами котловану 520 × 320—270 см, глибина 150—160 см від сучасної поверхні (рис. 12). Посередині північно-західної стіни, а також у східному й південному кутках виявлено стовпові ями, глибина яких 170—195 см, діаметр 20—25 см. З південно-західного боку будівлі зафіксовано подвійну яму 8-подібної форми.

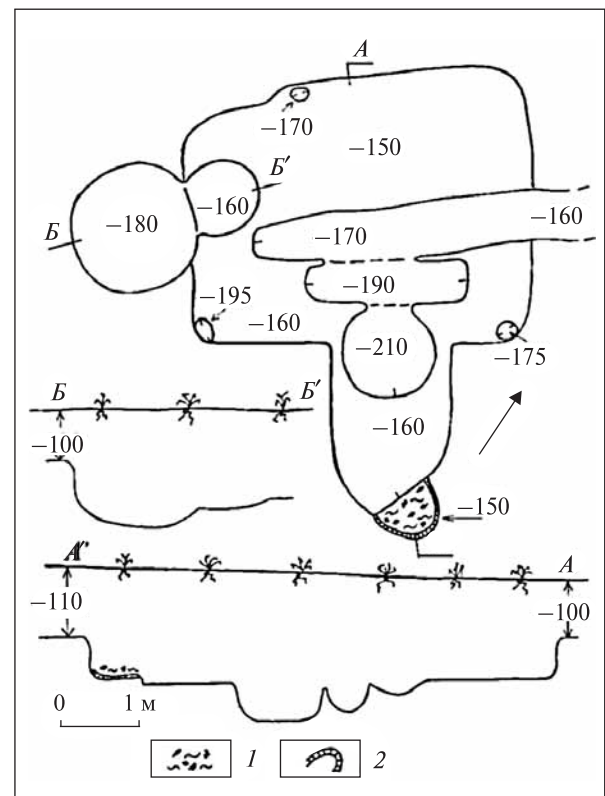

Рис. 12. Теплий хлів (комплекс 40): 1 — зола, деревне вугілля; 2 — обпалена глина

Її північна частина мала діаметр 90 см за глибини 160 см, південна частина, що виходила за межі будівлі, — діаметр 150—160 см і глибину 180 см.

З південно-східної сторони приміщення у стінці була глибока ніша завширшки 150 см і завдовжки 200 см. У ній, за 10 см вище від долівки, виявлено залишки півопального в плані опалювального пристрою (70 × 65 см). Він добре простежувався за зольно-вугільним заповненням, облямованим шаром перепаленої глини в 2—5 см. Пропечений до 5 см шар зберігся практично повністю. Перед нішею виявлено круглу в плані яму 210 см в діаметрі, глибина якої 110 см. По центру приміщення йшов рівчак завглибшки 160—170 см, що виходив за межі приміщення в північно-східному напрямку. Його простежена довжина понад 7 м. Між ним і нішею з опалювальним пристроєм виявлено ще одне прямокутне заглиблення (190 см), розміри якого 200 × 50 см.

Інтерпретації цього приміщення як житлового перечить низка чинників. Наявність відкритого вогнища у глибокій ніші не має аналогів у салтівському домобудівництві, не відомі такі й у сусідніх народів Східної Європи. Воно мало пристосоване для того, щоб підтримувати комфортну температуру в помешканні. 8-подібна неглибока яма не могла слугувати ефективним місцем для зберігання припасів. Це ж стосується ями біля південно-східної стіни. Здвоєні рівчаки значної довжини й ширини по центру долівки є вкрай незручними для мешкання людей. Отже, це був теплий хлів, обладнаний найпростішим опалювальним пристроєм, віддаленим від основного приміщення задля безпеки і можливого зіткнення з ним худоби й перегороженого ямою-годівницею. Ще одна яма аналогічного призначення розташовувалася біля південно-західної стіни. Її подібність до вісімки, зважаючи на профіль, може бути пов'язана із частковим витоптуванням і наступним поглибленням долівки внаслідок перебування у приміщенні худоби. Жолобчасті рівчаки — це дренажні пристрої для відведення нечистот. Широкий і неглибокий дренажний рівчак, що виходить за межі будівлі, і був, імовірно, входом до хліва (тим паче, що саме з цього боку розташовувався заплашний луг).

Приміщення із дренажними рівчаками значних розмірів і глибини є характерною рисою приміщень для утримання худоби у населення салтівської культури. В цьому можна пересвідчитися за матеріалами Карнаухівського посе-

лення та городища Мохнач (Ляпушкин 1958; Колода 2005а). Надзвичайно рідкісні археологічні свідчення про такі загони пояснюються тим, що вони могли розташовуватися поза межами поселень, де дослідження майже не проводяться.

Для відгінного тваринництва необхідними були пасовиська. Завдяки аналізу навколишньої території виявлено, що така ділянка (що характеризується частковою відокремленістю і близькими водоймами) була доступною приблизно за 2,5 км на південь, вниз по правому березі Сіверського Дінця (рис. 1). Опоередковано на випасання худоби вказують знахідки кісток собак (три кістки від двох особин).

Висновки

Узагальнення аналізу матеріалів сільського господарства мешканців поселення та городища Верхній Салтів проведено за запропонованою раніше схемою для слов'янських пам'яток (Горбаненко 2007, рис. 65). Обов'язковими складовими цієї галузі є антропогенні та природні чинники. Окремо слід виділити їх взаємовплив та взаємодію.

Природні складові. За рельєфом не більше половини потенційної ресурсної зони могло бути використано у сільськогосподарських цілях. ґрунти цієї зони поділяються на такі, що формувалися під лісовою рослинністю (правобережжя), і такі, родючість яких залежить від наближеності до водойм — північна частина, та чорноземи — на півдні (лівий берег). Усі землі навколо поселення могли бути задіяними в рілльництві, однак лівобережну частину, припустимо, використовували для сінокосів.

Антропогенні складові. Засоби праці представлено майже повним комплексом знарядь землеробства: залізними деталями знарядь для обробітку ґрунту, інструментарієм для збирання та переробки врожаю. Це два наральники типу I B 2 та чересла (втрачені), а також втульчасті та провушна мотики. Виявлено фрагменти від трьох серпів, два з них, певно, мали черешковий тип кріплення, а також фрагменти коси-горбуші. Із знарядь для переробки врожаю представлено жорна у значній кількості, а також зернотерки.

Реконструкція знарядь для обробітку ґрунту дозволяє пов'язувати наральники та чересла з двома формами: 4 — кривоґрядильними ралами з ральником, поставленим горизонтально; 5 — знаряддями плужного типу — кривоґрядильними ралами з ральником, постав-

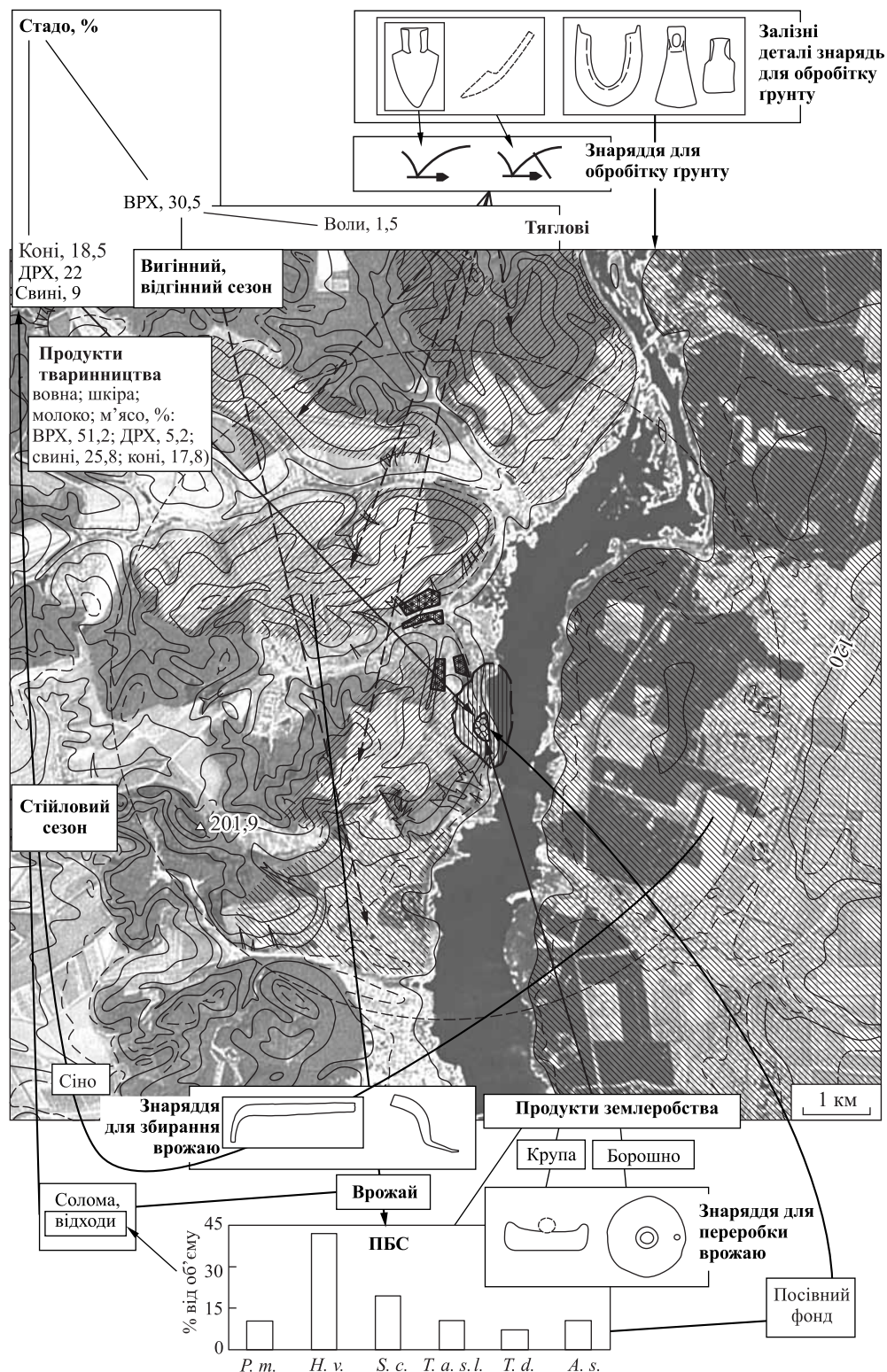

Рис. 13. Схема взаємодії елементів сільського господарства: суцільна лінія — обов'язковий зв'язок, пунктир — імовірний зв'язок (умовні позначки див. рис. 1; скорочення див. рис. 3)

леним горизонтально, череслом та відвальною дошкою.

Взаємодія антропогенних та природних чинників. До результатів такої взаємодії слід зарахувати культурні рослини та худобу. Визначення

ПБС пам'ятки (за об'ємом) показало наявність усіх загальноновживаних зернових за значної переваги ячменю піввчистого (приблизно вдвічі на тлі інших культур), значної частки жита, а також пшениці голозерної та вівса. Археозоо-

логічний комплекс (за особинами) представлено: ВРХ (30,5 %), кіньми (18,5 %), ДРХ (22 %) і свиньми (29 %).

Землеробські роботи охоплюють передусім обробіток ґрунту. Тяглову силу забезпечувала ВРХ (переважно воли). Реконструйованими типами знарядь (4 та 5) можна було обробляти ділянки чорноземів або земель, давно звільнених від лісу. Ймовірно, знайдені деталі репрезентують саме такий період освоєння потенційної ресурсної зони навколо поселення.

Заключний етап землеробських робіт пов'язано зі збиранням врожаю серпами і косами-горбушами, переробкою врожаю зернотерками (на крупу), легкими ручними ротаційними жорнами (на борошно) та його зберіганням в керамічній тарі, ямах, спеціальних приміщеннях-амбарах, відбором посівного фонду на наступний рік. Для кожної зі згаданих дій віднайдено відповідні артефакти та археологічні об'єкти.

Заготівля кормів для худоби. До місць заготівлі сіна слід зарахувати понижені ділянки лівого берега р. Сіверський Донець, площі яких були практично необмеженими. Окрім того, частину кормової бази для тваринництва забезпечували залишки після збирання та переробки врожаю (солома, полова та відходи після переробки зерна).

Випасання та відгодівля худоби. Зважаючи на результати аналізу території, чи не єдина ділянка, придатна для відгінного тваринництва, розташована на південь, на пониженій частині берега, і обмежена з обох боків. Для вигону ж могли використовувати поля, залишені під паром для відновлення родючості ґрунту, і цьому сприяло випасання на них худоби. Для підгодівлі тварин, можливо, використовували фуражний ячмінь.

Результат. Продукти землеробства представлено таким чином (за об'ємом, %): ячмінь плівчастий — 42,1, жито — 19,4, овес — 10,5, просо — 10,5, пшениця голозерна — 10,5, пшениця плівчаста — 7,0. Їх переробляли на крупу

та борошно. Частина зерна складала посівний фонд. Продукти тваринництва: вовна, шкіра, молоко та м'ясо. Вовну стригли ножицями. Використовували молочні та м'ясні продукти харчування (м'ясо, %): ВРХ — 51,2, ДРХ — 5,2, свині — 25,8, коні — 17,8⁸. Частина стада лишалася для підтримання тваринництва. Відтворювальний фонд складали дорослі особини, молодняк зазвичай не залишали на зиму (рис. 13).

Таким чином, матеріали ранньосередньовічного Верхньосалтівського комплексу демонструють повноцінну картину сільського господарства та взаємозв'язок його компонентів — землеробства й тваринництва. Високий рівень розвитку обох галузей підтверджується асортиментом досконалих знарядь, наявністю спеціалізованих приміщень та співвідношенням культурних рослин у ПБС. Зважаючи на аналіз ґрунтів (ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю), слід констатувати, що деталі знарядь для обробітку ґрунту репрезентують останній період освоєння потенційної ресурсної зони для землеробських потреб. Супутні бур'яни (стоколос) свідчать про запровадження, поряд із яровими, посівів озимих, що опосередковано вказує на дво- і триплілля. Окрім того, ПБС, очевидно, засвідчує певне підпорядкування землеробства потребам тваринництва. Аналіз археозоологічного комплексу та знарядь тваринництва демонструє значну роль конярства та розведення ВРХ. Роль коня пов'язана із використанням його, передусім, для воїнів-вершників. ВРХ забезпечувала м'ясо-молочні харчі, а частина була задіяна як тяглова сила для оранки та перевезення вантажів. Кормову базу складали також досить значні площі лівого берега. А от ділянок, придатних для землеробства, було небагато, що наштовхує на думку про надходження продуктів землеробства не лише з власних полів, але і ззовні.

⁸ Зазначимо, що кінь використовувався, головню, для військових потреб, а не для харчування.

Агрікультура в памятниках Западного средневековья: переводы и комментарии. — М.; Л., 1936.

Аксенов В.С. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника // *Stratum plus.* — 2001—2002. — № 5. — С. 270—281.

Березовец Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области // *НА ІА НАНУ.* — 1959—1961/6а—б.

Библикова В.И. Список животных на поселении-посаде салтовской культуры Салтово у с. Большой Салтов. Раскопки 1959 г.; Список животных на городище VIII—X вв. н. э. у с. Верхний Салтов Старо-Салтовского района, Харьковской обл. Раскопки 1960 г. // Д.Т. Березовец. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области. — *НА ІА НАНУ.* — 1959—1961/6а—б.

Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища // *НА ІА НАНУ.* — 1959—1961/6в.

- Бунятян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы: Междунар. науч. конф., посвященная памяти Б.Н. Гракова: Тезисы докл. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.
- Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.
- Ветштейн Р.И. Отчет о раскопках Салтовского городища // НА ІА НАНУ. — 1959—1961/6г.
- Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.
- Вязов Л.А. Система расселения племен именьковской культуры в подгорной части Самарской Луки // Самарский край в истории России. — Самара, 2007. — Вып. 3. — С. 55—69.
- Горбаненко С.А. До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 113—122.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н.е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
- Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 82—92.
- Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
- Древняя Русь. Город, замок, село — М., 1985.
- Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1998. — № 12. — С. 34—43.
- Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001.
- Йовков С.М. Жернова Волжской Болгарии // СА. — 1976. — № 2. — С. 248—252.
- Карта Украины // <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>
- Кириянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — 65. — С. 306—362.
- Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛПУ. — 1999. — № 1. — С. 33—43.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. // НА ІА НАНУ. — 1996/52.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. // НА ІА НАНУ. — 1998/79.
- Колода В.В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 40—54.
- Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. // Хазарский альманах. — М., 2004 — Т. 3. — С. 213—241.
- Колода В.В. Работы на городище и селище Коробовы Хутора // АДУ 2003—2004 рр. — К.; Запоріжжя, 2005. — Вип. 7. — С. 171—173.
- Колода В.В. Постройки для содержания скота у салтовского населения Подонечья // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. — К., 2005а. — С. 161—163.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 448—465.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Земледельческий комплекс раннесредневекового населения Верхнего Салтова // Хазарский альманах. — М., 2004. — Т. 2. — С. 161—179.
- Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури) // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 84—93.
- Красильникова Л.І. Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддінців'я. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005.
- Краснов Ю.А. Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА. — 1986. — 183. — С. 16—23.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение // МИА. — 1958. — 62. — С. 263—314.
- Матолчи Я. Кости животных с городища, селища и могильника // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 237—260.
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

- Мягкова Ю.Я. Анализ остеологического материала из поселений салтово-маяцкой культуры // Проблемы археологии юго-восточной Европы: Тезисы. докл. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 139—140.
- Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии. — Минск, 1979.
- Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 38—40.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. Приложение. Результат палеоэтноботанических исследований материалов из Верхнесалтовского археологического комплекса // Колода В.В., Горбаненко С.А. К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 460—463.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. — 2002—2003. — № 2—1. — С. 161—163.
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // Древности. — Харьков, 2004. — С. 65—69.
- Растениеводство. — М., 1986.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П. Генетика ржи. — Л., 1984.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- <http://www.wikimapia.org/>

Надійшла 16.10.2009

С.А. Горбаненко, В.В. Колода

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛЕНИЯ ВЕРХНИЙ САЛТОВ

Подан комплексний аналіз сільського господарства жителів поселення Верхній Салтов (городище і обширне селище), которое было одной из наиболее важных основ хозяйства в раннем средневековье (середина VIII — середина X вв.). С этой целью охарактеризованы орудия земледелия и животноводства, специализированные сооружения, а также результаты анализов палеоэтноботанических и археозоологических данных.

Изучение приселищной зоны показало, что все грунты вокруг памятника пригодны к земледелию. Однако, учитывая особенности рельефа, под поля могли использовать участки на север — северо-восток от памятника, а частично естественно отмежеванные участки на юг. Левобережную часть целесообразнее было использовать для нужд животноводства. Анализ ресурсной зоны в целом наводит на мысль о недостатке площадей, на которых можно было заниматься земледелием, что, в свою очередь, позволяет предположить, что население вряд ли могло полностью обеспечить себя, и, видимо, часть растительных продуктов поступала извне. Зато для ведения животноводства были все условия — обширные пастбища и сенокосы.

Высокий уровень развития земледелия подтверждается находками разнообразных орудий и приспособлений для первичной (два типа кривоградильных рал) и вторичной обработки почвы (мотыги, лопаты), уборки урожая (серпы, косы), хранения (пифосы, амбары) и переработки его продукции (жернова, зернотерки), а также палеоэтноботаническим спектром памятника, который включает все основные культуры, в том числе озимые (рожь). Возможно, земледельческую продукцию частично использовали и для нужд животноводства.

Археозоологический материал позволяет утверждать, что по количеству особей первое место занимал бык домашний (30,5 %), далее свинья домашняя (29 %), овца и коза (22 %), потом конь (18,5 %). В пересчете на мясную продукцию это составляло: бык домашний (51,2 %), свинья домашняя (25,8 %), конь (17,8 %), овца и коза (5,2 %). Конь, в первую очередь, использовался для верховой езды (погребения коней в полной экипировке), мелкий рогатый скот — и для получения шерсти. В целом тип животноводства может быть охарактеризован как стойлово-выгонный и отгонный. Присутствие специализированных утепленных построек подтверждает содержание животных в холодный период на поселении.

S.A. Horbanenko, V.V. Koloda

AGRICULTURE OF HABITANTS OF THE VERKHNIY SALTIV SETTLEMENT

The article presents a comprehensive analysis of agriculture of habitants of Verkhniy Saltiv settlement (a hill-fort and a big settlement) which was one of the most important bases of economics in the Early Mediaeval period (from the middle of the 8th c. to the middle of the 10th c.). For that purpose agricultural and animal husbandry tools, specialized structures, as well as the results of palaeobotanic and archaeozoologic data analyses have been studied.

The analysis of a territory around the settlement showed that all surrounding soils are suitable for agriculture. However, taking into account the peculiarities of relief, the plots to the north and north-east from the site, and partially plots to the

south that are naturally divided could have been used as fields, while the territory on the left bank was more expedient if used for animal husbandry. Analysis of a source zone in general suggests the lack of land suitable for agriculture, which in its turn allows the authors to presume that the population hardly could fully support themselves, and probably part of plant products were received from the outside. Instead, for animal husbandry they had all conditions: wide pastures and hayfields.

A high level of agricultural development is confirmed by the finds of various tools and devices for initial (two types of ards) and repeated tillage (hoes, spades), harvesting (sickles, scythes), storing (pithoi, warehouses), and processing of products (millstones, grinding stones), and it is also corroborated by the palaeobotanic spectrum of a site, which includes all the main crops among which winter ones (rye). Perhaps agricultural products were partly used in animal husbandry.

Archaeozoological material allows the authors to affirm that by a headcount the first position was occupied by domestic bull (30,5 %), followed by domestic pig (29 %), then sheep and goat (22 %), and finally horse (18,5 %). If converted into the volume of meat products it amounted to 51,2 % for domestic bull, 25,8 % for domestic pig, 17,8 % for horse, and 5,2 % for sheep and goat. Horse was used first of all for riding (burials of fully equipped horses); small breed of cattle was also used for wool. In general, animal husbandry type can be determined as pasture and as seasonal one. Presence of specialized fortified structures confirms that animals in cold season were kept within the settlement.

Ю.В. Долженко

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА І ОКРУГИ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (антропологічний аспект)

У статті розглянуто сучасний стан археологічних та антропологічних досліджень населення середньовічного Чернігова, висвітлено проблему формування антропологічного типу сіверян, зокрема, так званих чернігівських полян та інших, синхронних і пізніших слов'янських груп населення Дніпровського Лівобережжя та Правобережжя.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, антропологія, краніологія, сіверяни, поляни

Проблема походження, антропологічного складу та генетичних зв'язків давньоруського населення Чернігова з початку X до кінця XIII ст. є важливою для вивчення історії середньовічної людності Східної Європи. Однак, попри вагомий доробок учених, досі нема єдиної точки зору щодо становлення та історичного розвитку цього середньовічного міста. Нез'ясованими залишаються питання формування антропологічних типів сіверян загалом і, зокрема, так званих чернігівських полян, котрих нині іменують західними сіверянами (Толочко 1987, с. 241), та інших синхронних і пізніших слов'янських груп населення Дніпровського Лівобережжя та Правобережжя. Ця проблема має неабияке значення, адже йдеться про місце стародавнього Чернігова на антропологічній та етнічній мапах Східної Європи. Її розв'язання ускладнюється тим, що протягом багатьох століть ця територія зазнавала різних культурних впливів через розташування Чернігова. На мапі давньоруських князівств X—XIII ст., складеній Б.О. Рибаківим, Чернігів локалізовано на південно-західному краю

сіверянського ареалу, де сходились землі літописних древлян, полян, дреговичів і в'ятичів (Рыбаков 1947; 1949).

Серед істориків та археологів досі немає і єдиної точки зору стосовно меж розселення сіверян. Більшість дослідників їхнім західним кордоном вважають Дніпро (Багалеї 1882; Барсов 1885; Голубовський 1908; Середонин 1916; Насонов 1951; Сухобоков 1975; Мавродин 1978; Грушевський 1992 та ін.).

Італійський хроніст XVI—XVII ст. Олександр Гваньїні про велике князівство Сіверське повідомляв: «Замків і міст у цьому князівстві майже 70, між ними найголовніші такі: Новгород-Сіверський, котрий здавна звуть Стародубом, Путивль та Чернігів» (Гваньїні 2007, с. 584—585)¹. «Чернігів — племінне місто Сіверян, центр землі цього племені, зберігши значення політичного центру зараз й з давнього періоду Руської історії», — писав пізніше П.В. Голубовський (Голубовський 1908, с. 50). Такої само думки дотримувався й М.С. Грушевський. Висвітлюючи історію Сіверщини, він стверджував: «На початку X ст. по звісткам Олегової умови, потвердженням

і оповіданням Константина Порфирородного, і по поглядам Повісті, найважливіші центри Сіверщини — Чернігів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсажені київськими залогами й намістниками» (Грушевський 1992, с. 314). Починаючи опис Чернігівщини, відомий історик зазначав: «Святополк по смерті батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернігів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відібрана у нього), по смерті Святослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги» (Грушевський 1992, с. 8). Таким чином, він відносив Чернігів до Сіверщини.

В.Б. Антонович, Д.Я. Самоквасов, О.А. Спіцин також дотримувалися думки про належність сівер'янам усієї лівобережної частини Середнього Подніпров'я. Д.Я. Самоквасов обґрунтовував це історичними та археологічними даними і схилявся до того, що такі великі міста Лівобережжя, як Чернігів та Переяслав, слід вважати політичними центрами сівер'ян. На користь етнічної належності цієї території вказувала подібність курганів під Черніговом, Переяславом, Седневим, Стародубом і Любечем, а також язичницький спосіб поховання в курганах дніпровського лісостепного Лівобережжя, що збігався з описаним Нестором поховальним ритуалом сівер'ян (Антонович 1885; Самоквасов 1887; 1916; Спицын 1899).

Іншої думки стосовно належності корінного населення Чернігова дотримувалися такі дослідники, як Б.О. Рибаків (1947), Г.Ф. Соловйова (1956), Є.І. Тимофєєв (1961), І.П. Русанова (1966). Проаналізувавши усі доступні на той час археологічні матеріали, Б.О. Рибаків дійшов висновку, що обидва береги середнього Дніпра займали поляни, а отже, немає жодних підстав розмішувати сівер'ян на всьому лівобережжі Дніпра. Це дозволило вченому стверджувати, що сівер'яни не були корінними мешканцями Чернігова, а входили в якості найманців до складу війська Мстислава (Рибаків 1947, с. 81—82). Згодом дослідник вказував, що давній Чернігів утворився внаслідок об'єднання декількох слов'янських поселень (Рибаків 1949, с. 7). До цієї точки зору приєдналися й інші (Соловйова 1956; Русанова, 1966). Висунувши припущення, що в X—XII ст. поляни займали всю область ямних підкурганних поховань на правому та лівому берегах Дніпра, І.П. Русанова розвинула концепцію Б.О. Рибаків (Русанова 1966, с. 25—27).

В.В. Сєдов також вказував, що сівер'яни, згідно руського літопису, займали басейни Десни,

Сейма і Сули (Сєдов 1966, с. 26—27). Дослідник категорично не погоджувався з І.П. Русановою та Є.І. Тимофєєвим, які стверджували, що кургани з ямними тілопокладеннями у лісовій смузі Східної Європи полишені колоністами із Середнього Подніпров'я, переважно з полянської землі. Для визначення кордонів ареалу полян В.В. Сєдов запропонував скористатися однією важливою особливістю обряду полян, а саме глиняною підмазкою, на якій розпалювали багаття і на яку клали останки тілоспалення. Підбиваючи підсумки, дослідник наважував, що до регіону полян входили міста Київ, Любеч, Переяслав, і це повністю збігається з даними руських літописів. Чернігів же був розташований у прикордонній чи то змішаній поляно-сівер'янській смузі (Сєдов 1982, с. 106—112). О.В. Сухобоков теж дотримувся думки, що «населення Дніпровського лівобережжя у X—XIII ст. і у східних районах було переважно сівер'янським», проте, зазначав що «вважати проблему вирішеною на підставі лише археологічних матеріалів, до того ж досліджених далеко не повністю, не можна» (Сухобоков 1975, с. 143—148).

На труднощі, що виникають при пошуку етновизначальних рис матеріальної культури полян, звернув увагу П.П. Толочко. Вчений піддав критиці висновки І.П. Русанової про те, що характерною полянською рисою є кургани з ямним обрядом поховання. На думку П.П. Толочка, єдність поховального обряду, як і інших елементів матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї і Нижньому Подесенні, визначалася процесами політичної консолідації населення. Дослідник також зазначив, що на півдні і південному заході групи близьких племен становили поляни, сівер'яни (чернігівські), древляни і частково дреговичі, волиняни і дуліби, тиверці та білі хорвати (Толочко 1996, с. 243—244).

Для з'ясування питань історичної географії та етногенезу ранніх слов'ян науковці використовують різні за походженням, формою, характером і обсягом інформації історичні джерела. Важливе місце у лінгвістичній групі джерел посідають дані топонімії. Звернемо увагу на такий топоформант як «-ичі». Аналізуючи ареал назв на «-ичі», О.А. Купчинський торкнувся і нашого регіону. Порівнюючи території сівер'ян, дулібів і древлян, дослідник знайшов на сівер'янській території значно менше пунктів з такими назвами, а між Сулою і Сеймом вони майже зовсім не збереглися. Поселення з назвами на «-ичі» на колишній терито-

рії сіверян розташовані дуже нерівномірно. За станом на XII—XVIII ст. їх здебільшого виявлено у північній частині Лівобережжя — на північ від витоків Сули й Удаю, обабіч Сейму (переважно на Правобережжі) та по обидва боки Десни і Снову, де зафіксовано певні скупчення таких назв. На півночі вони сягають р. Іпуть. На південь від них пунктів з назвами на «-ичі» майже немає. Якщо йдеться про північну частину території сіверян, то і там давні поселення з такими назвами трапляються доволі рідко, і їх, очевидно, слід оцінювати як залишок давніх епох (Купчинський 1981).

Щодо належності Чернігова полянам чи сіверянам, то О.А. Купчинський не дійшов однозначних висновків. Належність Чернігова полянам не підтверджується розташуванням географічних назв на «-ичі». Чернігів, на захід і північний захід від якого зосереджуються такі назви, утворюючи скупчення, об'єднував, очевидно, окрему територіально-племінну групу. Відносно рівномірне поширення на північ і північний схід від нього поселень із назвами на «-ичі» вказує на помітне тяжіння Чернігова і його околиць до північно-східного регіону, який розкинувся по р. Снов і на схід від неї, що свідчило б про зв'язок Чернігова з сіверянами. Проте ці факти не перечать зв'язку і можливому єднанню цих земель із полянами. Якщо прийняти концепцію Б.О. Рибаківа, який відкидає етнічну спорідненість Чернігова і його околиць з сіверянами, то район Лівобережжя між Десною та Дніпром і до верхів'їв Сули слід вважати мало підкріпленим поширенням назв на «-ичі» (Купчинський 1981, с. 195).

Повертаючись до археологічного вивчення Чернігова, відзначимо, що активний етап цього припадає на 1970—1990-і рр. (В.П. Коваленко, О.В. Шекун, А.Л. Казаков та ін.). Матеріали поховань давньоруського часу дозволили окреслити межі проживання на території Середнього Подніпров'я в таких давньоруських містах, як Чернігів, Любеч, Київ, Переяслав, Витачів, у другій половині I тис. літописних племен — полян, древлян, сіверян. 20 років тривають дискусії (Моця 1987, с. 4; 1993, с. 108) про те, де саме мешкали літописні сіверяни та поляни. А.Л. Казаков відзначив, що Чернігів розташований начебто за межею ареалу розповсюдження роменських пам'яток, через що і питання про виникнення міста як великого родоплемінного центру літописних сіверян є вкрай спірним (Казаков 1995, с. 77).

Починаючи з 2002 р., у різних районах Чернігова досліджено площу близько 20 тис. м² і

отримано інформацію, яка дозволяє доповнити і частково переглянути погляди, які склалися раніше щодо тенденції розвитку Чернігова IX—XIII ст. (Казаков, Черненко 2007). Досвід тривалих археологічних досліджень Чернігова доводить, що місто у давньоруський час перебувало на перетині ареалів чотирьох племен: полян, сіверян, дреговичів і радимичів, що підтверджується масовими знахідками маркерів різних племен, зокрема таких як скроневі кільця. На культуру місцевого населення вплинули також і тюрки. С.О. Сорокін вважає, що з археологічної точки зору Чернігів суттєво відрізняється від інших міст і є типовим середньовічним містом. Так, скроневих кілець у півтора оборти тут виявлено близько 100 од., а сіверянських спіралеподібних — всього 3—4 по всьому Чернігову.

Зауважимо, що місто Чернігів значний час не було об'єктом спеціального антропологічного дослідження. Антропологи систематично вивчали загалом Чернігівщину, південні руські землі, Середнє Подніпров'я тощо. Матеріали зі слов'янських курганів Чернігівщини, та й загалом майже з усієї території Дніпровського басейну, вперше дослідив російський антрополог А.П. Богданов. У 1879 р. (на засіданні Другого з'їзду антропологів з приводу антропологічної виставки) він зробив доповідь про черепи з курганів Сіверянської землі Чернігівської губернії (Богданов 1880). Вчений відзначав субдоліхокранність (за середніми величинами) більшості черепів (черепний індекс 75,1—77,8), їхню середньо- та високоорбітність, причому підкреслив, що жіночі черепи є дуже вузьколицими, чоловічі, навпаки, — більш широколицими. Таким чином, ще не роблячи висновків про належність цих черепів слов'янам, а точніше — сіверянам, А.Б. Богданов уперше подав антропологічний опис курганних черепів із цієї території.

Для розв'язання питання про склад населення Чернігова важливе значення мають антропологічні дослідження, оскільки внаслідок тривалого вивчення фізичного типу представників різних східнослов'янських племен науковці отримали можливість групової ідентифікації їх за основними краніологічними, краніоскопічними та дискретно-варіативними ознаками.

Вибіркові антропологічні дослідження у Чернігові проводив В.В. Бунак (Bunak 1932), який не обмежився лише містом і дослідив краніологічні серії сіверян з нижньої течії Десни, в'ятичів Підмосков'я і кривичів з верхньої течії Дніпра (Смоленщина). Антропологічний

тип сіверян і в'ятичів, за В.В. Бунаком, належить до понтійського варіанту середземноморського расового типу, який сформувався у Причорномор'ї. Дослідник знайшов антропологічні відмінності між окремими племенами та дійшов висновку про подібність сіверян та, меншою мірою, в'ятичів до сардинців як представників середземноморського типу, також відзначивши неоднорідність антропологічного складу середньовічного населення Чернігівщини (див.: Трофимова 1946, с. 93).

Т.О. Трофимова дослідила приблизно 800 черепів кривичів, в'ятичів, полян, древлян, північних радимичів і дреговичів. І вона, і В.В. Бунак вказували на антропологічну неоднорідність східних слов'ян. Т.О. Трофимова вирізняла серед середньовічної слов'янської людності України три європеїдні типи, а саме: мезо-доліхокефальний широколиций, властивий древлянам, доліхокефальний вузьколиций, притаманний сіверянам і переяславським полянам та мезо-доліхокефальний вузьколиций, поширений серед жителів Чернігівського регіону. Кожному з них вона знайшла аналоги на суміжних або більш віддалених територіях. Так, мезо-доліхокефальний тип, за Т.О. Трофимовою, трапляється також серед полоцьких кривичів, дреговичів, радимичів, деяких груп словен Приільмення, у чуді північно-західних земель Східної Європи, середньовічної іжори, деяких етнічних груп цього часу Прибалтики, Пруссії, Нідерландів та Скандинавії. Вузьколиций доліхокефальний тип, на думку дослідниці, представлено не лише на Лівобережжі України, а й серед в'ятичів та кривичів, населення Болгарського царства і міських жителів Золотої Орди. Нарешті, мезо-доліхокефальний тип не має прямих регіональних аналогів. Водночас він властивий черепам з «полів поховальних урн», тобто носіям черняхівської культури. Дослідниця вперше розділила за схемою Б.О. Рибаківа курганні краніологічні матеріали, які Г.Ф. Дебец відносив до сіверян, на полянські та сіверянські. Було відзначено доліхокранію полян, середній розвиток рельєфу черепа, вузьке та середньовисоке обличчя, дуже випнутий ніс. Чернігівську групу полян (як тоді називали місцевих жителів) Т.О. Трофимова виділила в локальну групу на ґрунті поєднання мезо-доліхокранії з вузьким обличчям, також вона помітила деякі відмінності між черепами чернігівської та переяславської груп. Так, черепи чернігівської групи відрізняються меншими абсолютними розмірами, черепний індекс трохи вищий, рельєф черепа розвинутий слабо,

пентагоноїдна форма черепа трапляється у 50 % випадків, обличчя вузьке та нижче не тільки за абсолютними розмірами, але й за індексом обличчя, черепи більш широконосі: в будові нижнього краю грушоподібного отвору антропінну форму відзначено лише у 50 % випадках (Трофимова 1946, с. 100).

Г.Ф. Дебец до сіверянської етнічної групи відніс усі краніологічні колекції, які походили з чернігівських та переяславських курганів, і відзначив неоднорідність антропологічного складу середньовічного населення Чернігівщини (Дебец 1948, с. 288).

Вказані антропологічні дослідження було переглянуто й істотно доповнено Т.І. Алексеевою — автором узагальнювальної праці з антропології східних слов'ян, де було використано усі наявні на початок 1970-х рр. матеріали. Дослідниця вперше подала краніологічну добірку саме по Чернігову: 44 чоловічих і 39 жіночих черепів (Алексеева 1973, с. 32). Серія складалась із черепів давнього цвинтаря Чернігова поблизу церкви Бориса і Гліба з розкопок Т.В. Кибальчича і Д.Я. Самоквасова та з печер при Свято-Троїцькому монастиреві з розкопок Т.В. Кибальчича (Самоквасов 1878—1879). Спираючись на краніологічні дані давньоруської людності України, Т.І. Алексеева виділила чотири антропологічні типи. Основні характеристики трьох із них, наявні і в нашому регіоні, наведено в таблиці.

«Курганне» населення полянської землі характеризується доліхо-мезокранією, середніми розмірами обличчя, дуже горизонтальним профілюванням за середнього виступання носа. Група київських полян відрізняється від чернігівських і переяславських великим черепним індексом. Дослідниця також відзначила, що поляни правобережної території більш широкоголові, ніж поляни Лівобережжя. Привертає увагу те, що черепи з курганного некрополя XI—XII ст. на території Переяслава загалом схожі з синхронними серіями Чернігова та Любеча і різняться лише дещо вищим обличчям (Алексеева 1973, с. 59).

Щодо відмінностей фізичного типу міського та сільського населення Середньої Наддніпрянщини, вони, на думку дослідників, не можуть пояснюватись міграціями та змішуванням різних етнічних компонентів у міських центрах Київської Русі, хоча ці процеси, безумовно, відбувалися. Т.І. Алексеева висловила припущення, що брахікефалізація та розширення обличчя у мешканців міста з'явилися внаслідок загальних процесів зміцнення кістя-

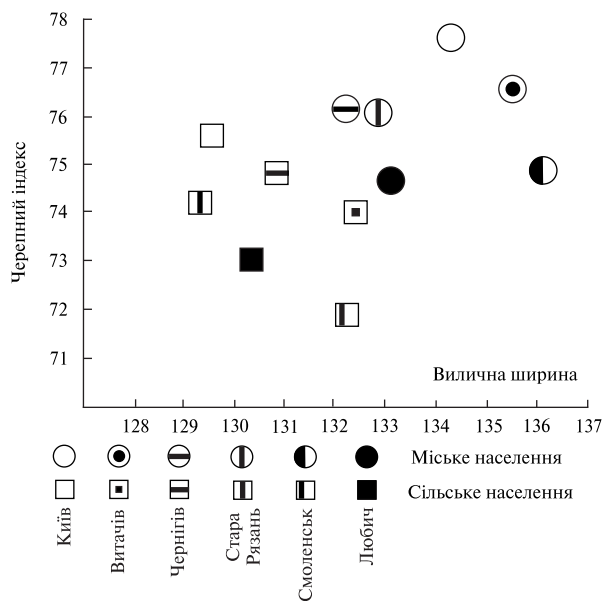

Рис. Співвідношення міського та сільського населення за черепним індексом та виличною шириною (за Т.І. Алексеева 1973, рис. 24, с. 126).

ка в умовах міста під впливом змін у соціальному середовищі (Алексеева 1973, с. 131), себто — урбанізації (рис.). Але, за її даними, населення Чернігова є винятком, бо дуже мало відрізняється від сільської людності Чернігівщини (Алексеева 1973, с. 126). Можливо, цей феномен можна буде пояснити після дослідження нових антропологічних матеріалів.

Порівняльний аналіз краніологічних характеристик із некрополів Києва, Витачева, Переяслава, Чернігова та Любеча свідчить про морфологічну близькість міського та сільського населення Середньої Наддніпрянщини. Певні відмінності між ними виявляються лише за двома ознаками: міські жителі більш високорослі, круглолобі та широколиці, ніж сільські.

У середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де у другій половині I тис. якраз і мешкали основні групи літописних сі-

верян, у давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналоги серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак, він схожий також з морфологічними варіантами, поширеними серед нащадків населення полянського племенного союзу, однак відрізняється від нього трохи довшою формою черепної коробки та вужчим обличчям.

Щодо сіверян, то Т.І. Алексеева після порівняння їх і слов'ян із району городищ з гладкостінною керамікою в басейні верхньої течії Дніпра відзначала: «Характеристика, надана полянам, може значною мірою бути віднесена до сіверян, однак останні відрізняються вираженою доліхокранією та трохи вужчим обличчям. На території сіверян в епоху середньовіччя фіксується найбільша величина поздовжнього діаметра на тлі різко вираженої доліхокранності» (Алексеева 1973, с. 60).

Для нас особливо важливо простежити краніологічні відмінності між полянами, сіверянами та іншими племенами, якщо такі були. Як видно з таблиці, відмінності дуже незначні. Переважно, це черепний індекс та ширина вилиць. Характеристика, дана дослідницею полянам, може бути значною мірою віднесена і до сіверян, однак останні все ж відрізняються вираженою доліхокранією і вужчим обличчям (Алексеева 1973, с. 59—60). Для вивчення населення Чернігова важливим буде диференціювати сіверян і полян, використовуючи нові методи.

Антропологи не раз ставили питання про роль кочового компонента у формуванні морфологічних рис населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Справді, черепи з монголоїдними рисами виявлено у давніх некрополях Середньої Наддніпрянщини. Це було наслідком регулярних контактів між давньоруською людністю та сусідніми кочовими групами. Вплив тюркського компонен-

Таблиця. Краніологічні типи сіверян, в'ятичів і полян (за Алексеева 1973, с. 67)

Ознаки	Доліхокранний		Мезокранний
	Середньолиций	Вузьколиций	Середньолиций
Черепний індекс	71—73	74	74—76
Ширина вилиць	130—133	129	130—132
Кут виступання носа	27—30	27	27—29
Носовий індекс	50—51	51	50—52
Племена	Сіверяни	В'ятичі	Поляни чернігівські, переяславські, київські

та (збільшення діаметру вилиць, тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа і ін.) є помітним і серед сучасного населення Центральної України. Та все ж його роль у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати (Дяченко 1965, с. 31—76).

Свого часу П.М. Покас дослідив краніологічні серії з 14 сільських, сімох міських та двох дружинних некрополів Чернігівщини. Середній вік похованих на міських цвинтарях дорослих 39,5 роки, на сільських — 37,3 роки. Зріст чоловіків-городян становив 170,6 см, жінок — 160,5 см. Відповідні показники для сільських могильників дещо нижчі: чоловіки — 165,3 см, жінки — 157,4 см. У цілому тип середньовічного населення Чернігівщини характеризується мезо-доліхокранією та вузьким середньошироким невисоким добре профільованим лицьовим відділом черепа. Дослідник вказав на відносну однорідність антропологічного типу сільського населення Чернігівської землі і відзначив подібність цього мезо-доліхокранного антропологічного типу до наявного у середньовічних в'ятичів (Покас 1985, с. 100).

П.М. Покас опрацював усі відомі на той час поховання із середнього Подесення (Покас 1988, с. 120—121) та дав коротку характеристику городянам і населенню з дружинних могильників. Дослідник відзначив, що за загальної мезо-ортокранії та вузьколицької форми черепів, які характерні для Лівобережжя, ці групи були неоднорідними. Натомість сільське населення загалом належало до однорідного вузьколицького та низьколицького типів.

Пізніше П.М. Покас здійснив дослідження кожної серії з могильників Чернігівщини. Проаналізувавши їх, він підтвердив висновки Т.І. Алексеевої, Ф.Г. Дебеца, Т.А. Трофимової про типові мезокранію та вузьколицькість чернігівських серій. Але було відзначено й деякі відмінності між серіями самого Чернігова та його околиць. Так, група черепів з міського кладовища XI—XII ст. біля церкви Бориса та Гліба, за висновками вченого, характеризується суббрахікранією та середньошироким невисоким лицьовим відділом з добре випнутим носом та незначним сплюсненням перенісся. Краніологічна серія з курганів на Болдіних горах, за звичної типологічної схожості з іншими чернігівськими групами, має більші розміри поздовжнього діаметра і дещо вищий та різкіше профільований лицьовий відділ. Саме ці ознаки зближують болдинську групу черепів із сіверянськими курганними серіями XI—XIII ст. межиріччя Сей-

му та Сули (могильники Зелений Гай, Кам'яне, Горналь та ін.). Згадана ж «борисоглібська» серія Чернігова в межах мезокранного типу складається з кількох варіантів, аналогічним яким П.М. Покас виявив серед серій Чернігівської округи (могильники Ліскове, Гушин) і правого берега Дніпра (могильники Київського Подолу, Козаровичі та ін.) (Покас 1993).

На думку С.П. Сегеди, у Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) переважали риси мезо-доліхокранного типу з середніми розмірами обличчя, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялись від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи, за цією ознакою, до нащадків сіверян. Відтак зроблено висновок про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини (Сегеда 2001, с. 178).

Т.О. Рудич за результатами міжгрупового факторного аналізу, за невеликою довжиною черепів (мезокранія), відзначила тяжіння міської та сільської серій із Чернігівщини (матеріали Т.І. Алексеевої) до таких груп на Правобережжі, які характеризуються меншою довжиною черепної коробки, меншою величиною обличчя (у диференціації за другим набором ознак F_2). Даючи характеристику населенню Лівобережжя Дніпра давньоруського часу, автор вказує, що у його формуванні брали участь люди, пов'язані своїм походженням із населенням правобережних районів Середнього Подніпров'я (яскравіше це проявилось на Чернігівських землях), і вихідці з більш північних територій, пов'язані з мешканцями дреговицьких та радимицьких земель. Дослідниця підкреслює, що північний характер антропологічних зв'язків у населення лівобережжя домінує (Рудич 2007, с. 402—405). Спираючись також на попередні краніологічні дані, Т.О. Рудич запропонувала на ґрунті східнослов'янських жіночих серій власну схему диференціації жіночих груп, де племена Чернігівщини потрапили до доліхокранного типу з середньо широким обличчям (Рудич 2007, табл. 5, с. 51).

Розглянутий дискурс засвідчує, що антропологія давно посідає поважне й перспективне місце у вивченні формування східнослов'янської людності. На сучасному етапі вивчення антропологічних серій Чернігова дослідники сходяться на думці про неоднорідний склад і участь різних компонентів у формуванні його населення. По-

точнити цю ситуацію дозволять сучасні методи (кластерний статистичний аналіз) та залучення нових антропологічних матеріалів.

Як вказувалося, зараз отримано джерела, котрі дозволяють доповнити й частково переглянути погляди, що склалися на етнічну ситуацію в Чернігові IX—XIII ст. На сьогодні вже проведено первинну обробку цих матеріалів та добірок, зібраних свого часу П.М. Покасом. Цей новий комплекс складається майже з 90 черепів, придатних для обмірів, та 160 посткраніальних скелетів із розкопок 1984—2009 рр. на території сучасного Чернігова. Крім того, опубліковано понад 10 краніологічних та остеологічних

серій доби середньовіччя, що походять із суміжних із Черніговом територій. Ці матеріали є повноцінним джерелом для вивчення фізичного типу й антропологічного складу давньоруського населення Чернігова, його походження і генетичних зв'язків. Першочерговими завданнями на цьому етапі є введення до наукового обігу цього антропологічного матеріалу, його краніологічний і краніоскопічний аналіз із метою виявлення основних морфологічних компонентів у складі давньоруського населення Чернігова, а також висвітлення генетичних зв'язків цього населення з ранішими, синхронними та пізнішими племенами.

- Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.
- Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — Т. 1.
- Багалец Д.И. История Северской земли до половины XIV столетия. — К., 1882.
- Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Нестеровой) летописи. — Варшава, 1885.
- Богданов А.П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Из протоколов антропологической выставки. — М., 1879. — Т. 35. — Ч. 1. — С. 1—11.
- Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. — К., 2007.
- Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 года. — М., 1908.
- Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М., 1948.
- Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.
- Казаков А.Л. Древний Чернигов глазами летописцев и современных историков // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів, 1995. — С. 74—78.
- Казаков А.Л., Черненко Е.Е. Черниговский Детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії центрально-східної Європи: Збірка наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 150—158.
- Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981.
- Мавродин В.В. Происхождение русского народа. — Л., 1978.
- Моця О.П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К., 1987.
- Моця О.П. Населення південно-руських земель IX—XIII ст. — К., 1993.
- Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951.
- Покас П.М. Антропологічна характеристика середньовічного і сучасного населення Чернігівщини // Перша Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Чернігів, 1985. — С. 99—100.
- Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 118—127.
- Покас П.М. Деякі особливості антропологічного складу населення давньоруської Чернігівщини за матеріалами Д.Я. Самоквасова // Слов'яни і Русь у наковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 25—26.
- Рыбаков Б.А. Поляне и северяне // СЭ. — 1947. — Вып. 5/6. — С. 81—105.
- Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — 11. — С. 7—102.
- Рудич Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис. н. е. // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 47—56.
- Рудич Т.О. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслава-Хмельницкого). // Вестник антропологии. — 2007. — № 15. — Ч. 2. — С. 400—406.
- Русанова И.П. Курганы Полян X—XII вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е 1—24. — С. 19—40.
- Самоквасов Д.Я. Сведения о раскопках курганов Черниговской губернии // ИОЛЭ. — М., 1878—1879. — Т. XXXI. — Антропологическая выставка. — Т. 2. — С. 175—224.
- Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III АС. — Т. 1. — 1887. — С. 175—224.
- Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916.

- Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.). — Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. — М., 1966.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982 (Серия «Археология СССР»).
- Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001.
- Середонин С.М. Историческая география. — Пг., 1916.
- Соловйова Г.Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. — 1956. — 25. — С. 138—165.
- Спицын А.А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // ЖМНП. — 1899. — № 1. — С. 67—83.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского левобережья. — К., 1975.
- Тимофеев Е.И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников в X—XIII вв. // СА. — 1961. — № 3. — С. 56—75.
- Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987.
- Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996.
- Трофимова Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ. — М., 1946. — № 1. — С. 91—136.
- Bunak V. Neues Material zur Aussonderung anthropologischer Typen unter der Bevölkerung Osteuropas // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie — 1932. — Bd. XXX. — H. 3. — S. 441—503.

Надійшла 26.06.2009

Ю.В. Долженко

НАСЕЛЕНИЕ ЧЕРНИГОВА И ОКРУГИ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (антропологический аспект)

Несмотря на большое внимание исследователей к проблеме этнической принадлежности населения Чернигова и его окружи в эпоху средневековья, решение ее не имеет однозначного ответа. Сформированная историками и археологами еще на рубеже XIX—XX вв. точка зрения на эти земли как северянские (П.В. Голубовский, Д.И. Багалей, Н.П. Барсов, С.М. Середонин, М.С. Грушевский и др.) и имеющая сторонников и ныне (В.В. Мавродин, А.Н. Насонов, О.В. Сухобоков, П.П. Толочко, А.П. Моця и др.), в послевоенные годы пополнилась еще одной, по которой территорию по оба берега среднего течения Днепра занимали поляне (Б.А. Рыбаков, И.П. Рusanова).

Подключение к решению этой проблемы антропологов демонстрирует довольно сложную ситуацию. Фактически все исследователи отмечают антропологическую неоднородность восточных славян вообще и Среднего Поднепровья в частности, а также участие в формировании этого населения носителей различных антропологических типов (Г.Ф. Дебец, Т.И. Алексеева, В.Д. Дьяченко, П.М. Покас, Т.А. Рудич и др.). На этом фоне отличия между отдельными славянскими племенами едва намечены. Так, по Т.И. Алексеевой, характеристика, данная полянам, может быть в полной мере отнесена и к северянам, однако последние отличаются выраженной долихократией и более узким лицом.

Выход из этой ситуации возможен после введения в научный оборот новых антропологических материалов и их краниологического, краниоскопического и остеологического анализа, которые дадут возможность выявить морфологический компонент в городском древнерусском населении Чернигова, а также генетические связи этого населения с более ранним, синхронным и более поздним.

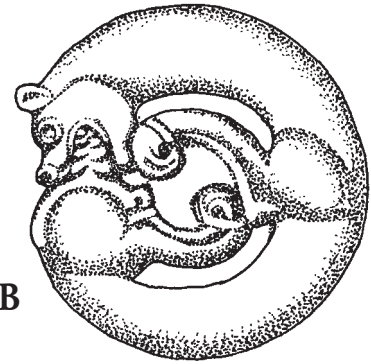
Yu. V. Dolzhenko

THE POPULATION OF CHERNIHIV AND ITS SUBURBS IN MEDIAEVAL EPOCH (anthropological aspect)

Despite great attention from researchers to the problem of ethnic identity of habitants of Chernihiv and its suburbs in Mediaeval Age the solution to this problem does not have a simple answer. The point of view formed by the historians and archaeologists at the edge of the 19th and the 20th centuries (P.V. Holubovskiy, D.I. Bahaley, N.P. Barsov, S.M. Seredonin, M.S. Hrushevskiy, and others) that these lands belonged to the Siverians and having its followers today (V.V. Mavrodin, A.N. Nasonov, O.V. Sukhobokov, P.P. Tolochko, O.P. Motsya and others), after the war was supplemented by another one, according to which the territory on both banks of the middle flow of the Dnipro River was occupied by the Polyans (B.O. Rybakov, I.P. Rusanova).

Involvement of anthropologists in solving this problem shows quite a difficult situation. All researchers note the anthropological diversity of the Eastern Slavs in general and those habiting in the Dnipro River middle region in particular, and also the participation of bearers of various anthropological types in forming this population (H.F. Debets, T.I. Alexeeva, V.D. Dyachenko, P.M. Pokas, T.O. Rudych and others). Against this background the distinctions between separate Slavic tribes are hardly traced. For instance, according to T.I. Alexeeva, description given to the Polyans can be completely used for the Siverians; however, the latter are distinguished as highly dolichocephalic and having narrower faces.

It is possible to solve this problem after presenting to the scientific circulation new archaeological materials and their craniological, cranioscopical, and osteological analyses which will allow the authors to find a morphological component in urban Ancient Rus habitants of Chernihiv, and also their genetic links with the previous, synchronous, and successive populations.

О.Д. Козак, Д.Н. Козак

ПОХОВАННЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ З ХРІННИКІВ НА РІВНЕНЩИНІ (археологія і антропологія)

Висвітлено матеріали двох поховань епішнурового горизонту пам'яток Волині, досліджених у 2008 р. біля с. Хрінники Рівненської обл. Подано культурно-хронологічну інтерпретацію поховань, а також результати антропологічного дослідження скелетів.

Ключові слова: Західна Волинь, доба бронзи, поховання, антропологія

У 2008 р. Волинська археологічна експедиція проводила рятівні дослідження багатошарової пам'ятки, розташованої на березі Хрінницького водосховища в уроч. За Лісом. Вона займає високий правий берег р. Стир і охоплює випуклу терасу завдовжки 300—350 м, що зі сходу і заходу опускається до струмків, які сьогодні зневоднені. Ширина пам'ятки 100—150 м від берегової лінії. Розкоп завдовжки 65 м і завширшки 12 м закладено на східній частині тераси в межах приватизованої ділянки Л.О. Кирильчука.

Пам'ятка багатошарова і містить культурний шар бронзового віку, ранньозалізного часу, поморсько-кльошової культури та періоду Київської Русі (XII ст.). На окремих ділянках траплялися знахідки доби фінального палеоліту та культури кулястих амфор.

На східному краї розкопу, що збігається з початком схилу до потічка, виявлено два поховання бронзової доби (рис. 1, 1). Зважаючи на відсутність тут культурного шару цієї епохи, можемо стверджувати, що поховання розташовані за межами поселення. Є вірогідною наявність інших поховань по схилу тераси у південному напрямку.

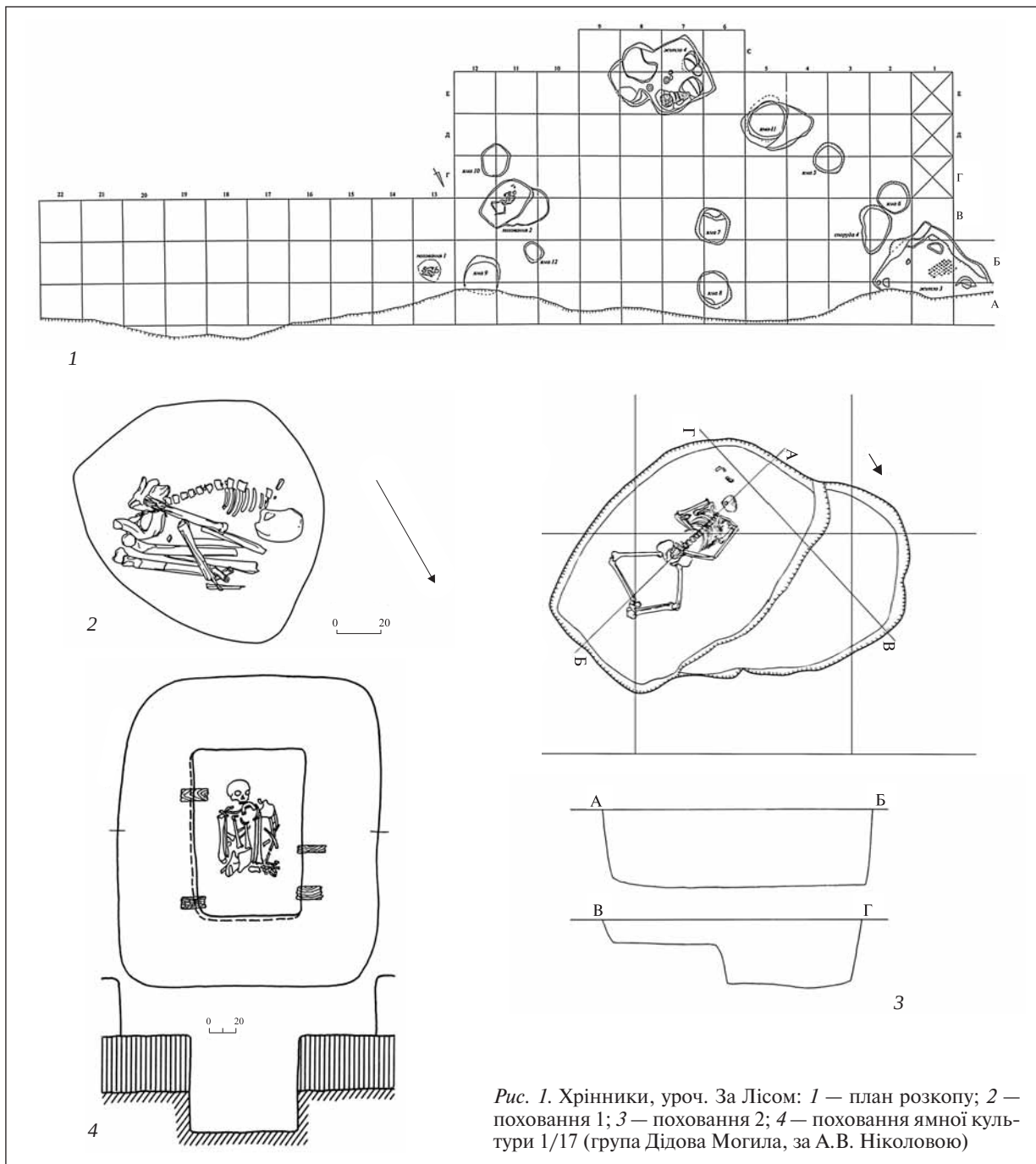
Поховання 1 виявлено на рівні материка (зачищено верх черепа) в овальному заглибленні з нечіткими контурами завглибшки 0,1 м. Глибина від денної поверхні 1,1 м. Складається враження, що похований лежав у дуже скорченій позі на лівому боці головою на захід (рис. 1, 2; 2, 1). Довжина кістяка від верхньої частини до кінця таза 0,8 м, ширина від хребта до колін 0,4 м. Кістки були у незадовільному стані, перевідкладені, крихкі, нижня щелепа лежала на

тазі. Коліна підігнуті під підборіддя, голова нахилена до колін, хребет вигнутий. Під хребтом знайдено патиновану крем'яну пластину доби фінального палеоліту, очевидно не пов'язану з похованням.

Поховання належало чоловікові. У чіткому анатомічному порядку був лише осьовий скелет: череп—грудна клітка—хребет—таз. Довгі кістки кінцівок зібрано разом, і їх розташування нагадує надзвичайно скорчену позу кістяка, однак погана збереженість самих кісток не дає можливості стверджувати це. Не виключено, що поховання здійснене в мішку.

Збереженість кісток скелета незадовільна (рис. 3, 1). Вони фрагментовані, вкриті сірою патиною (накипом), яка майже повністю вкриває поверхню. У місцях, де патина відсутня, зовнішню пластинку кісток знищено посмертною ерозією, коренями рослин та хімічною дією ґрунтів. За незначною кількістю віцілих ознак вдалося встановити, що скелет належить досить молодому індивіду — чоловікові віком від 16 до 20 (25) років.

Мозковий відділ черепа зберігся майже повністю, він розколотий посмертною тріщиною (рис. 3, 2). Череп має пентагоїдну форму, грацильний, відзначається вираженою доліхокранією, за дуже великого поздовжнього та малого поперечного діаметрів. Візуально склепіння черепа низьке, чоло й потилиця широкі. Надперенісся виражене, за Р. Мартіном, на 3—4 бали, надбрівні дуги — на 2 бали. Лоб відносно прямий, має за показником середній вигин. Тім'яні кістки по сагітальній лінії короткі, дуже вигнуті. Потилична частина цих кісток дещо сплюснена, що нагадує слабку форму колискової деформації (рис. 3, 3), роз-

повсюджену, зокрема, і в епоху бронзи (Медникова и др. 2008). Луска потилиці розділена на чотири частини (потрійна поперечна кістка: рис. 3, 4). За рахунок наявності додаткових кісток потилиця дещо виступає назад. При цьому показник вигину потилиці дуже малий.

З патологій на черепі слід відзначити сліди гнійного мастоїдиту у вцілому правому соскоподібному виростку у вигляді спікулоподібних виростів — решток стінок зруйнованих комірок мастоїду.

Стертість різців досить значна для віку похованого (3 бали, за схемою М.М. Герасимова). Карієсу немає. Зубний камінь у ступені розвитку 4, за схемою М. Шульца (Schultz 1988), розташований на щічній та язиковій поверхнях усіх зубів. Зліва навколо альвеол молярів верхньої та нижньої щелеп зафіксовано тонку пористу плівку, що маркує запалення ясен.

Зріст чоловіка, визначений за довжиною плечової кістки, коливається від 178,1 до 181,0 см за формулами різних авторів (Breitinger 1938; Dupertius, Hadden 1951; Trotter 1970). Однак,

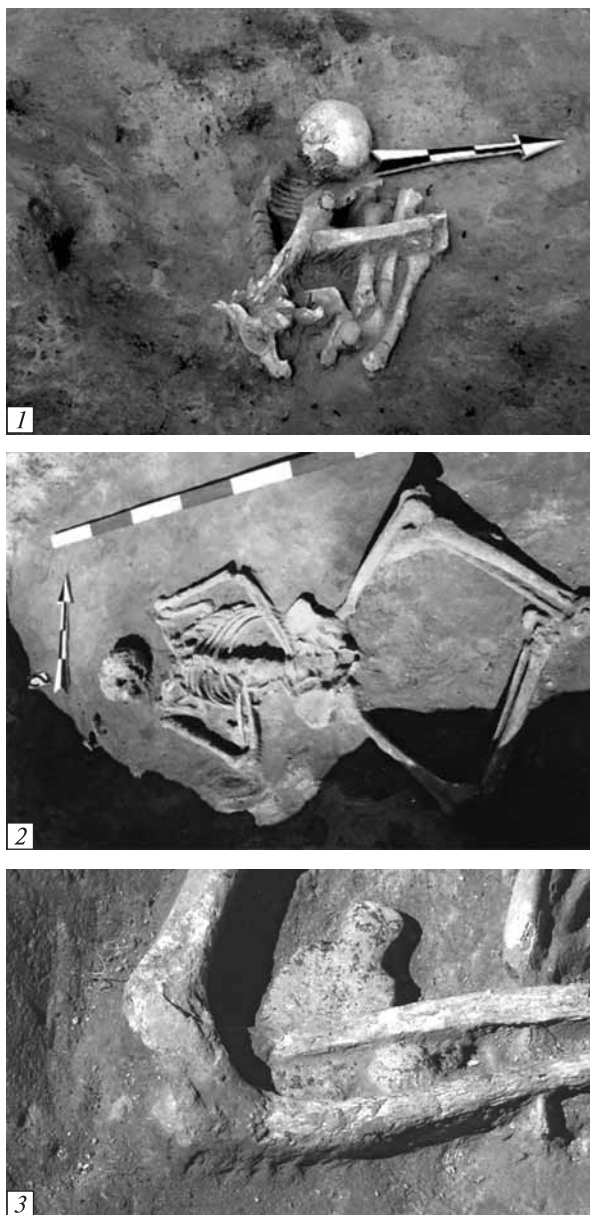

Рис. 2. Вигляд поховань: 1 — поховання 1; 2 — поховання 2; 3 — фрагмент лівої частини поховання 2 із наконечником списа під ліктем

вочевидь, процес росту було ще не закінчено, оскільки деякі епіфізи не приросли до діафізів. Кістки грацильні за великої довжини. Широтні розміри незначні. Плечова кістка сплюснена у сагітальній площині, показник перетину складає 78,3 %. Те саме стосується і стегнової кістки, показник платимерії тут становить 70 % (гіперплатимерія). За даними Л. Капассо та співавторів (Capasso, Kenedy, Wilczak 1999), існує багато причин появи платимерії, однак фізіологічно це явище пояснюється посиленням тиску на стегнову кістку за медіо-латеральним вектором (зсередини назовні) і дозволяє таким кісткам витримувати більший імпульсний тиск, що пе-

редається через голівку стегна, та більший стрес при відведенні ноги. Такий тиск може бути наслідком сидіння на коні зі щільно притиснутими до боків тварини стегнами. Ця ознака є генетично обумовленою.

М'язовий рельєф на довгих кістках кінцівок плечового пояса чоловіка з поховання 1 практично не виражений. Виняток складає розвиток великого грудного м'яза (місце прикріплення у вигляді гребеня) та великого круглого м'яза праворуч. Подібний комплекс розвивається за звичної діяльності, а саме приведення та відведення руки від тулуба та рухи руки на-вскіс через груди. Такі рухи виникають у процесі білування туші тварини (Capasso, Kenedy, Wilczak 1999, р. 52). Подібні зміни можуть виникати і при користуванні серпом (Козак 2008). На жаль, решта кісток плечового пояса збереглася дуже погано, і ніяких змін на них виявити не вдалося.

Кістки ніг так само, як і кістки рук, грацильні. У великих гомілкових кістках спостерігається слабка лівостороння асиметрія широтних розмірів. Зберігся лише проксимальний епіфіз правої стегнової кістки, діафіз лівої стегнової та уламки діафізів обох великих гомілкових кісток. Суглобові поверхні значно ушкоджені посмертно, але вцілілі частини не змінені прижиттєво, що також засвідчує дуже молодий вік чоловіка. Стегнові кістки, очевидно, були дуже великими. Голівка правого стегна тількино приросла. Зміни місць прикріплення м'язів тут досить значні, вони спостерігаються на великому вертлюгу (середній сідничний м'яз) ліворуч та у місцях прикріплення великого сідничного м'яза симетрично. При цьому шорстка лінія стегна майже не розвинена. На лівій стегновій кістці попри знижену посмертно поверхню вгадується заглиблення у місці прикріплення камбалоподібного м'яза. Середній сідничний м'яз контролює бокові рухи таза, у той час як великий утримує тіло у вертикальному положенні при фіксованих нижніх кінцівках. Симетричні зміни у сідничній горбкуватості антропологі досить часто пов'язують з їздою на коні, керуванням возом або ходьбою. У той час як односторонні ентесопатії середнього сідничного, як і розвиток камбалоподібного м'яза, можуть бути наслідком використання лівої ноги як штовхальної.

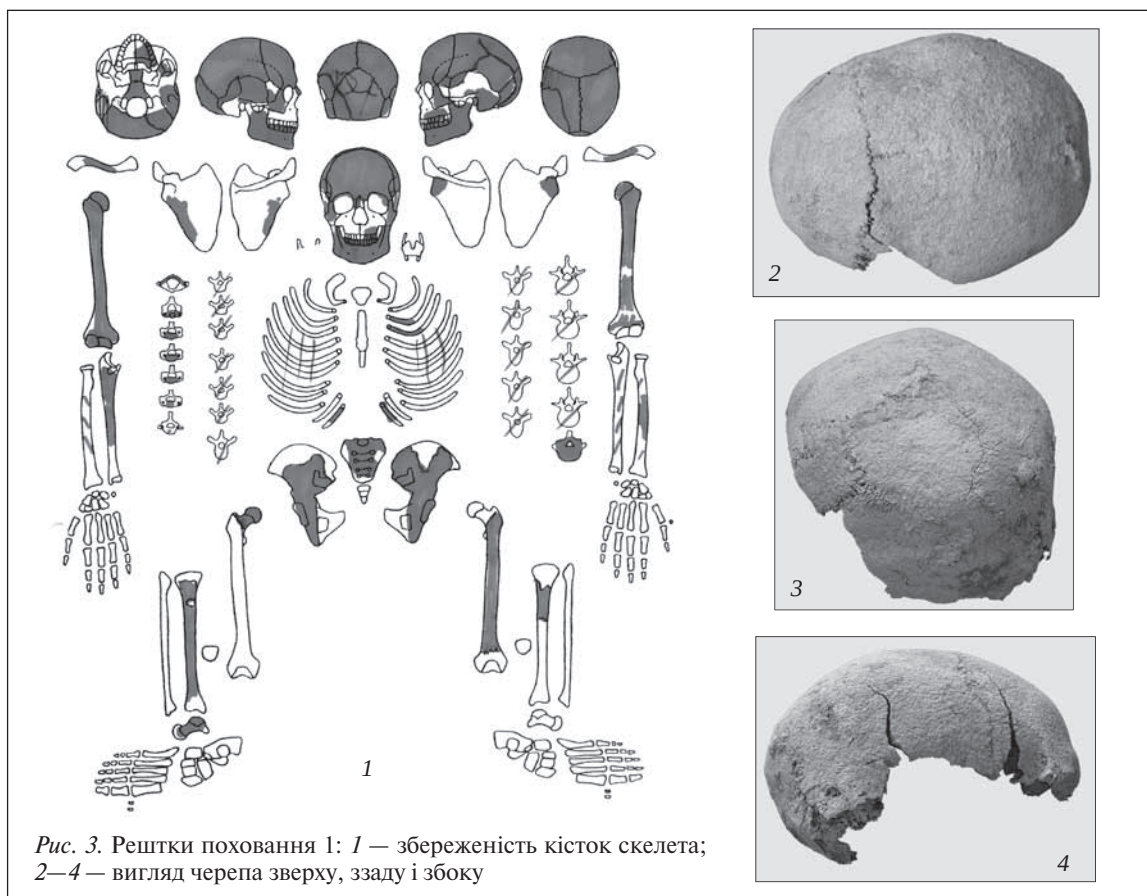
Вушна поверхня клубових кісток складчаста, відповідає молодому віку. Гребінь клубової кістки не приріс повністю. На тазі відзначається невеликий привушний гребінь, праворуч ззаду на аурикулярній (вушній) поверхні зафіксовано

розростання. Лобковий горб та поплітеальна лінія розвинені досить сильно. Вертлюжна западина (ліва) витягнута вертикально та має розміри 55×50 мм. М'язовий рельєф розвинений з правосторонньою асиметрією. На тілі п'ятого поперекового хребця виражене м'яке заглиблення. Деякі з вказаних змін також пов'язують з їздою верхи (Бужилова 2005; 2008).

Поховання 2 (рис. 1, 3; 2, 2) виявлено за 4,5 м на південь від поховання 1. Пляму могили було зачищено на глибині 0,9 м. Вона мала неправильну прямокутну форму із заокругленими кутами, розміри $2,25 \times 1,43$ м, глибина 0,8 м від рівня виявлення. Орієнтована по лінії захід—схід. З північного боку до гробниці вела сходінка півовальної форми, розміри $2,25 \times 1,0$ м, її глибина 0,2 м від рівня виявлення. Кістяк похованого лежав на спині головою на захід по центру ями. Ноги, початково зігнуті колінами догори, розпалися на сторони. Довжина кістяка 1,57 м, ширина в плечах 0,55 м. Нижня щелепа і шийні хребці лежали окремо між черепом і південно-західним кутком ями. Череп розтрощено на дрібні фрагменти. Фаланги пальців рук переміщено землеріями — більшість їх була розташована дещо вище від кістяка, чотири знайдено біля південної стінки на глибині 0,3 м

від рівня виявлення могили. Зігнута у лікті права рука лежала кистю на хребті. Ліва рука, зігнута менше, лежала кистю на тазі. У заповненні, зокрема безпосередньо серед кісток, виявлено кілька уламків глиняної обмазки і дрібних відщепів. Над ліктем правої руки знаходилось 10 крем'яних наконечників до стріл вістрями на захід, один з них лежав на кістці. Усі, крім одного, мають серцеподібну форму, останній — трикутну з увігнутою основою (рис. 4, 2—11). Під цим самим ліктем знайдено крем'яний наконечник списа листкоподібної форми з черешком, повернутим до голови (рис. 2, 3; рис. 4, 1). Біля нього лежала залізна конкреція (див. статтю Т.Ю. Гошко у цьому номері). На зрушених фалангах пальців зафіксовано два персні з міді. Один, згорнутий з дроту в півтора оберти, має звитий з такого ж дроту розклепаний щиток (рис. 4, 12). Другий, також в півтора оберти, мав закінчення у вигляді листка (рис. 4, 14). Ще один, але гірше вцілілий перстень, виявлено дещо вище від фаланг пальців (рис. 4, 13), а біля єдиної фаланги, що збереглася, на грудях, — два уламки перснів (рис. 4, 15, 16).

Серед людських кісток були також кістки тварин, зокрема бика, коня, вівці і кози (визначено О.П. Журавльовим).

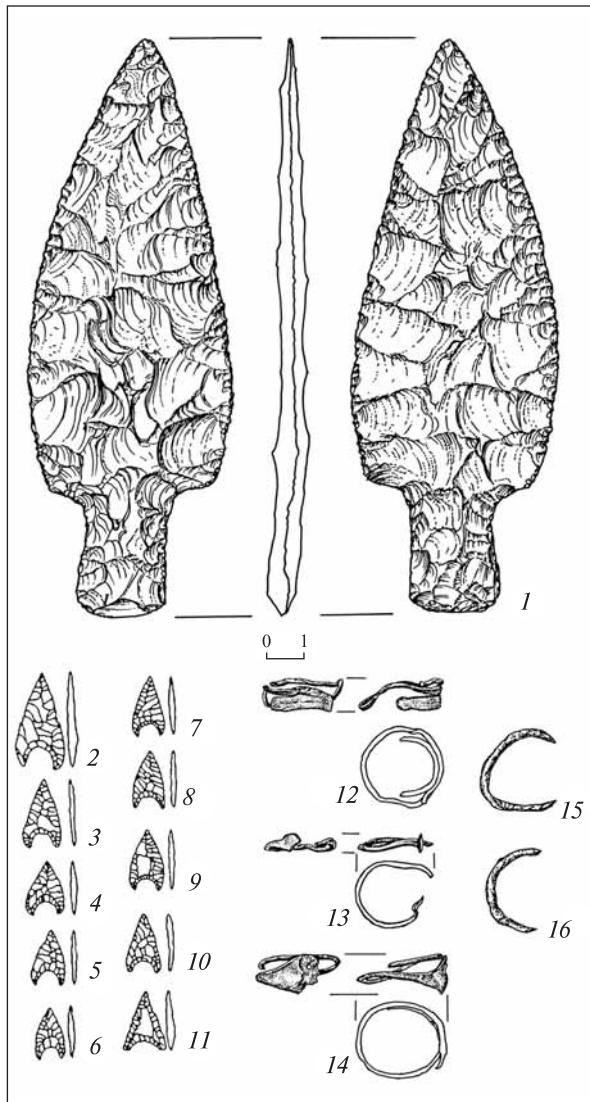

Рис. 4. Супровід поховання 2: 1–11 — кремій; 12–16 — бронза

Кістки скелета з поховання 2 представлено повно (рис. 5, 1). Однак посмертно, внаслідок дії вологи, певні частини кісток відлаmano. Подекуди сірий глинистий ґрунт, як і в попередньому випадку, прикипів до їхньої поверхні. Внаслідок цього близько 60–75 % поверхні кісток ушкоджено. Консистенція кісток на момент дослідження була твердою, однак при розчищенні вони кришилися. Найкраще збереглися пальці рук й ділянки стегна, на яких помітна зелена бронзова патина.

Скелет належить чоловікові 25–35 (40) років. Кістки цього індивіда більш масивні, ніж у похованні 1. Особливо це стосується кісток ніг. Зріст, визначений за довжиною плечової, стегнових та великої гомілкової кісток, за формулою Е. Брайтінгера, складає 177,5 см, за формулами М. Троттера та Г. Глезера — 181,4 см, К. Дюпертью й А. Геддена — 181,9 см, і, таким

чином, є високим (Breitinger 1938; Dupertius, Hadden 1951; Trotter 1970).

Череп майже повністю вкрито патиною та накипом, у вільних від них місцях поверхня кістки еродована. Окрім того, череп деформований та розколотий на кілька частин, не піддається реставрації.

Візуально череп, ймовірно, мезокранний, відносно короткий з похилим чолом, невисокий. Потилична кістка виступає назад. Тут, так само, як і в похованні 1, потилична частина тім'яних кісток сплюснена. Рельєф розвинений добре, особливо виділяється вийна лінія у вигляді гребеня, що переходить у потиличний горб (рис. 5, 2). Соскоподібний відросток відносно вузький, довгий та загнутий назад. Розвинений парамастоїд. Ніс візуально високий та вузький. Кістки черепа тонкі.

Шовні кістки наявні у лямбдоподібному шві справа та зліва. Загалом на вцілілих ділянках патологічних змін не виявлено. Невеликі вирости є в основному синусі, що маркує запалення навколоносових пазух (синусит). Правий соскоподібний виросток частково компактний, по краю його проходить ряд дрібних комірок, комірки навколо антруму збільшені, на їхніх стінках фіксуються вирости з кульками на кінцях. Загалом такий стан є свідченням хронічного мастоїдиту.

Збереглися лише ліва частина верхньої щелепи та кілька окремих зубів (13, 48 та 35). На верхній щелепі зафіксовано наявність пародонтиту та пародонтозу третього ступеня. Стертість зубів помірна та рівномірна. Зубний камінь є на всіх поверхнях зубів. Найбільш виражений він на язиковій стороні молярів. Карієсу немає. Поодинокі слабко виражені лінії гіпоплазії емалі свідчать про нетривалі та слабкі епізоди стресу, які пережив чоловік у дитинстві, а саме у віці 2–3 років. Мікротравми емалі знайдено на зубах верхньої щелепи, вони невеликі та, ймовірно, пов'язані з особливостями стертість зубів.

На вцілілих ділянках плечових кісток фіксуються зміни у додатковому проксимальному суглобі ліворуч, що відображає навантаження на ліве плече. З тієї ж сторони помірно розвинені місця прикріплення великого грудного м'яза, який відповідає за відведення руки назад, повернення її всередину та рухи навскіс через грудну клітину. Розгинач зап'ястка добре розвинений справа, на тій же стороні видно зміни у медіальному та латеральному надвиростках. На жаль, в обох випадках не можна визначити ступінь асиметричності розвитку

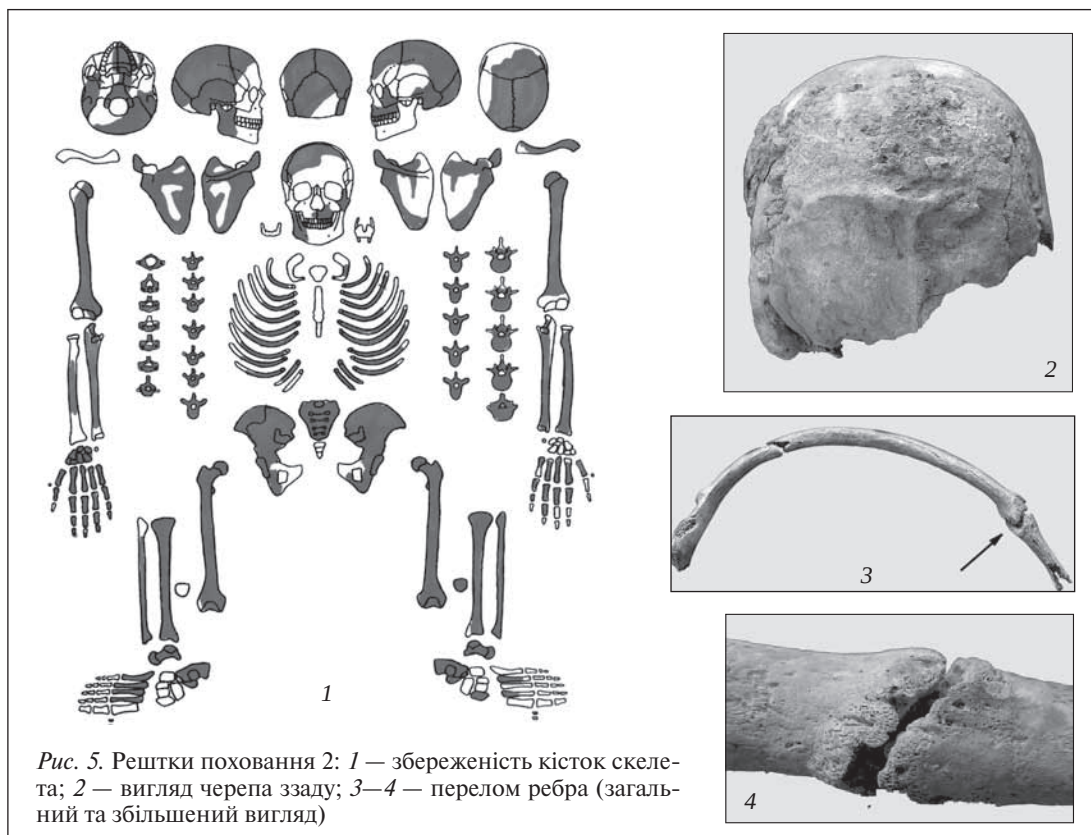

Рис. 5. Рештки поховання 2: 1 — збереженість кісток скелета; 2 — вигляд черепа ззаду; 3—4 — перелом ребра (загальний та збільшений вигляд)

ознак, оскільки ті частини кісток рук, які є праворуч, відсутні ліворуч, і навпаки.

Цисти на дистальному краї проксимальної суглобової поверхні ліктьової кістки, а також прижиттєво надламаний верхній край суглобової поверхні свідчать про різке травматичне навантаження на ліктьовий суглоб.

Рельєф кісток розвинений сильно й рівномірно. Особливо це стосується променевої, дистальної поверхні ліктьової кістки, ключиць та лопаток. На правій ключиці в акроміальній її частині ззаду відзначено овальне заглиблення, що має розміри 22×11 мм. Валик над ним прижиттєво згладжений. Не виключено, що це заглиблення є слідом залягання певної пухлини м'яких тканин або аневризми судини. Ліва ключиця масивна (індекс масивності 28) за дуже великої довжини (161 мм). Чоловік мав досить широкі плечі.

Загалом м'язовий рельєф кистей розвинений слабо. Але найбільше навантаження припадало на другий палець лівої руки — тут фіксується артроз у проксимальних суглобах, і на п'ятий, який викривлено в ульнарну сторону (назовні). Можливо, обидві ці ознаки мають травматичне походження. Кістки правої кисті мають зелений колір — сліди бронзової патини. Розвиток ознак на кістках рук

та кистей майже точно відображає комплекс навантажень, пов'язаних з киданням списа (правою рукою) та користування луком (опорна рука — ліва).

Перелом четвертого лівого ребра не загоївся, тут утворився так званий псевдоартроз. Кістка потовщена в місці перелому, рештки кісткового мозоля доволі свіжі, що може свідчити про повторну травму. Сліди старого запалення знайдено праворуч на ребрах нижче від сьомого.

У нижньогрудному та поперековому відділах хребта відзначено центральні вузли Шморля або хрящові грижі, які, починаючи з 11-го грудного хребця, стають дедалі ширшими та займають практично всю ширину тіла хребця. У сьомому та восьмому хребцях вдавнення оточені запаленням, у першому з них — вузол, очевидно, множинний, з пролапсом вперед та без компенсаторної реакції.

Завдяки неповній сакралізації п'ятого поперекового хребця (рис. 6) весь хребет має незначний вигин (сколіоз). З цим, а також з навантаженнями на праву частину тіла, ймовірно, пов'язані асиметричні артрозні зміни у правих міжхребцевих суглобах шийного (3—5), грудного (5—6) та поперекового (2—5) відділів хребта. Невеликий остеохондроз знайдено в усіх відділах.

Рис. 6. Поховання 2: крижова кістка. Неповна сакралізація п'ятого поперекового хребця

Крижова кістка загнута майже на 90° до вертикалі. Верхні сегменти повністю не зрослися, що може свідчити про молодий вік людини.

Таз є типово чоловічим з вузькою сідничною вирізкою та вертикально розташованими крилами. На крижо-клубовому суглобі справа ззаду — медіально спостерігається розширення поверхні, вочевидь, завдяки навантаженню на суглоб. Зліва таке ж розширення супроводжувалося утворенням незначного наросту. Над вушними поверхнями відносно симетрично зафіксовано сліди від тиску п'ятого поперекового хребця. Зліва місце поєднання останнього з клубовою кісткою було більш рухомим, через що тут наявні сліди «артрозу». Досить сильні артрозні зміни знайдено у правому тазостегновому суглобі. Зліва вони менші.

На стегнових кістках розвинено м'язи, які прилягають до великого вертлюга. Ліворуч на ньому присутня ентесопатія. Як уже вказувалося, там же зафіксовано цистоподібні утворення вздовж гребеня малого вертлюга. В сідничній горбкуватості праворуч спостерігається борозна, а над нею досить сильно розширений гребінь. Значний розвиток м'язів ноги спричинив максимальний розвиток шорсткої лінії стегна.

У цього чоловіка, як і в першому випадку, помітно розвинена піястрія стегна. Окрім того, кістка сплюснена у сагітальній площині в проксимальній частині (індекс платимерії складає 68,3 з обох сторін). Кут шийки стегна до поздовжньої осі більший за норму і складає близько 126—127°, що означає так звану легку *coxa valga* — деформацію, що призводить до формування бочкоподібних ніг.

На місці передньої фасетки проксимального стегна, праворуч, утворилася широка площадка, водночас як ліворуч у цьому місці — заглибленість з вираженими дегенеративними змі-

нами. Такі зміни мають назву фасетки Пур'є. Вони утворюються за екстремального згинання та відведення стегна (Capasso, Kenedy, Wilczak 1999, p. 104).

Праворуч, вище середини діяфізу латерально розташований веретеноподібний нарост завдовжки 55 та завширшки 15—17 мм, можливо, пов'язаний із травмою. Зліва на задньомедіальній поверхні виявлено поодинокі шнуровидні борозни. Подібні зміни виникають внаслідок тривалого неспецифічного запалення окістя або прилеглих м'яких тканин, наприклад, запалення глибоких вен. На гомілках справа також зафіксовано сліди старого загоєного запалення. Загалом м'язовий рельєф тут розвинений помірно. З того ж боку спостерігається осифікація у місці прикріплення ахілового сухожилля. Артрозні зміни найбільші у колінних суглобах. У суглобах ніг вони активніші, ніж у суглобах рук.

Таким чином, обидва поховання належать чоловікам — молодому та дорослому. Їхні черепа відносно низькі; в першому випадку череп доліхокранний, у другому — візуально мезокранний, з випнутою назад потилицею. Кістки черепа в обох випадках тонкі. На жаль, через погану збереженість, інших ознак, які б зближували обидва черепа, виявити не вдалося. Можна лише стверджувати, що візуально їхня антропологічна близькість обмежується лише висотою черепа та незначною товщиною кісток. Рельєф дуже розвинений на другому черепі й слабо — на першому. Це зумовлено різницею у віці індивідів і, вочевидь, їхньою індивідуальною морфологічною відмінністю. Подібності спостерігаються у формі самого черепа, формі чола (у першому випадку воно більш пряме) й потилиці. З певною вірогідністю можна припустити, що череп із поховання 1 належить до південно-європеїдного середземноморського типу. Ці черепа відрізняються від вивчених С.І. Круц синхронних черепів культури багатоваликової кераміки великою шириною чола та потилиці, а також тонкими кістками черепної коробки (Круц 1984, с. 45—47).

В обох індивідів наявні певні аномалії розвитку черепа та скелета: у першого чоловіка — це потрійна поперечна кістка, яка ділить луску потиличної кістки на чотири частини, у другого — шовні кістки у лямбдоподібному шві, лопатоподібність різців та неповна сакралізація п'ятого поперекового хребця.

Довжина кісток кінцівок у обох індивідів перевищує значення групових середніх, визначених для населення Євразійського Степу епохи

бронзи (Медникова 1995, с. 41). Кістки рук чоловіків грацильніші, а кістки ніг мають більші широтні розміри, ніж кістки ніг представників культури багатовалякової кераміки, досліджених С.І. Круц (1984). На жаль, дані для порівняння на території Північної та Західної України нам невідомі. Величина ключиці у другого індивіда вказує на його широкоплечість. Значення зросту, визначене за довжиною кісток, закономірно, також дуже велике: 178,1—181,0 та 177,5—181,9 см.

Досить складною проблемою виявилось визначення фізичних навантажень на опорно-рухову систему за специфічними маркерами на кістках скелетів. Такими є розвиток м'язового рельєфу (місць прикріплення м'язів та сухожил до кісток), певні ознаки у вигляді фасеток та змін поверхні кістки, а також дегенеративні зміни суглобів та наслідки травм.

При навантаженні на певні м'язи у місцях їх прикріплення на кістці утворюються борозни або гребені. За хронічних навантажень з дитинства під впливом постійного тиску змінюється форма кістки. При виконанні незвичних дій або при надмірних фізичних навантаженнях на м'язи відбувається травмування місць прикріплення м'язів та сухожил й відповідне руйнування або надбудова кістки. Постійне тертя або тиск між кістками, кістками та м'язами (сухожиллям) тощо викликає появу різноманітних фасеток та заглиблень, за наявності яких на кістках можна реконструювати фізичні навантаження на скелет, а отже, і найбільш часто виконувані дії та навіть професію людини. Так само за постійного одноманітного використання суглоба можливі випадкові мікротравми у ньому, що призводить до дегенеративних змін суглоба (артрозу) або до запалення (артриту) у випадку інфекції.

В одному з випадків, а саме в похованні 2, визначення професійного комплексу полегшувалось наявністю у могилі наконечників списа та стріл. Логічно припустити, що похований чоловік був воїном та за життя користувався луком і списом.

Існує небагато даних щодо так званого комплексу лучника. Найповнішою збіркою симптомів або маркерів на кістках є робота Х. Кнюзеля (Knüsel 2000). Він наводить такі ознаки, які характеризують людей, що постійно користувалися луком та стрілами (у випадку їх праворукості): значні навантаження на обидва плечові суглоби, м'язова гіпертрофія домінантного плеча (правого), лівостороння асиметрія розмірів плеча, особливо великого горба пле-

чової кістки, й внаслідок цього — занижена фізіологічна асиметрія розмірів рук, гіпертрофія ліктя лівої руки, значний розвиток зліва ліктьового м'яза, а також травма медіального виростка плечової кістки.

За висновками О. Дютура (Dutour 1986), правостороння асиметрія спостерігається у розвитку місця прикріплення біцепса та круглого м'яза плеча (*m. Teres minor*), інші дослідники (Hawkey, Merbs 1995) зазначають також правосторонню асиметрію трапецієподібного м'яза та найширшого м'яза спини (*m. Latissimus dorsi*). Лівостороння ж асиметрія, навпаки, простежується у розвитку триголового м'яза плеча (*m. Triceps brachii*), а також розгиначів та згиначів руки (основний рух лівої руки — розгинання ліктя з напругою).

Наслідки від кидання списа, описані у підручниках спортивної медицини (зокрема, Weineck 1991), включають розвиток великого сідничного м'яза, чотириголового м'яза стегна, а також згиначів стопи. При підготовці до кидка сучасні спортсмени використовують також мускулатуру спини й живота, а в останній фазі — частину квадрицепса — прямого м'яза (*m. Rectus femoris*) та клубово-поперековий м'яз (*m. Iliopsoas*). У руках найбільше задіяно великий грудний м'яз (*m. Pectoralis major*), найширший м'яз спини і триголовий м'яз плеча. Вважають, що найчастіше спортсмени хворіють на «кидковий лікоть» (*Werferellenbogen*) — ліктьовий епікондиліт плеча (Weineck 1991, S. 206). К. Кеннеді знайшов гіпертрофію гребеня супінатора у мезолітичних людей, які, за його твердженням, кидали спис професійно (Kennedy 1983). Досліджуючи морфологічний комплекс воїнів, основною зброєю яких був спис, у народів, які жили на території Йорданії та Палестини у XIII—XI тис. до н. е., Д. Петерсон слідом за К. Кеннеді відзначає різку правосторонню асиметрію у розвитку супінаторів, ліктьового м'яза та триголового м'яза плеча (супінація та гіпервипрямлення руки), а також згиначів кисті та зап'ястка і круглого пронатора у чоловіків (Peterson 1998).

У чоловіка з поховання 2 обидва комплекси спостерігаються у неповному обсязі, що обумовлено, ймовірно, неповною збереженістю скелета. Однак найяскравіші ознаки володіння луком і списом наявні на кістках верхніх кінцівок. Так, простежено зміни скелета внаслідок надмірного навантаження у лівому плечі, знижену асиметрію у розвитку м'язів плеча та передпліччя, як ознаки звичного користування луком зі стрілами. Додатковою ознакою тут

може бути й артроз у другому пальці та травматичні зміни у п'ятому пальці лівої руки. Окрім того, наявність односторонньої фасетки Пур'є з дегенеративними змінами на шийці лівої стегнової кістки (тривала фіксована позиція зігнутої у тазо-стегновому суглобі лівої ноги), лівостороння асиметрія розвитку проксимальних м'язів стегна, правостороння осифікація ахілового сухожилля, а також найбільші дегенеративні зміни у колінних суглобах з певною ймовірністю вказують на використання позиції опору на одне коліно (праве), зокрема, при стрільбі з лука.

Чіткіше фіксується на цьому скелеті комплекс, який розвивається за тривалого користування списом. Передовсім це стосується верхніх кінцівок. Підтверджують його також і зміни у ребрах та хребті.

У чоловіка з поховання 1 внаслідок дуже поганої збереженості вдалося виділити лише правосторонній розвиток двох м'язів, які відповідають за приведення та відведення руки навскіс через груди. Такі зміни можуть розвиватися, наприклад, під час білування туш тварин, користування серпом або ж під час підняття (закидування) вантажів за спину.

Що стосується інших змін (у першу чергу, на кістках ніг в обох індивідів), то їх можна інтерпретувати двояко. Певний набір цих ознак потрапляє у неповний «комплекс вершника», з іншого боку, такі зміни могли бути спричинені й тривалим ходінням з вантажем.

Щодо «комплексу вершника», то він неодноразово виділявся в літературі (Ражев 1996; Pálfi, Dutour 1996; Erickson et al. 2000; Бужилова 2005; 2008). Найчастішою ознакою професійного вершництва вважають переважання дегенеративних змін суглобів у верхніх кінцівках. Окрім звичайних для вертикальних навантажень на хребет змін у поперекових хребцях — вузлів Шморля, розширення та заглиблення покривної пластини тіл, осифікації (окостеніння) жовтої зв'язки, остеохондрозу та остеофітозу, О.П. Бужилова (Бужилова 2008) відзначає також сплюснення зовнішнього краю потиличного отвору і зміни суглобових поверхонь першого шийного хребця. Загалом дослідниця на прикладі трьох груп населення різних епох — сарматів, представників салтово-маяцької культури та пізньосередньовічного населення Росії, виділила три варіанти посадки на коні у професійних вершників. У сарматів відносно вільне положення верхньої частини тулуба та фіксована нижня частина призвели до посилення рельєфу м'язів, пов'язаних з нахила-

ми та випрямленням зігнутого вперед тулуба при фіксованому стегні (середній та малий сідничний м'язи), розгинанням-згинанням та відведенням стегна (великий сідничний м'яз). У представників салтово-маяцької культури більш вираженим виявилось вивільнення корпусу («пружинне підскакування в сідлі»), що призвело до появи виростів на ділянці зовнішнього затульного м'яза. І, зрештою, у пізньосередньовічних вершників використання стремен та пряма посадка в сідлі з відведеними плечима та відкинутою назад головою, за реконструкцією О.П. Бужилової, спричинили зміни у місцях прикріплення м'язів потилиці, у потиличному отворі, останніх поперекових хребцях, а також у місцях прикріплення сідничних м'язів та м'язів, які піднімають медіальний край стопи.

Загалом же для вершників характерними є загальна гіпертрофія стегнової та тазових кісток, розширення передньо-задніх країв вертлюжної западини, яка набуває овальної форми (Erickson, Lee, Bertram 2000), зміни у місцях прикріплення великого та малого сідничних м'язів, великого відвідного та двоголового м'яза стегна, травми гомілок, а також висока частота проблем у поперековому відділі хребта (Pálfi, Dutour 1996; Бужилова 2008).

Комплекс тривалої ходи з навантаженням розроблено не повністю. Однак існують певні ознаки, які вказують на таку діяльність. Передовсім, це розвиток чотириголового м'яза стегна, який відповідає за випрямлення коліна, використовується при стрибках, повзанні вгору, бігові та вставанні із позиції сидячи. Далі, С. Стін та Р. Лейн (Steen, Lane 1998) вказують на розвиток місць прикріплення медіальних ротаторів стегна — середнього та малого сідничних м'язів (*mm. Gluteus medius та minimus*) і латеральних ротаторів — грушоподібного та зовнішнього затульного м'язів (*m. Piriformis та m. Obturatoris externus*). Н. Лоуелл і А. Дубленко (Lovell, Dublenko 1999) відзначають значні навантаження на сідничні, камбалоподібний (*m. Soleus*) та підколінний м'язи при ходьбі та бігові з перенесенням додаткової ваги.

Якщо накласти комплекс розвитку м'язів та патологій суглобів у досліджених осіб на «комплекс вершника», можна помітити певні розбіжності, особливо в останньому випадку. В обох чоловіків, як видно з таблиці, ми бачимо більші зміни у суглобах нижніх кінцівок і найбільші — у колінних суглобах, що не характерно для професійних вершників. Далі, зміни у хребті не зафіксовано у похованні 1, ймовірно,

внаслідок молодого віку чоловіка. У чоловіка з поховання 2 на нижньогрудних та поперекових хребцях знайдено хрящові грижі поряд з такими ознаками травм від навантаження, як осифікація бурси та жовтої зв'язки. Дегенеративні зміни у хребті помірні. Найсильніші вони у міжхребцевих суглобах 4—5 грудного хребців справа. Остеохондроз розвинено дуже слабо. Перераховані зміни пов'язані, скоріш, з навантаженнями на верхні кінцівки та плечі, ніж із динамічними вертикальними навантаженнями, що формують «комплекс вершника». Зміни потиличного отвору на обох скелетах зафіксувати не вдалося. Патології у верхніх шийних хребцях не виявлено. З іншого боку, дуже помітний розвиток вийної лінії та соскоподібного виростка вказує на екстремальне використання грудинно-ключично-соскоподібного м'яза, який відхиляє голову назад за синхронної дії справа та зліва. Однак ці зміни можуть розвиватися і при їзді верхи з випрямленою, закинутою назад головою, і при перенесенні вантажів на спині, що вірогідніше у цьому випадку.

Виміри вертлюжної западини проводилися лише у першого кістяка, візуальний огляд — у другого. В обох випадках фіксується вертикальне розширення напівмісячної поверхні, передньо-заднє сплюснення країв відсутнє. Помірний розвиток місць прикріплення великого (*m. Gluteus maximus*), значний розвиток середнього та малого сідничного м'язів (*mm. Gluteus medius et minimus*), наявність третього вертлюга у чоловіка з поховання 1, потужний розвиток шорсткої лінії та чисти (внаслідок надмірного навантаження) навколо малого вертлюга (місце прикріплення клубо-поперекового м'яза, *m. Iliopsoas*) у чоловіка з поховання 1, а також екзостози у місці прикріплення зовнішнього затульного м'яза (*m. Obturatoris externum*) також можуть бути інтерпретованими одночасно і як наслідки їзди верхи, і, що ймовірніше, тривалої ходьби з навантаженням (Steen, Lane 1998; Lovell, Dublenko 1999).

Можливо також, що в обох випадках вершництво було лише спорадичним та нетривалим заняттям цих чоловіків, і більшу частину життя вони провели у походах пішки на великій відстані, переносячи на спині значні вантажі (зброю, мисливську здобич, продукти харчування тощо).

Про активний спосіб життєдіяльності свідчать і травми, які знайдено у чоловіка з поховання 2: погано загоєний, можливо, повторний перелом ребра та травма м'яких тканин стегна. Обидві травми можуть бути наслідком і побу-

тового, і військового епізоду (прямий удар, падіння в першому випадку, удар, наприклад, коптом або важким предметом по боковій передній поверхні правого стегна, що спричинило крововилив).

Таким чином, обидва чоловіки вели доволі активний спосіб життя, багато пересувалися пішки, можливо, іноді використовували для цього певних тварин (кінь, бик?), користувалися зброєю (лук та стріли) для полювання або у військових конфліктах та займалися звичною для мисливців діяльністю (освіження туш, перенесення вантажів на спині). Однак у чоловіка з поховання 1 навантаження ще не встигли значно вплинути на стан кісткової системи, тому всі зміни, які сформувалися у дорослого чоловіка (поховання 2) внаслідок професійної та побутової діяльності, у молодого (поховання 1) виражені слабо.

В обох чоловіків знайдено сліди гнійного запалення комірок соскоподібного відростка. За спостереженнями одного з авторів цієї статті, ця хвороба була дуже поширеною в епоху бронзи на території України, можливо, внаслідок відкритого способу життя (більшу частину доби чоловіки проводили на відкритому повітрі) або і певних особливостей клімату.

У чоловіка з поховання 2 на зубах знайдено слабку гіпоплазію емалі, формування якої відбулося у віці 2—3 років. Подібні зміни могли з'явитися внаслідок відлучення дитини від грудей або ж після певного захворювання чи нетривалого голодування у вказаному віці. Така патологія різною мірою розповсюджена у всі часи на різних територіях земної кулі і вказує на ступінь адаптації людини до умов середовища.

Таблиця. Дегенеративно-дистрофічні зміни суглобів у чоловіків з поховань 1 та 2

Суглоб	Поховання 1		Поховання 2	
	Права сторона	Ліва сторона	Права сторона	Ліва сторона
Плечовий	0	0	1	1
Ліктьовий	0	0	1,5	\
Променово-зап'ясний	0	0	\	2
Крижоклубовий	1	1	2	2
Тазостегновий	\	\	2	2
Колінний	0	0	2,3	2,5
Гомілкостопний верхній	0	0	1,7	1,7
Гомілкостопний нижній	0	0	2	2
Верхні кінцівки	0	0	1,25	1,5
Нижні кінцівки	0,25	0,25	2	2,04

Патології зубів, знайдені у двох чоловіків, обмежуються зубним каменем помірної інтенсивності, який спостерігається на всіх поверхнях, окрім жувальної, усіх вцілілих зубів. Карієс відсутній. З іншого боку, наявність каменю й, очевидно, недостатня гігієна ротової порожнини, а, можливо, й нерегулярне й незбалансоване харчування, могли призвести до пародонтозу та запалення ясен в обох чоловіків.

Дещо збільшена у порівнянні з нормою для визначеного віку стертість зубів викликається специфічними дієтами (наприклад, харчування твердою їжею — сушеним м'ясом, хлібом або горіхами). Таке харчування призводить також до мікроскопічних переломів емалі зубів (т. зв. *chipping*), які зафіксовано у чоловіка з поховання 2. Подібні зміни траплялися досить часто у представників населення епохи середньої бронзи, яке населяло територію України.

Загалом описані поховання у Хрінниках належать до епішнурового горизонту пам'яток, представлених на Західній Волині городоцько-здовбицькою та стжижовською культурами. Оригінальність пози в обох похованнях і строкатість супроводу у похованні 2 за відсутності кераміки ставить проблему його культурно-хронологічної атрибуції. І.К. Свешніков поховання з подібними великими кременевими вістрями (спис чи стилет — залежно від того, де розміщувався) відносив до стжижовської культури, хоча вважав такі вироби характерними й для городоцько-здовбицької, починаючи з раннього її етапу (Свешніков 1974, с. 93, 133, рис. 46, 1). Є. Лібера пов'язує листкоподібні й трикутні вістря з черешком виключно з ранньою фазою межановицької культури (Libera 2001, s. 125, гус. 37), локальним (східним) варіантом якої Я. Махнік (Kadrow, Machnik 1997, s. 50, 139—142), а за ним і всі польські дослідники, вважають городоцько-здовбицьку культуру. Таким чином, за прийнятою в українській археології номенклатурою, поховання з Хрінників слід віднести до городоцько-здовбицької культури. Опосередковано вказують на те сліди поселень цієї культури в околицях Хрінників. Але наявність у супроводі дротяної каблучки зі спіральним видовженням щитком, прикметної для стжижовської культури й досі не відомої в похованнях городоцько-здовбицької, вказує на його пізню хронологічну позицію — на початкову пору пізнього (здовбицького) етапу, за періодизацією І.К. Свешнікова. Зважаючи на дату ранньої фази межановицької культури — 2200—2050 cal. BC (Kadrow, Machnik 1997, s. 29), воно має припадати на кінець II тис. до н. е.

Слід звернути увагу також на характер могили поховання 2 та пози померлих в обох похованнях. Відзначимо, що могила поховання 2 є типовою для катакомбної культури, поширеної у степових регіонах України. Тут цілком очевидно простежується вхідна яма та сама катакомбна камера. Своєю чергою, поза похованого на спині з ногами піднятими колінами вгору часто трапляється в ямній культурі. За даними А.В. Ніколової, таких поховань у цій культурі в різних регіонах її поширення простежено від 29,9 % до 65,3 %.

Досить своєрідною є поза покійного у похованні 1. Це, без сумніву, повторне поховання з неповною комплектною кісток. Тут відсутні дрібні кістки, ребра. Такі поховання складають досить численну групу в катакомбній культурі (Мельник 1991, с. 21). Дослідники вважають, що найпоширенішим способом укладання кісток при повторних похованнях є так званий пакет і виділяють «простий пакет» і «пакет-куклу». Перший спосіб, як і в нашому випадку, передбачає, що кістки акуратно складено по довжині хребта і таза, а череп покладено зверху. В.І. Мельник, який спеціально досліджував такий обряд у катакомбній культурі, вважає, що повторні поховання могли виникати внаслідок розкладання трупа при пізньому виявленні або за смерті у зимову пору року, коли співплемінники залишали його для остаточного поховання у теплу пору року (Мельник 1991, с. 70).

Проте превалює думка, що такі поховання відображають специфіку господарської діяльності кочовиків і їхніх вірувань, згідно яких співплемінник обов'язково мав бути похований на рідному кладовищі. Ця специфіка могла полягати в тому, що за сезонного чи кочового характеру господарської діяльності люди, що померли далеко від своїх кладовищ, не могли бути остаточно похованими на місці смерті. Їхні рештки через певний час треба було доправити на родинний цвинтар.

Переважає думка, що такі поховання відображають специфіку господарської діяльності кочовиків і їхніх вірувань, згідно яких співплемінник обов'язково мав бути похований на рідному кладовищі. Ця специфіка могла полягати в тому, що за сезонного чи кочового характеру господарської діяльності люди, що померли далеко від своїх кладовищ, не могли бути остаточно похованими на місці смерті. Їхні рештки через певний час треба було доправити на родинний цвинтар.

Переважає думка, що такі поховання відображають специфіку господарської діяльності кочовиків і їхніх вірувань, згідно яких співплемінник обов'язково мав бути похований на рідному кладовищі. Ця специфіка могла полягати в тому, що за сезонного чи кочового характеру господарської діяльності люди, що померли далеко від своїх кладовищ, не могли бути остаточно похованими на місці смерті. Їхні рештки через певний час треба було доправити на родинний цвинтар.

цях. Їхні рештки у спеціальних спорудах через рік—півтора перезахоронювали на цвинтарях біля стійбища.

Таким чином, наявність специфічних форм поховального обряду у двох могилах, різноманітність поховального інвентарю свідчить про складний, не стійкий характер поховальних звичаїв у населення однієї спільноти на території Волині у період раннього бронзового віку. Це явище можна пояснити, очевидно,

перетином шляхів міграції і запозиченнями звідки шлюбом, виникненням різноманітних політичних об'єднань.

Матеріали двох поховань ранньобронзового віку з Хрінників з поданою культурно-хронологічною характеристикою і детальним антропологічним аналізом доповнюють джерелознавчу базу для вивчення етнокультурної ситуації на Волині у другій половині III—II тис. до н. е.

Бужилова А.П. Древнее население. Палеопатологические аспекты исследования. — М., 1995.

Бужилова А.П. Homo sapiens. История болезни. — М., 2005.

Бужилова А.П. К вопросу о распространении традиции верховой езды: анализ антропологических источников // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 110—120.

Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) (Труды Института этнографии АН СССР (нов. сер.). — М., 1955. — Т. XXVIII).

Козак О.Д. Захворювання жителів Переяслава XI—XII ст. та можливості біо-соціальних реконструкцій // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 104—116.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья (эпоха бронзы). — К., 1984.

Медникова М.Б. Древние скотоводы Южной Сибири: палеоэкологическая реконструкция по данным антропологии. — М., 1995.

Медникова М.Б., Добровольская М.В., Бужилова А.П., Шведчикова Т.Ю., Березина Н.Я. Искусственная деформация головы в энеолитическом Великенте: к вопросу о появлении традиции на Кавказе // Актуальные направления антропологии. — М., 2008. — С. 170—174.

Мельник В.И. Особые виды погребений катакомбной общности. — М., 1991.

Ражев Д.И. Комплекс остеологических признаков всадников // Новое в археологии Южного Урала. Серия Южный Урал. Природно-географические факторы и историко-культурные процессы. — Челябинск, 1996. — С. 251—258.

Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. — К., 1974.

Breitinger E. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen // Anthrop. Anz. — 1938. — Jg. 14. — S. 249—274.

Capasso L., Kenedy K.A.R., Wilczak C.A. Atlas of Occupational Markers on Human Remains. — Teramo, 1999.

Dupertius C.W.J., Hadden A. On the Reconstruction of Stature from Long Bones // American Journal of Physical Anthropology. — 1951. — Vol. 9. — P. 15—54.

Dutour O. Enthesopathies (Lesions of Muscular Insertions) as Indicators of the Activities of Neolithic Saharan Populations // American Journal of Physical Anthropology. — 1986. — Vol. 71(2). — P. 221—224.

Erickson J.D., Lee D.V., Bertram J.E.A. Fourier Analysis of Acetabular Shape in Native American Arikara Population Before and After Acquisition of Horses // American Journal of Physical Anthropology. — 2000. — Vol. 113. — P. 473—480.

Hawkey D.E., Merbs Ch.F. Activity-Induced Musculoskeletal Stress Markers (MSM) and Subsistence Strategy Changes Among Ancient Hudson Bay Eskimos // International Journal of Osteoarchaeology. — 1995. — Vol. 5(4). — P. 324—338.

Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Prace komisji archeologicznej. — Kraków, 1997. — № 29.

Kennedy K.A.R. Skeletal Markers of Occupational Stress // Reconstruction of life from the Skeleton. — New York, 1989. — P. 129—160.

Knüsel Ch. Activity-related Skeletal Changes // Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461. — Oxford, 2000. — P. 90—102.

Libera J. Krzemienne formy bifacialne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). — Lublin, 2001.

Lovell N.C., Dublenko A.A. Further Aspects of Fur Trade Life Depicted in the Skeleton // International Journal of Osteoarchaeology. — 1999. — Vol. 9. — P. 248—256.

Pálfi Gy., Dutour O. Activity Induced Skeletal Markers in Historical Anthropological Material // International Journal of Anthropology. — 1996. — Vol. 11. — N. 1. — P. 41—55.

- Peterson J.* The Natufian Hunting Conundrum: Spears, Atlatls, or Bow? Musculoskeletal and Armature Evidence // *International Journal of Osteoarchaeology*. — 1998. — Vol. 8. — P. 378—389.
- Schultz M.* Paläopathologische Diagnostik // *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. — Stuttgart, 1988. — Bd. I (1): Wesen und Methoden der Anthropologie. — S. 480—496.
- Steen S.L., Lane R.W.* Evaluation of Habitual Activities among Two Alaskan Eskimo Population Based on Musculoskeletal Stress Markers // *International Journal of Osteoarchaeology*. — 1998. — Vol. 8. — P. 341—353.
- Trotter M.* Estimation of Stature from Intact Long Limb Bones // *Personal Identification in Mass Disasters*. Smithsonian Institution. — 1970. — P. 71—83.
- Weineck J.* Sport-anatomie // *Beiträge zur Sportmedizin*. — 1991. — Bd. 9.

Надійшла 21.05.2009

А.Д. Козак, Д.Н. Козак

ПОГРЕБЕНИЯ БРОНЗОВОГО ВЕКА ИЗ ХРИННЫХ НА РОВЕНЩИНЕ (археология и антропология)

2008 года возле с. Хринны Ровенской обл. выявлены два довольно оригинальных мужских погребения городско-здобицкой культуры. Одно из них представляло собой повторное захоронение, второе было совершено в катакомбе скорченно на спине и сопровождалось довольно многочисленным инвентарем (кремневые наконечники копья и стрел, медные кольца). Детальное антропологическое и палеопатологическое исследование остатков скелетов позволило выявить их физические особенности и отклонения, связанные с родом деятельности, травмами и заболеваемостью.

Возраст погребенных мужчин составляет 16—20 (25) и 25—35 (40) лет. Вследствие почти полного разрушения черепов удалось установить лишь некоторые краниологические параметры, которые свидетельствуют о принадлежности обоих мужчин к южным европеоидам. Оба человека характеризуются очень высоким ростом. Исследование следов физических нагрузок показали изменения на костях человека из погребения 2, связанные со стрельбой из лука, вероятно, из положения с опорой на правое колено, а также изменения, появляющиеся при длительном использовании копья. У молодого мужчины из погребения 1 изменения на костях могут быть связаны с такой деятельностью как свежевание туш животных. Другие признаки попадают в неполный «комплекс всадника», однако, более вероятно, они вызваны длительными передвижениями с тяжелым грузом. Не исключено, что всадничество у обоих мужчин было лишь спорадическим и кратковременным занятием (возможно, они использовали коня или быка для передвижения). Большую часть жизни они провели в походах пешком на большие расстояния, охотясь с помощью лука и копья, перенося значительные тяжести, например, оружие, охотничью добычу, продукты питания.

У обоих мужчин найдены следы гнойного воспаления ячеек сосцевидного отростка. Эта болезнь была распространена на территории Украины в эпоху бронзы, возможно, вследствие образа жизни, способствовавшего длительному пребыванию на открытом воздухе или/и определенных особенностей климата. Патологии зубов, найденные у двух мужчин, ограничиваются зубным камнем умеренной интенсивности. Несколько увеличенная, по сравнению с нормой для данного возраста, стертость зубов, как и микроскопические переломы эмали, может быть вызвана употреблением в пищу твердых продуктов, таких как сушеное мясо, хлеб или орехи. Подобные изменения, по наблюдению одного из авторов, достаточно часто встречались у представителей населения территории Украины в эпоху средней бронзы, возможно, вследствие образа жизни, способствовавшего длительному пребыванию на открытом воздухе или/и определенных особенностей климата. Патологии зубов, найденные у двух мужчин ограничиваются зубным камнем умеренной интенсивности. Несколько увеличенная, по сравнению с нормой для данного возраста, стертость зубов, как и микроскопические переломы эмали, может быть вызвана употреблением в пищу твердых продуктов, таких как сушеное мясо, хлеб или орехи. Подобные изменения, по наблюдению одного из авторов, достаточно часто встречались у представителей населения территории Украины в эпоху средней бронзы.

O.D. Kozak, D.N. Kozak

BRONZE AGE BURIALS FROM KHRINNYKY OF RIVNE REGION (Archaeology and Anthropology)

In 2008, near Khrinnyky village in Rivne Oblast two quite original male burials of Horodotsko-Zdobytska culture were revealed. One of them was a repeated burial; the other was made in a catacomb, man lay flexed on his back accompanied with quite numerous inventory (elf-bolts and flint tips of spears, copper rings). A detailed anthropological and palaeopathologic research of the remains allowed the author to determine the physical peculiarities and deviations on skeletons caused by the occupational activity, traumas, and morbidity.

The buried males are of 16—20 (25) and 25—35 (40) years old. Owing to almost full skulls destruction the authors managed to determine only some craniological parameters, which testify the belonging of both buried to the southern europeoid people. Both men are characterized by a very big height. The research of traces of physical loads showed the changes on the bones of the dead from the burial 2, caused by the archery, probably in the position with the point of rest at the right knee, as well as the changes that appear after a long use of a spear. The changes on the skeleton of a young man from the burial 1 can be related with such activity as

skinning the animals. Other features match an incomplete «rider complex»; however, more probably they were caused by moving heavy weights for a long time. Presumably, riding was a sporadic and a short-term activity for both males: perhaps they used a horse or a bull for transportation. A great part of their life they spent walking at long distances, hunting with bow and spear, moving heavy loads, for example, weapons, hunted preys, and foodstuff.

Traces of suppurative inflammation of cells in nipple-like protrusion are found on both skeletons. This disease was widespread on the territory of Ukraine in the Bronze Age, perhaps due to the way of living which implied staying outdoors for a long time or/and due to certain climate peculiarities. Pathologies of teeth found on both skeletons confine to the scale of moderate density. Slightly higher than normal for this age the teeth obliteration, as well as micro brakes on the enamel, could be caused by use of tough products for food, for instance, dried meat, bread or nuts. Such changes, as one of the authors observes, are frequently found in representatives of the habitants of the Ukrainian territory in the Middle Bronze Age.

Т.Ю. Гошко

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТАЛЕВОГО ІНВЕНТАРЮ ІЗ ПОХОВАННЯ БІЛЯ с. ХРІННИКИ

Подано результати технологічного та спектроаналітичного дослідження металевого інвентарю із поховання епішнурового горизонту пам'яток Волині.

Ключові слова: доба бронзи, Західна Україна, металеві прикраси, технологія

Під час розкопок багатошарової пам'ятки біля с. Хрінники Рівненської обл. у похованні 2, датованому епішнуровим горизонтом пам'яток Волині, на пальцях небіжчика було знайдено два цілі мідні персні і три фрагменти. Під ліктем правої руки лежала невелика залізна конкреція. У відділі археології енеоліту—добі бронзи ІА НАНУ проведено технологічне та спектроаналітичне дослідження знахідок — двох перснів і одного фрагмента.

Аналіз 273. Перстень дротяний із поздовжнім спіральним щитком (рис. 1, 1). У перетині дріт квадратний, на щитку — прямокутний. На поверхні виробу спостерігаються паралельні «борозенки». Металографічне дослідження виявило рекристалізовану структуру на тлі витягнутих ланцюжків закису міді. Смуги, помітні на мікрофотографії, є результатом нерівномірного розподілення мікродомішок у металі. Величина зерен із двійниками 0,045—0,065 кг/мм². Мікротвердість 90,72 кг/мм² (рис. 2, 1).

Дріт для персня викувано на фігурному ковалді з жолобом, оскільки від щитка до потоншеного закінчення зберігається квадратний перетин. Спочатку було скручено щиток і розплющено, а потім дріт навито на оправу. Ковальські операції проводилися за температури

300—400 °С із високим ступенем деформації металу («борозенки» на поверхні).

Аналіз 274. Другий перстень зі щитком у вигляді вербового листка з двома отворами на ньому (рис. 1, 2). Як і на попередньому виробі, поверхня вкрита паралельними «борозенками» (рис. 3).

Шліф зроблено на поперечному перетині щитка біля отвору. На тлі закису міді, витягнутого ланцюжками в напрямку деформації металу, спостерігається рекристалізована мікроструктура з двійниками всередині зерен. Величина зерен з двійниками 0,065 мм. Мікротвердість 99,26 кг/мм² (рис. 2, 2—3).

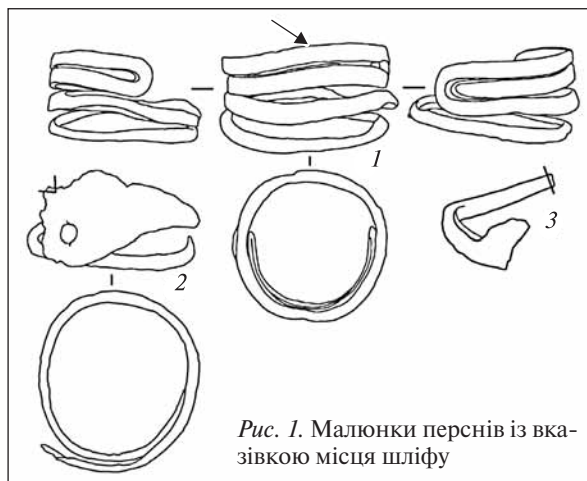

Рис. 1. Малюнки перснів із вказівкою місця шліфу

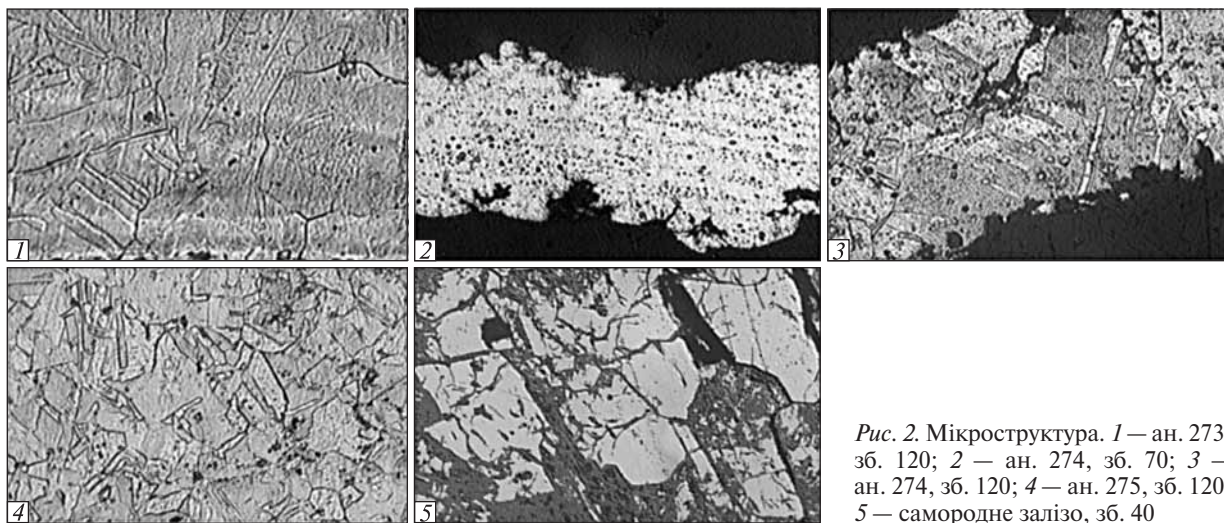

Рис. 2. Мікроструктура. 1 — ан. 273, зб. 120; 2 — ан. 274, зб. 70; 3 — ан. 274, зб. 120; 4 — ан. 275, зб. 120; 5 — самородне залізо, зб. 40

Рис. 3. Сліди деформації металу на поверхні

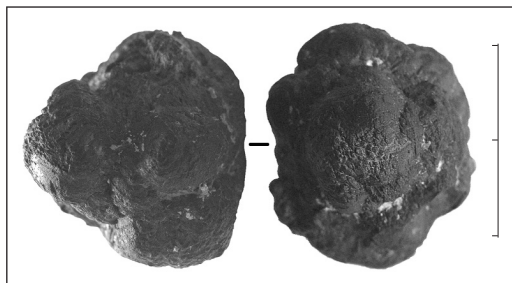

Рис. 4. Самородне залізо

Виріб викувано із прямокутної в перетині заготовки. Щиток отримано розплющуванням й витягуванням дроту. Отвори пробито суцільним конусним пробійником на ковадлі з отвором у поверхні (зі зворотного боку щитка назовні). Внаслідок цієї операції на краях отвору утворилися тріщини. Відсутність слідів холодної деформації на мікроструктурі свідчить про нагрівання щитка перед пробиванням отворів. Дротяне закінчення отримано круговим проковуванням заготовки. Ковальські операції проводилися за температури 300—400 °С з високим ступенем обтискування металу.

Аналіз 275. Уламок персня чи підвіски зі щитком у вигляді вербового листка (рис. 1, 3). Виготовлений із прямокутної в перетині заготовки. Для отримання щитка заготовка розплющувалася і витягувалася. Інший кінець теж

кувався, але так, щоб отримати круглий у перетині дріт. Нерівна горбкувата поверхня свідчить про вільне кування.

Шліф зроблено на поздовжньому перетині дроту. До травлення спостерігається закис міді, витягнутий ланцюжками вздовж шліфа, в напрямку деформації металу. Металографічне дослідження виявило структуру на стадії первинної рекристалізації. Величина зерен із двійниками 0,035 мм. Мікротвердість 96,32 кг/мм² (рис. 2, 4). Технологія виготовлення цього виробу подібна до попереднього.

Під рукою похованого знайдено залізну конкрецію (рис. 4). Вивчено її в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України. Встановлено, що це самородне залізо, яке могло утворитися у місцевих торф'яниках Волині (рис. 2, 5). Результати аналізів заліза наведено в табл. 2 та 3.

Хімічний склад металу прикрас визначено на рентгенофлуорисцентному спектрометрі СЕР-01 (ELVAX) в ІА НАНУ. Результати аналізу наведено в табл. 1. Метал, з якого їх виготовлено, — виплавлена мідь із такими металами-домішками як Sn (від 0 до 0,064 %), Co (0,009—0,018 %), Ni (0,026—0,066 %), As (0,045—0,358 %), Ag (0,029—0,053 %), Pb (0—0,088 %).

Металеві вироби епішнурового горизонту на території сучасної західної України досліджувала Н.В. Риндіна (Рындина 1980). За хімічним складом вона виділила три хімічні групи. Метал найчисленнішої за кількістю виробів першої групи добувався в районі Великого Мідська, тобто був місцевим. З цією групою пов'язані найраніші за часом металеві знахідки на цих пам'ятках.

Порівняння складу металу прикрас із поховання біля с. Хрінники та матеріалами

Таблиця 1. Хімічний склад металу прикрас, %

№ аналізу	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	S
273	Осн.	—	—	—	—	0,034	—	0,066	—	—	0,018	0,221
274	Осн.	—	0,088	—	—	0,029	—	0,358	—	0,026	0,009	0,413
275	Осн.	0,064	—	—	—	0,054	—	0,045	0,021	0,066	0,015	0,208

Таблиця 2. Склад самородного заліза

Cu	S	Fe	Pt	Co	Au	Bi	Ni
0,018	53,610	46,942	0,006	0,063	0,060	0,247	0,024

Таблиця 3. Хімічний склад окислів навколо кристалів заліза

K ₂ O	P ₂ O ₅	Na ₂ O	CaO	SO ₃	MgO	MnO	ClO	Al ₂ O ₃	FeO	Cr ₂ O ₃	SiO ₂	SrO	ZnO
0,002	0,328	0,029	0,148	0,152	0,016	0,027	0,007	0,010	71,897	0,003	3,123	0,024	0,024

Н.В. Риндіної надає можливості припускати, що їх виготовлено з місцевого матеріалу (І група, за Н.В. Риндіною). Так само збігаються й результати технологічного дослідження. Послідовність виготовлення перснів зі щитками у вигляді вербового листка була такою. Щиток отримували розплющенням й витягуванням одного кінця заготовки, прямокутної у перетині. На щитку одного з перснів із Хрінників пробито два отвори. Другий кінець проковувався з усіх боків так, що отриманий дріт набу-

вав круглого перетину. Ковальські роботи проводилися за нагрівання металу до температури 300—400 °С. Дріт для персня із поздовжнім спіральним щитком отримано на фігурному жолобчастому ковадлі. Метал нагрівався так само до 300—400 °С.

Таким чином, результати дослідження прикрас із поховання біля с. Хрінники підтверджують висновки Н.В. Риндіної про усталені технологічні схеми в металообробці племен епішнурового горизонту пам'яток Прикарпаття й Волині.

Рындина Н.В. Металл в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Волыни // СА. — 1980. — № 3. — С. 24—42.

Надійшла 19.11.2009

Т.Ю. Гошко

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕТАЛЛИЧЕСКОГО ИНВЕНТАРЯ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ 2 БЛИЗ с. ХРИННИКИ

В лаборатории отдела археологии энеолита—бронзового века ИА НАНУ проведено технологическое и спектроаналитическое исследование трех медных украшений (два персня и фрагмент перстня или подвески) из погребения 2 у с. Хрінники Ровенской обл., относящиеся к эпішнуровому горизонту памятников Волини.

Все изделия изготовлены из медной проволоки. Для перстня с продольным спиральным щитком, проволока выкована на фигурной наковальне с желобком, так как по всей ее длине сохраняется квадратное сечение. Вначале был скручен и расплюснут щиток, а потом проволока навита на оправу. Кузнечные операции проводились с высокой деформацией металла при температуре 300—400 °С.

Второй перстень имеет щиток в виде листка ивы с двумя отверстиями. Изделие выковано из прямоугольной в сечении заготовки. Щиток получен расплющиванием и вытягиванием проволоки. Отверстия пробиты сплошным конусным пробойником на наковальне с отверстием в поверхности с изнаночной стороны наружу. Отсутствие следов холодной деформации на микроструктуре свидетельствует о нагревании щитка перед пробивкой отверстий. Проволочное окончание получено круговой проковкой заготовки. Кузнечные операции проводились при температуре 300—400 °С с высокой степенью обжима металла.

Обломок перстня или подвески со щитком, возможно, в виде листка ивы. Изготовлен из прямоугольной в сечении проволоки. Технология изготовления данного изделия аналогична предыдущему.

Найденная под рукой погребенного железная конкреция изучена в Институте геохимии, минералогии и рудообразования НАН Украины. Установлено, что это самородное железо, которое могло образоваться в местных торфяниках Волини.

Металлические изделия эписнурового горизонта на территории современной западной Украины исследовались Н.В. Рындиной. Сравнение состава металла украшений из погребения у с. Хринныки с материалами Н.В. Рындиной позволяет предполагать, что они изготовлены из местных руд (I группа, по Н.В. Рындиной). Результаты технологического исследования не противоречат выводам Н.В. Рындиной об устоявшихся технологических схемах в металлообработке племен эписнурового горизонта памятников Прикарпатья и Волыни.

T. Yu. Hoshko

THE RESULTS OF THE RESEARCH OF METAL INVENTORY FROM A BURIAL 2 NEAR KHRINNYKY VILLAGE

The technological and spectral analytic research of three copper adornments (two rings and a fragment of a ring or a pendant) from the burial 2 near Khrinnyky village in Rivne Oblast, of Epicordic horizon of the monuments in Volyn region, have been conducted in the laboratory of the Copper and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology of NASU.

All objects are made of copper wire. A wire of a ring with a lengthwise spiral shield was forged on a figured anvil with a chute, as a square section is seen on all its length. A board was rolled and flattened out first, and then a wire twisted on a setting. Smith operations were conducted with a high level of metal deformation under 300–400°C.

The second ring is with a willow leaf-shaped board with two holes. The object is forged of a rectangular in section billet. A board is made by flattening out and extending a wire. The holes are made by a solid cone punch stamp on the anvil with a hole on a surface from inside out. No traces of cold deformation on the microstructure testify that the board was heated before holes were made. Wire ending was made by three round forging of a billet. Smith operations were conducted under 300–400°C with a high level of metal deformation.

Ring or pendant fragment with a probably willow leaf-shaped board is made of a wire rectangular in section. This item was made with the same technology as the previous.

An iron concretion found under the hand of a buried person was studied in the Institute of Geochemistry, Mineralogy and Ore Formation of NASU. It is determined that this is a native iron which could have been formed in local Volyn moors.

Metal wares of Epicordic horizon on the territory of a modern Western Ukraine were studied by N.V. Ryndina. A comparison of metal structures of adornments from the burial near Khrinnyky village with her materials allows the author to presume that they are made of local ore (group I, according to N.V. Ryndina). The results of technological research do not contradict N.V. Ryndina's conclusions about the regular technological schemes in metalworking of the tribes of Prykarpattia and Volyn regions in Epicordic horizon.

О.А. Позіховський

БУРШТИНОВІ АМУЛЕТИ З ОСТРОЖЧИНИ

У науковий обіг вводяться вироби з бурштину, знайдені на Острозщині.

Ключові слова: північно-західна Україна, культура кулястих амфор, бурштин, антропоморфний амулет

У фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острог зберігається близько 30 тис. археологічних знахідок, виявлених на території міста та району, більшість яких не опубліковано. До таких артефактів належать два бурштинові вироби, яким і присвячено це повідомлення.

1. Фрагментований виріб (рис. 1, 1) знайдено О.В. Тазарачевим у 1987 р. у південній частині подвір'я Острозької СШ № 2. Являє собою

нижню частину антропоморфної дуже схематизованої фігурки з похилими плечима, плоским тулубом і конічними ніжками. На шийі слід від просвердленого отвору. Спереду, від плечей до ніг, нанесено дві ледь помітні вертикальні заглиблені лінії, поміж якими, а також біля лівої, є чотири короткі скісні риски. Поверхню акуратно заполіровано з усіх сторін. Бурштин жовтого кольору, прозорий, патинований. Розміри 3,6 × 2,7 × 1,1 см.

2. Підвіска (рис. 1, 2) у вигляді дуже стилізованої антропоморфної фігурки з ребристим пе-

© О.А. ПОЗІХОВСЬКИЙ, 2010

рехватом у верхній третині висоти і наскрізним горизонтальним отвором. Поверхня заполірована. Бурштин жовтий, прозорий, патина червонуватого кольору. Розміри 3,1 × 2,2 × 1,4 см. Походить із випадкових знахідок на багатошаровому поселенні в с. Волосківці, уроч. Сутець Острозького р-ну Рівненської обл. До музею виріб надійшов у 1960-х рр., і помилково його було атрибутовано і занесено в інвентарну книгу як намистину доби Київської Русі.

Пошук аналогів цим предметам утруднюється не тільки тим, що обидва знайдені не в закритих комплексах, але й відсутністю публікацій подібних виробів у роботах українських археологів (Свешников 1983, с. 14, 16; Вангородська 1985).

Хоча бурштин спорадично використовували з кінця палеоліту, значного поширення виробу з нього, зокрема прикраси, набули за неоліту (за середньоевропейською періодизацією) на південному узбережжі Балтики, де знаходяться світові поклади цієї сировини. В середині III тис. до н. е., завдяки населенню культур кулястих амфор і дзвоноподібних кубків, бурштин став предметом торгівлі у Старому Світі. Дослідники виділяють два балтійські центри з видобутку бурштину і виготовлення предметів із нього: ютландський і самбійський (Czebreszuk 2001, s. 58). В ютландському, який функціонував у першій половині III тис. до н. е., виготовляли дуже прості за формою намисти й підвіски, в самбійському асортимент виробів був багатшим: циліндричні намистини, гудзики з V-подібним отвором, підвіски різних форм, зокрема, у вигляді сокири з подвійним лезом, зооморфні та антропоморфні амулети.

В активізації видобутку та обробки бурштину носіями приморської культури найбільшу роль відіграла куявська група культури кулястих амфор (Szmyt 1996, s. 56, 266). З усього асортименту самбійської продукції для нас найцікавіши-

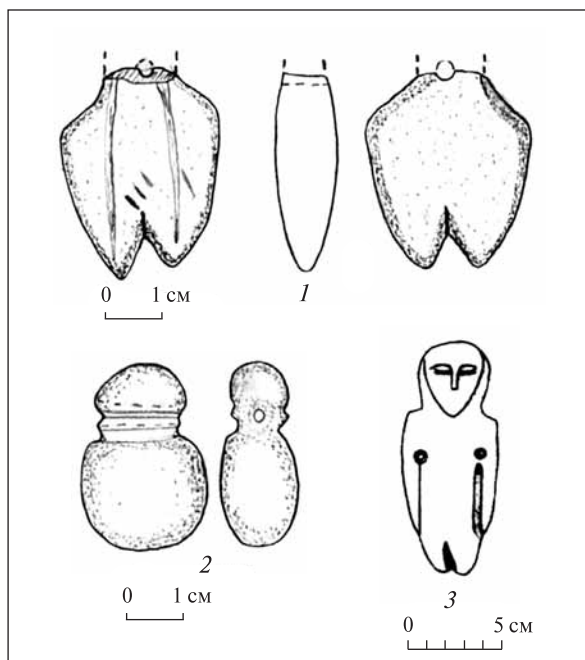

Рис. 1. Вироби з бурштину: 1 — Острого; 2 — Волосківці-Сутець; 3 — Юодкрайте (Czebreszuk 2001)

ми є антропоморфні підвіски-амулети. Однак аналогів нашому антропоморфному амулету в культурі кулястих амфор немає, хоча в літературі є повідомлення про знахідки подібної пластики, але без ілюстрацій чи посилань на джерела (Wiślanski 1966, s. 44—45). Дуже подібний за стилем (схематизована плоска постать) антропоморфний виріб знайдено в Юодкрайте, Литва (Czebreszuk 2001, гус. 4, 28) (рис. 1, 3).

Зважаючи на прикметність бурштинових виробів культурі кулястих амфор, обидві наші статуетки-підвіски можна співвіднести з її старожитностями, і вони є першими знахідками амулетів таких зразків у її Волинсько-Подільській групі. Публікуючи ці знахідки, автор, передовсім, мав на меті привернути увагу дослідників до цієї категорії виробів, зважаючи на незадовільний стан публікацій археологічних матеріалів фондів збірок музеїв України.

Вангородська О. Вироби з янтарю в культурах енеоліту і бронзи України // Археологія. — 1985. — 50. — С. 44—49.

Свешников И.К. Культура шаровидных амфор. — М., 1983 (САИ, вып. В1-27).

Czebreszuk J. Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początku II tys. przed Chr.). Alternatywny model kultury. — Poznań, 2001.

Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach. — Poznań, 1996.

Wiślanski T. Kultura amfor kulistych w Polsce Północno-Zachodniej. — Wrocław, 1966.

Надійшла 03.11.2009

ЯНТАРНЫЕ АМУЛЕТЫ ИЗ ОСТРОЖЩИНЫ

Публикуются два янтарных очень стилизованных антропоморфных амулета-подвески, найденные случайно в г. Острог и с. Волосковцы (уроч. Сутец) Ровенской обл. Предполагается, что вероятным местом изготовления этих амулетов может быть самбийский центр (южная Балтия) и что они попали на Западную Волынь в результате обмена из кувявской группы культуры шаровидных амфор. Связи этих групп достаточно хорошо прослежены исследователями (С. Носек, И.К. Свешников, М. Шмыт) по материальной и духовной культуре (морфология и орнаментация посуды, погребальный обряд).

O.L. Pozikhovskiy

AMBER AMULETS FROM OSTROH REGION

Two amber anthropomorphous pendants-amulets, very stylized, accidentally found in Ostroh city and Voloskivtsi village (Sutets tract) of Rivne Oblast are published here. It is presumed, that a probable place of their production is a Sambian centre (Southern Baltic region), and they came to Western Volyn region as a result of exchange with Kuyavska group of Globular Amphora culture. Relations of these groups are traced well enough by the researchers (S. Nosek, I.K. Sveshnikov, M. Shmyt) on the materials and spiritual cultures (morphology and ornamentation of the vessels, burial customs).

Д.В. Каравайко

ПОХОВАННЯ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Відомо небагато поховань юхнівської культури, що створює певну лакуну в її вивченні. Тут публікуються чотири поховання, досліджені на городищі Киселівка II.

К л ю ч о в і с л о в а: ранній залізний вік, юхнівська культура, городище, поховання

Городище Киселівка II — одне з багатьох городищ юхнівської культури, що розташовані по берегах Середньої Десни та її численних приток. Пам'ятка лежить на північ від м. Новгород-Сіверський, поблизу с. Киселівка Чернігівської обл., і займає мис високого (36 м) правого корінного берега Десни. Сучасне русло ріки проходить приблизно за 1 км. У народі ця місцевість має назву «Городок» і пов'язується з подіями шведської війни початку XVIII ст.

Зазвичай городища юхнівської культури мають незначну площу — 0,2—0,5 га. У порівнянні з ними Киселівка II є відносно великим укріпленням поселенням. Його площа становить близько 1,5 га. Забігаючи наперед, відзначимо, що результати розкопок не дають підстав для визначення статусу цього городища. Його розміри обумовлено лише формою мису та зручністю для влаштування укріплень. Те-

риторія поселення має видовжену по лінії північний захід — південний схід форму. Її розміри 217 × 45—85 м. Поверхня має помітний ухил (9 м) у бік ріки та заплави. З південного заходу городище обмежене глибоким яром з крутими схилами, а з півдня та південного сходу — краєм корінного берега. Такий природний захист вдало доповнювали вали, рови та ескарпи. З напольного боку було влаштовано два рови та два (в одному місці — три) вали, південно-західний схил — ескарповано. Ще три лінії ескарпів захищали городище з боку заплави (рис. 1)¹.

У південній частині, на краю стрілки мису, розташовано два кургани 7—8 м в діаметрі та заввишки до 2 м. Вірогідно, існував ще один насип, проте він дуже осунувся і складно ска-

¹ Автор щиро вдячний О.В. Короті та Є.М. Осадчому, які зняли топографічний план городища.

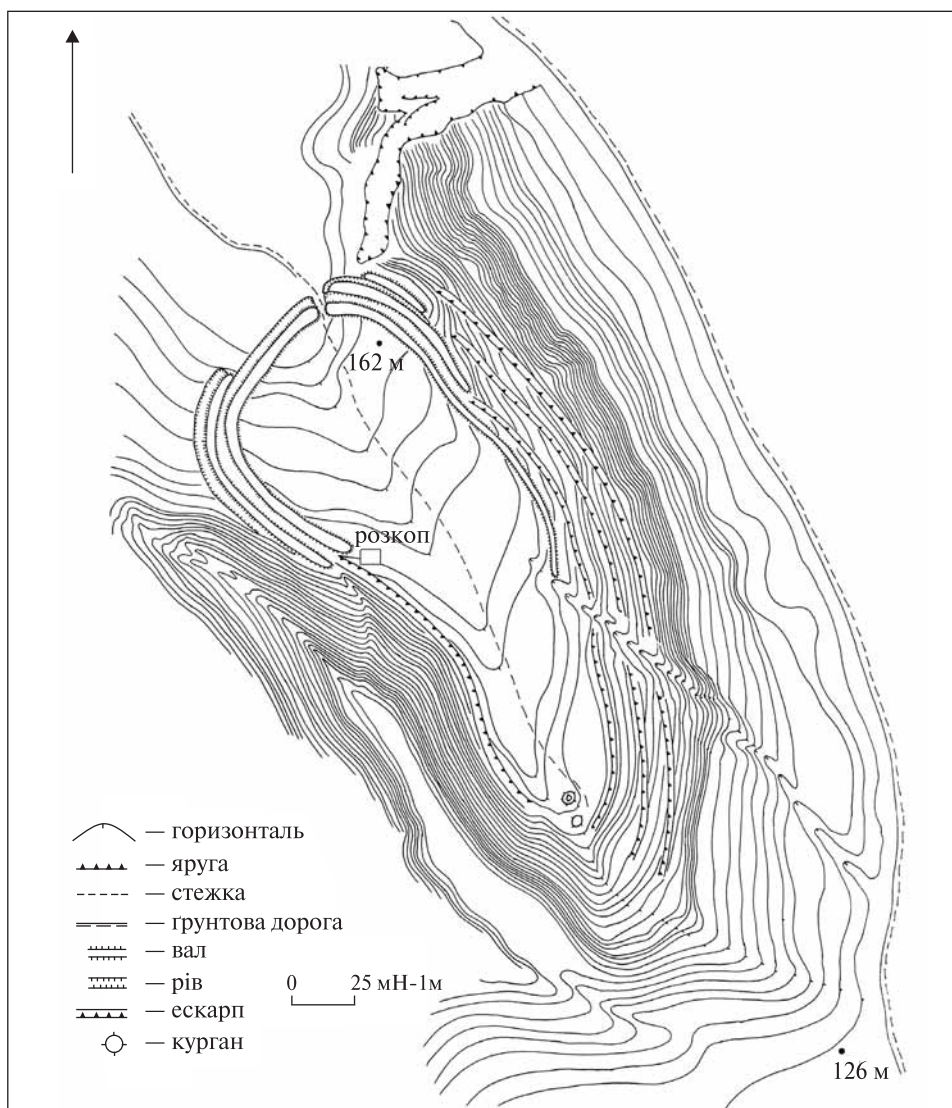

Рис. 1. План городища Киселівка II

зати, чи то був курган. До розгляду цих курганів згодом повернемося.

На північ від городища Киселівка II, ближче до села, неподалік впадіння річки Рома в Десну, розташоване ще одне юхнівське городище — Киселівка I. Пам'ятка займає вузький мис правого корінного берега Десни, сформованого двома яругами. Поверхня відносно рівна, з незначним ухилом у бік Десни. Схили городища доволі круті. Розміри майданчика 100×40 м. З південного напольного боку городище укріплене ровом, глибина якого 2,5—3,0 м, ширина 10—15 м, та валом завширшки 10—12 м. Зі сходу схили додатково підрізано на висоту 2—3 м, ширина ескарпу 3—4 м. З півночі ескарпом відрізано похилу стрілку мису.

Обидва городища неодноразово привертали увагу дослідників. Вперше одне з них згадується П.С. Уваровою (Уварова 1906, с. 82). Їх обстежували Ф.М. Луцицький, О.М. Мель-

никовська, І.Ф. Іванченко (Луцицький 1938, с. 7—8; Мельниковская 1965, с. 1; Іванченко 1973, с. 24—26) та інші археологи. На жаль, усі роботи мали розвідковий характер, тож говорити про синхронність чи асинхронність обох пам'яток важко.

З 2005 по 2008 рр. експедиція під керівництвом автора досліджувала городище Киселівка II (Каравайко, Ступак 2006; Каравайко 2007). Загальна площа розкопів склала 240 м^2 . Незважаючи на відносно незначний обсяг розкопок, вдалося отримати досить яскравий матеріал, що суттєво доповнює наші уявлення про населення юхнівської культури та саме городище. Вперше мис було заселено за доби каменю². Значну кількість кременевих знахідок (переважно відщепи) можна віднести до мезолітичної пісоч-

² Визначення крем'яних артефактів провів Д.В. Ступак.

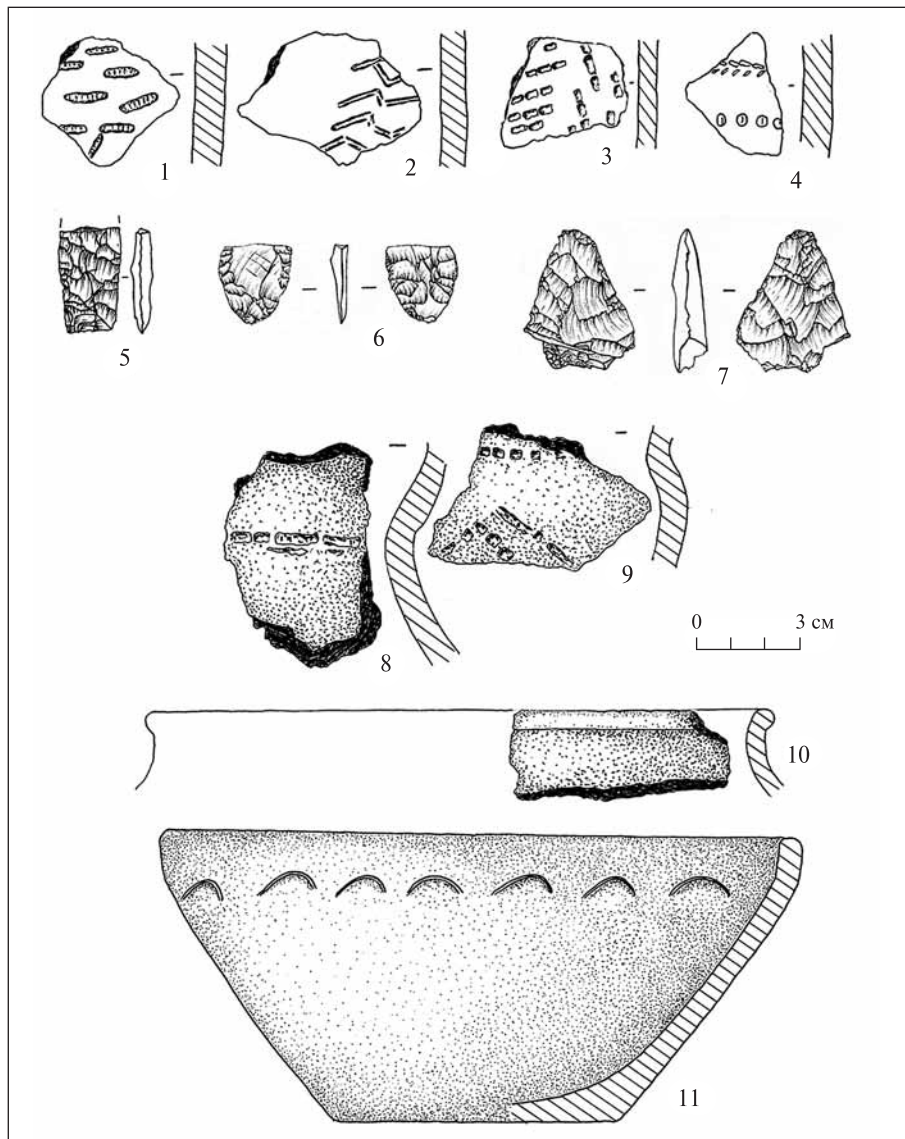

Рис. 2. Киселівка II. Знахідки доби бронзи та раннього середньовіччя

норівської культури, а деякі, не виключено, і до ранішого часу.

За доби бронзи тут мешкало населення середньодніпровської культури. Її репрезентовано окремими дрібними уламками посуду (рис. 2, 1—4) та крем'яними відщепами. Окремо відзначимо знахідки крем'яних вістер до стріл (обидва екземпляри ушкоджені) та фрагмент крем'яного серпа (рис. 2, 5—7).

Востаннє мис було заселено за доби раннього середньовіччя носіями роменської культури, про що свідчать нечисленні знахідки ліпної та гончарної кераміки (рис. 2, 8—11). Ймовірна дата їх — X — початок XI ст. Відзначимо, що ані культурного шару, ані об'єктів цих періодів не виявлено.

Основний шар городища належить юхнівській культурі. Розкопками виявлено частину довгої споруди. Одна її стіна фіксувалася у ви-

гляді рову завширшки до 0,3 м зі слідами від кілків на дні. Її простежено на 27,5 м. Вірогідно, стіна мала вигляд тину. Основу іншої склали масивні стовпи, поставлені на незначній відстані один від одного. Ширина споруди близько 6 м. Її внутрішній простір було поділено на житлову частину, із площею приблизно 42 м², та господарську. У першій виявлено невелике вогнище, у господарській половині — рештки споруди у вигляді численних, проте неглибоких і маленьких ям від кілків, які утворювали коло з діаметром 3 м. У заповненні знайдено значну кількість уламків та цілих глиняних тягарців. Припускаємо, що цей об'єкт є залишками дерев'яного каркаса для просушування і зберігання рибальських сіток.

У межах споруди виявлено 11 господарських ям. Як правило, вони невеликі в діаметрі (0,8—1,6 м) та відносно неглибокі (в серед-

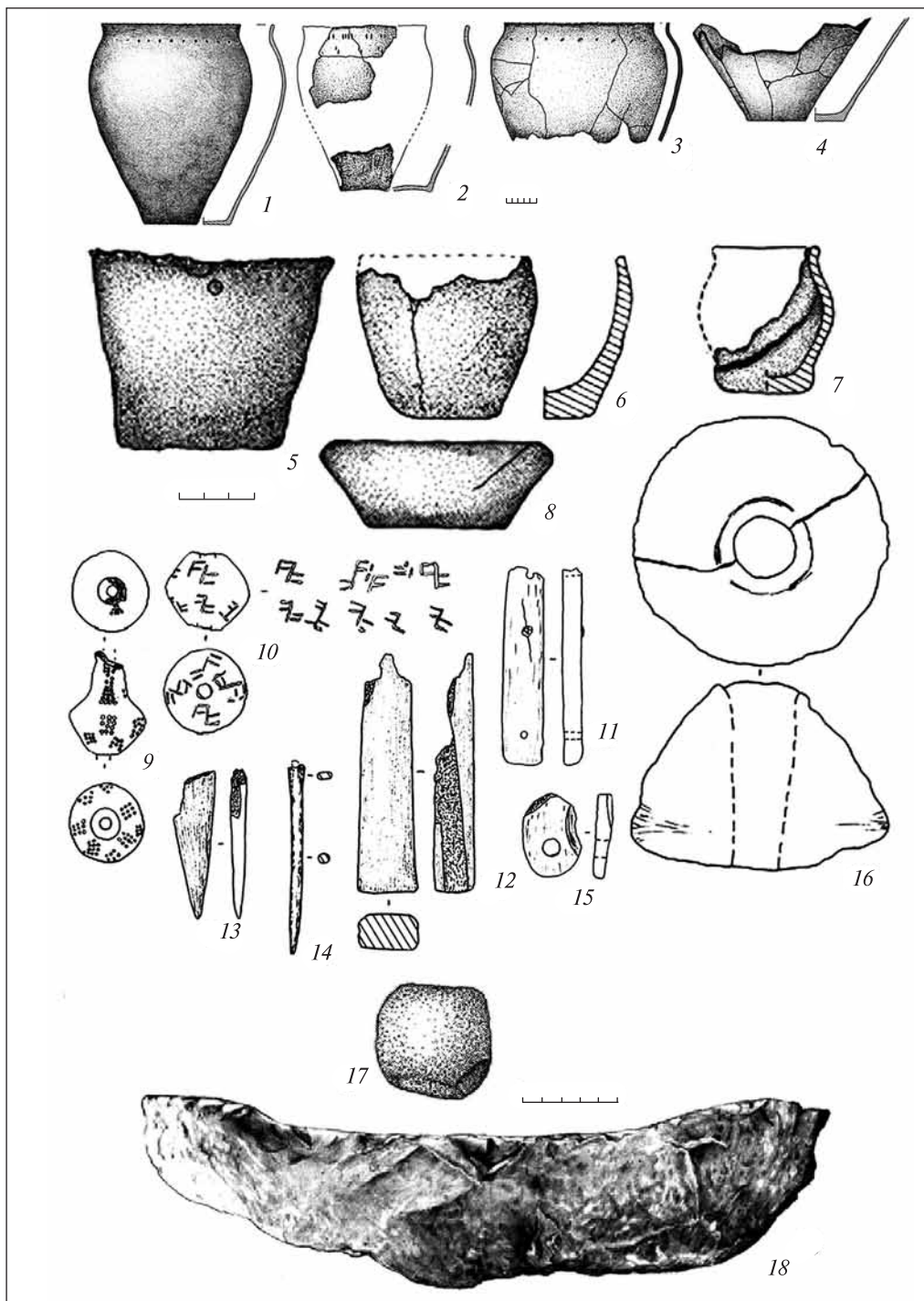

Рис. 3. Киселівка II. Знахідки юхнівської культури: 1–4 — горщики; 5–8 — мініатюрні посудини; 9–10 — глиняні пряслиця; 11–15 — вироби з кістки; 16 — глиняний тягарець; 17–18 — кам'яні розтирачі і зернотерка

ньому 0,5–0,7 м). У перетині майже всі мають форму трапеції з розширенням біля дна.

Виявлено доволі типовий матеріал юхнівської культури. Передусім, це уламки посуду, переважно фрагменти слабкопрофільованих горщиків. Вони тонкостінні (0,6–0,8 см). Основною домішкою є жорства. Більшість горщиків орнаментовано. Декор нанесено по краю вінця, на плічках або шийці. Зазвичай це

різномірні насічки та вдавлення (рис. 3, 1–4). З інших знахідок — вироби з каменю, зокрема розтирачі й зернотерка, пряслиця, нечисленні вироби з кістки (проколки, руків'я ножів, пряжка), мініатюрні посудини та їхні фрагменти (рис. 3, 5–18). Значна кількість тягарців свідчить про неабиякий розвиток рибальства. Відзначимо майже повну відсутність виробів з металу. Загалом мусимо констатувати, що весь

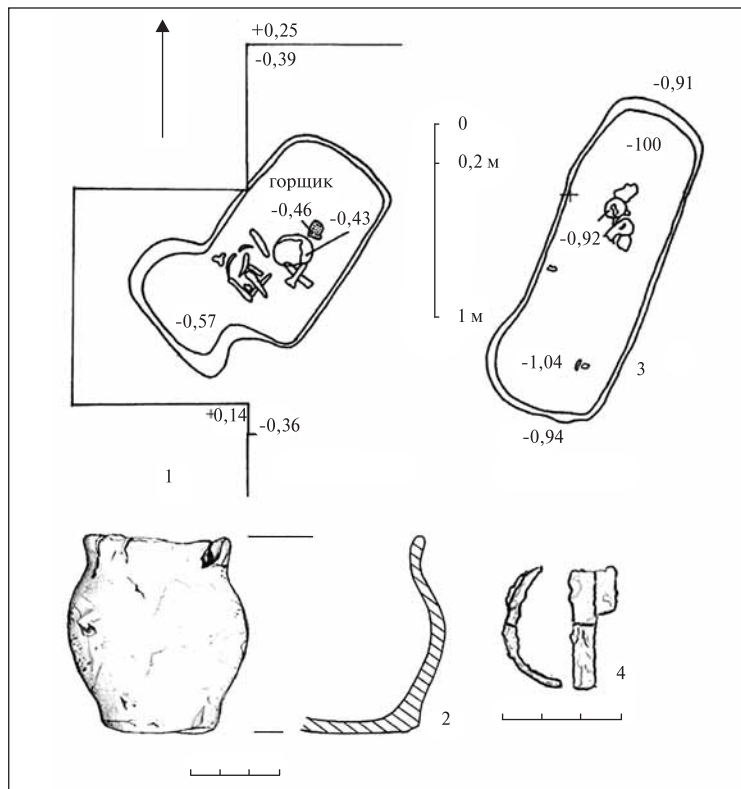

Рис. 4. Киселівка II. Поховання юхнівської культури: 1—2 — поховання 1; 3—4 — поховання 2

матеріал є доволі ординарним. Він має багато спільного з комплексами деяких інших юхнівських городищ (Мезин, Кудлаївка тощо). За цими аналогами городище Киселівка II можна попередньо датувати V ст. до н. е.

Найбільш несподіваним було виявлення поховань юхнівської культури. Усі вони розташовувалися вздовж південно-східного краю городища, в центральній його частині.

Поховання 1. Могили прямокутної форми, розміри 0,70 × 1,05 м, зафіксовано на рівні материка. У цьому випадку, втім, як і в інших, контури поховань вище материка виявити не вдалося. У південно-західній частині могили прорізала округла яма. Її розміри 0,6 × 0,7 м. Факт різночасовості ям стратиграфічно підтвердити не вдалося через абсолютно однорідне їх заповнення. Цей висновок базується виключно на польових спостереженнях автора. Глибина обох ям однакова — 0,19 м від рівня материка.

Рештки черепа та нижньої щелепи знайдено у центрі поховальної ями. Інші кістки посткраніального скелета розташовувалися на південний захід від черепа та були в перемішаному стані. Збереглися права та ліва плечові кістки. На підставі стану зубної системи (на нижній щелепі прорізався перший моляр та почав прорізатися другий) встановлено вік небіжчика — дитина 1,5—2 років³. Зважаючи на розташування кісток, похований був орієн-

тований головою на північний схід (рис. 4, 1). У заповненні ями знайдено кілька невиразних фрагментів посуду, що потрапили в могилу випадково при її засипанні. Вище від черепа розташовувався мініатюрний ліпний горщик, безперечно, пов'язаний з похованням (рис. 4, 2).

Як бачимо, поховання було навмисно зруйноване. Пояснити перемішаність кісток в могилі та відсутність значної кількості кісток скелета лише діяльністю гризунів навряд чи можна. Повторне проникнення сталося, вірогідно, через незначний проміжок часу після поховання. Його слідами є яма у південно-західній частині могили.

Поховання 2 виявлено за 6,4 м на південь (з незначним відхиленням на схід) від першого. Могила прямокутної форми, розміри 0,60 × 1,72 м, глибина від рівня материка 0,1 м. Усі кістки були перемішаними. Безпосередньо на дні могили, в її північно-східній частині, вціліли окремі фрагменти черепа та нижня щелепа (рис. 4, 3). Інші нечисленні кістки (фрагменти верхніх та нижніх кінцівок) знайдено у заповненні. Поряд з ними лежав кістяний виріб з тонкої трубчасті кістки, який одразу розсипався майже на порошок, відтак ідентифікувати його не можна. Крім того, виявлено фрагмент

³ Л.В. Литвинова здійснила антропологічні визначення поховань, за що автор їй щиро дякує.

залізного пластинчастого браслета з кінцями, що заходять один за одний (рис. 4, 4).

Зважаючи на розташування кісток черепної коробки, небіжчик був орієнтований головою на північний схід. Розмір довгих кісток та стан зубної системи дозволяють стверджувати, що тут було поховано дитину до двох років. У цьому похованні так само мало місце повторне проникнення в могилу. Про це свідчать не тільки розрізнені кістки, але й відсутність значної їх кількості. Враховуючи те, що поховано дитину, не зовсім зрозумілими є розміри могили, зокрема її довжина (1,72 м!). Припускаємо, що це є наслідком повторного проникнення в могилу. На жаль, як і в першому випадку, стратиграфічно це зафіксувати не вдалося через однорідне заповнення. Руйнацію було здійснено так само в давнину.

Поховання 3 (рис. 5) розташовувалося за 5 м на схід від поховання 2. Могила мала прямокутну форму, розміри $2,2 \times 1,3$ — $1,4$ м, глибина від рівня материка $0,16$ — $0,20$ м. Кістяк зберігся майже повністю, не вистачало лише черепа. Похований був орієнтований головою на північний схід. Руки випростані вздовж тулуба. Кістки були в дуже поганому стані. Під шийними та гомілковими кістками простежено неглибокі ($0,10$ — $0,15$ м) рівчаки, які мали розміри $0,2 \times 1,3$ м. Вірогідно, небіжчика поклали на дерев'яний лежак, що був скріплений двома плахами.

Поховано було, ймовірно, чоловіка (стать точно не визначено) у віці 25—30 років. На лобній кістці виявлено сліди травми. На її внутрішній поверхні простежено відшарування кісткової тканини, а на зовнішній — помітні мікротріщини, що виникли внаслідок удару.

Над похованням було зведено курган. Насип на момент розкопок не зберігся, але про це свідчить рів, діаметр якого $6,6$ — $7,3$ м, глибина — до $0,26$ м. У західній частині рів мав найменшу глибину, а його стінки плавно звужувалися до дна. У південній та східній частинах він у перетині мав форму трапеції. З західної та північно-східної сторін у рові зафіксовано перемички завширшки близько $0,7$ м.

Поховання 3 так само має сліди повторного проникнення, проте, на відміну від двох попередніх, вони чіткіші. Спочатку для виявлення могили було викопано яму (11), яка тільки частково зачепила поховання з південного боку. Знайти та «знешкодити» небіжчика вдалося за допомогою ще однієї ями (16), яку було викопано безпосередньо над головою небіжчика. Її глибина сягала $0,19$ м, тобто вона була

не більшою, ніж глибина самого поховання. Приблизний діаметр $1,0$ — $1,2$ м. Стіни нерівні. У заповненні виявлено нижню щелепу людини, необроблений камінь, кілька невиразних фрагментів горщиків юхнівської культури, глиняні тягарець і «хлібець» (рис. 6, 1, 10). Череп було відділено від тулуба та покладено в яму 11. Його знайдено у верхніх шарах заповнення, тобто яма на цей момент вже була частково засипана (запливла землею). Над черепом виявлено кілька глиняних «хлібців» (рис. 6, 2—4), а поруч — розвали юхнівських горщиків (рис. 7, 1—3). Відтак ми маємо справу не з простою руйнацією могили, а з певним ритуалом, що передбачав повагу до померлого, проведення культових дій, зокрема, тризни. Глиняні «хлібці» символізували напутню їжу, власне, як і вміст горщиків.

Сліди тризни виявлено і в межах рову. Зі східного боку його прорізали чотири ями. Це вдалося чітко простежити не тільки в плані, а й стратиграфічно.

Яма 12 округла в плані, діаметр вгорі $1,2$ — $1,3$ м, глибина від рівня материка $0,5$ м. Стінки дещо розширюються до дна, діаметр якого складав $1,3$ — $1,4$ м. В однорідному заповненні знайдено кілька виразних вінець та розвали деңець юхнівських горщиків (рис. 7, 4—8). Основна концентрація знахідок припадала на гли-

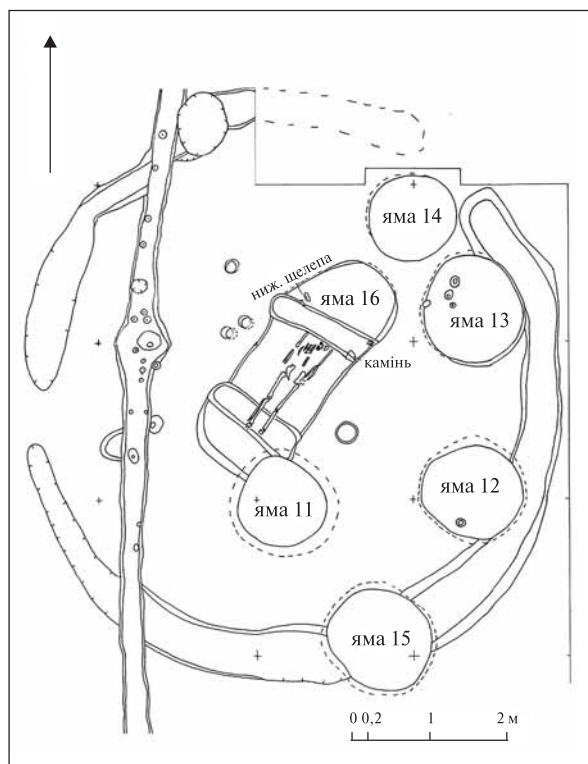

Рис. 5. Киселівка II. Поховання 3

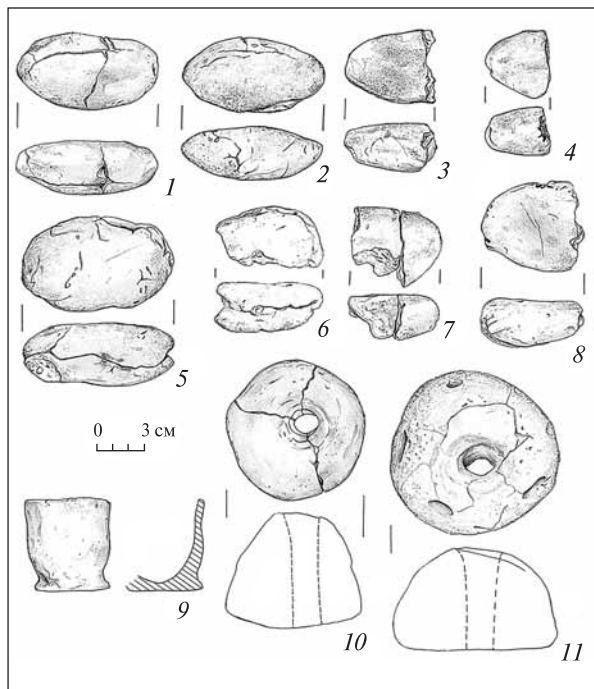

Рис. 6. Киселівка II. Інвентар з поховального комплексу 3: 1—8 — глиняні «хлібці»; 9 — мініатюрний горщик; 10—11 — глиняні тягарці

бину 0,10—0,37 м, і тільки один фрагмент зафіксовано безпосередньо на дні. На глибині 0,35 м знайдено цілий мініатюрний горщик (рис. 6, 9). Він дещо відрізняється від виявленого у похованні 1. Однак є підстави припускати, що горщик розташовувався біля голови похованого, і з ями 16 його переклали в цю. У південній частині край стіни на рівні дна було викладено фрагментами глиняних тягарців, які є типовими для культурного шару пам'ятки.

Яма 13. Її діаметр 1,3—1,4 м, глибина від рівня материка 0,22 м. Заповнення однорідне. В ямі знайдено розвал горщика, значний фрагмент дна та кілька невиразних фрагментів посуду юхнівської культури (рис. 7, 9, 10). Серед інших знахідок були фрагменти та цілі глиняні «хлібці» (рис. 6, 5—8), а також глиняний тягарець. Можливо, він потрапив у яму з культурного шару і не пов'язаний з похованням.

Яма 14 виявлена поблизу північно-східної перемички рову. Вона мала округлу форму, діаметр 1,1—1,6 м, глибина від рівня материка 0,18 м. У заповненні знайдено фрагмент дна та дев'ять фрагментів глиняних «хлібців». Як і у попередній ямі, тут виявлено один цілий тягарець та багато уламків. Їхній зв'язок з поховальним комплексом є сумнівним.

Яма 15 прорізала рів у його південній частині. Її діаметр вгорі 1,2—1,3 м. Стіни розширювалися до дна, діаметр якого 1,4—1,5 м.

Глибина від рівня материка 0,44 м. Майже на рівні дна, за 4 см вище від нього, виявлено розвал горщика, не вистачало лише кількох невеликих фрагментів (рис. 7, 11). Горщик слабопрофільований. Висота його 24,2 см, діаметр вінця 21,0 см, дна — 8,0 см. Найбільше розширення припадає на верхню третину (22,3 см). Товщина стінок 0,5—0,6 мм, дна — 1,0 см. Орнамент у вигляді округлих вдавнень нанесено на плічки. Край вінця прикрашено поздовжніми вдавненнями. Серед інших знахідок були два цілих тягарці (рис. 6, 11), зв'язок з похованням яких є сумнівним.

Таким чином, майже в кожній із цих ям містився розвал горщика, та чи інша його частина. Відзначимо, що посуд є типово юхнівським і абсолютно не відрізняється від знайденого в культурному шарі та об'єктах. У деяких ямах комплексу виявлено й ритуальні глиняні «хлібці» на зразок тих, що лежали над черепною коробкою в ямі 11. Цікавим фактом є те, що, за винятком одного випадку, в кожному яму було покладено тільки частину горщика. Навіть в розвалі з ями 15, який склеївся повністю, не вистачало кількох фрагментів. Подібна ситуація не випадкова. Вірогідно, ми маємо справу з навмисним псуванням речей (розбиті горщики та «хлібці»). Певні паралелі знаходимо і в даних етнографії. Те, що було частиною в світі живих, може стати цілим у світі мертвих (Косарев 2008а, с. 125, 177). Прямі аналоги цьому явищу знаходимо в першому юхнівському похованні з городища Кудлаївка (Мельниковская 1970, с. 50—51). Там виявлено поламані глиняні «хлібці» та тягарці, які можна трактувати як дар померлому. Також слід звернути увагу й на те, що всі залишки тризни розміщено в ямах. Не виключено, що яма сприймалася як частина нижнього світу і саме через неї можна було передати речі в країну мертвих. Не перечать цьому й дані етнографії (Косарев 2008, с. 6).

Варто згадати ще одне поховання з городища Киселівка II. Ще до виявлення описаних поховань, на ділянці північної межі рову, було розчищено розрізнені кістки дитини віком до двох років. Точне розташування та позу кістяка встановити не вдалося. Спочатку це поховання було сприйняте як «будівельна жертва» й пов'язане зі стіною від довгої споруди (Каравайко 2009, с. 224). Проте наступні дослідження показали хибність цієї точки зору.

Окремо зупинимося на послідовності виникнення об'єктів на городищі за доби раннього заліза. Спочатку тут стояли довгі будинки, залишки одного з яких вдалося зафіксувати

ти. Важко сказати, як довго тут мешкали люди. Зважаючи на слабкий культурний шар та незначну його насиченість матеріалом, можемо припускати, що життя вирувало протягом двох-трьох поколінь. Через певний проміжок часу, а, можливо, й одразу після того, як городище було покинуто, тут виникло кладовище. Не виключено, що над похованнями 1 та 2 також були зведені курганні насипи. Про це опосередковано свідчить те, що вони розташовувалися на відносно значній відстані одне від одного. Через якийсь час відбулося повторне проникнення в могили з метою культової руйнації поховань. Про те, що значного хронологічного розриву між двома актами не було, свідчать два факти. По-перше, насипи не встигли розплистися, що і дозволило більш-менш точно встановити місце поховань та «зруйнувати» їх. По-друге, в межах культурного шару та в господарських ямах споруди знайдено окремі людські кістки, витягнені з могил. Це вказує не лише на наявність поруч ще кількох поховань, а й на те, що на момент спорудження курганів та проведення обрядів залишки довгої споруди були помітними.

На початку вже зазначалося, що на краю мису розташовано кілька курганів. Вважалося, що їх полишено населенням роменської культури. Тепер є підстави пов'язувати кургани з юхнівською культурою. На жаль, більший з них нещодавно було зруйновано місцевим скарбощукачем за допомогою екскаватора. З його слів, під насипом нічого виявити не вдалося. Загалом дослідження курганів та інших поховань по краю городища є доволі перспективними.

Поховання з городища суттєво доповнюють джерельну базу з вивчення юхнівської культури, зокрема поховального обряду її населення. На Киселівці II вперше вдалося чітко зафіксувати обряд руйнації могил — обряд, за допомогою якого «знешкоджували небіжчиків». Найбільш вдалим терміном для позначення цієї ситуації, на нашу думку, є «постпоховальний обряд», запропонований В.С. Фльоровим (2007, с. 121).

Зазвичай поховання з порушеними скелетами сприймається як пограбоване або ж порушене гризунами. Звісно, у деяких випадках ці фактори ігнорувати не слід. Але це не стосується поховань з Киселівки. По-перше, приклад поховання 3 виключає діяльність гризунів чи пограбування (згадаємо тризну). По-друге, матеріальний комплекс юхнівської культури є доволі «бідним», аби приваблювати грабіжників. Відтак, факт здійснення постпоховального обряду є очевидним.

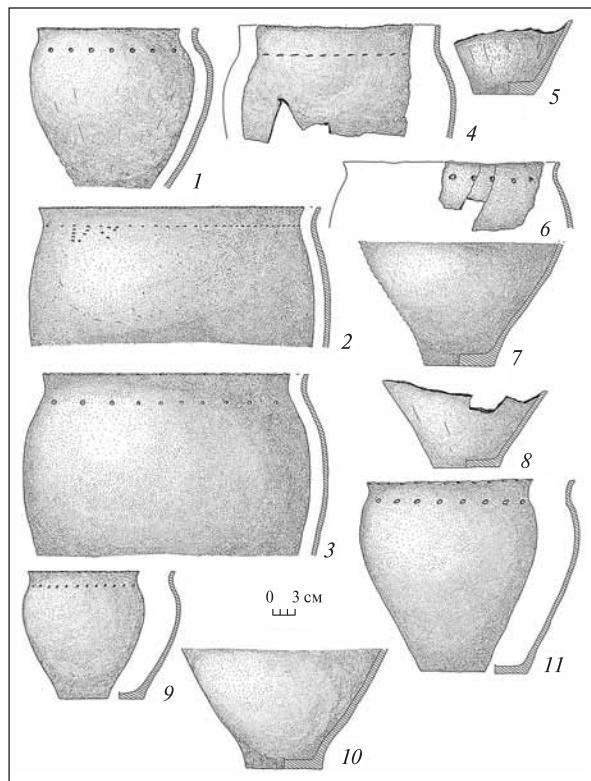

Рис. 7. Киселівка II. Посуд з поховального комплексу 3

На сьогодні відомо чотири могильники з похованнями юхнівської культури, здійсненими за обрядом інгумації. Три з них розташовувалися на площі городища (Мезин, Полужжя, Мариця), одне — на поселенні біля с. Долинське. Зазвичай подібні могили трактуються дослідниками як сліди військових дій, внаслідок чого на городищі нашвидкоруч влаштовували кладовище⁴. Зокрема це може стосуватися й поховань на Марицькому городищі. Про військову сутичку начебто свідчать знахідки вістер до стріл з черешками у вигляді хвоста ластівки і поховання в господарській ямі. Однак дослідниця пам'ятки оцінює це обережніше і зауважує, що «более позднее население (юхнівське — Д.К.) использовало часть городища в качестве кладбища» (Пузикова 1981, с. 40). А ось висновок про військовий конфлікт напрошується сам собою. Не торкаючись питання про причину виникнення могильника на городищі, відзначимо цікавий факт. Кістяки п'яти з 18 похованих були в різного ступеню перемішаному стані. А.І. Пузикова схильна пов'язувати те з діяльністю гризунів. Проте, зважаючи на результати дослідження городища Киселівка II, не можна виключати й інші причини.

⁴ Могильники в межах городищ не є явищем, притаманним лише юхнівській культурі. Вони відомі й у населення південніших регіонів, наприклад, Коломацького городища.

Чіткіші сліди повторного проникнення в могилу та руйнації кістяків можемо віднайти за уважного аналізу поховань з городища Мезин. На ньому було виявлено шість поховань юхнівської культури (Мельниковская 1967, с. 18—21; 1968, с. 10—15). У чотирьох випадках з шести є всі ознаки повторного проникнення, а саме: в одному похованні був відсутній череп, у інших — кістки були в перемішаному стані, а розвал горщика розташовано на кілька сантиметрів вище від похованого (повторна тризна?). Кістяки порушено й у похованнях біля с. Долинське (Мельниковская 1968, с. 6—7; 1977, с. 64). На жаль, дослідники оминули увагою ці факти. Відтак, використовувати ці поховання для реконструкцій постпоховальних обрядів слід вкрай обережно.

Залишається відповісти ще на низку питань і, зокрема, про причини повторного проникнення в могили. За даними етнографії відомо, що весь поховальний обряд, навіть ті його моменти, що не фіксуються археологічно, було спрямовано на безперервність циклів відродження. Відхід від певних канонів міг стати на заваді цьому (Косарев 2008а, с. 197, 223). Не виключено, що деяких небіжчиків могли вважати небезпечними для світу живих. «Знешкодити» їх можна було шляхом порушення останків. Розглядаючи постпоховальні обряди на прикладі могильника Клинь-Яр III, В.С. Флєров виділяє кілька ознак знешкодження, серед яких відділення нижньої щелепи від черепа, викидання з могили окремих частин тулуба, зокрема кінцівок та стоп тощо (Флєров 2007). Після таких дій похований (його душа) вже не міг повернутися.

Припускаємо, що саме з такою метою й було зруйновано поховання на городищі Киселівка II. Причина, з якої ці небіжчики становили загрозу, нам не відома. Однією з версій є те, що їх усіх було поховано за чужинським обрядом, себто не властивим населенню юхнівської куль-

тури. Проте це тільки гіпотеза, яка вимагає подальшого підтвердження.

Залишається відкритим і питання, чому більшість поховань юхнівської культури здійснено безпосередньо на території городища. Пояснювати це наслідком військових конфліктів, з огляду на розглянуті матеріали, навряд чи правомірно, принаймні для всіх випадків. Можливо, городище після припинення на ньому життя і руйнації споруд сприймалося давніми як «мертве» місце, а, відтак, тут дозволялося ховати людей. У будь-якому разі, мало бути окреме місце, яке використовувалося б під кладовище й функціонувало синхронно з поселенням. На сьогодні відомо тільки один могильник, досліджений О.В. Григор'євим за 70 м від валу Горбівського городища на Десні. Усі поховання здійснено за обрядом кремації. Інвентарю, крім окремих фрагментів кераміки, не було (Григор'єв 1981; 1983). Зважаючи на сказане, проблема поховального обряду населення юхнівської культури існує і вимагає окремої уваги.

У вирішенні цієї проблеми неабияке місце належить похованням з городища Киселівка II. До сьогодні були відомі юхнівські поховання за обрядом інгумації в ямах та за обрядом кремації. Водночас ховали й під курганним насипом. Причини такої строкатості поховального обряду ще належить встановити. Наразі основні шляхи вирішення низки питань вдається тільки окреслити. Втім, вже вдалося довести, що населення юхнівської культури практикувало обряд «знешкодження» покійників. Схожі постпоховальні обрядові дії практикувалися й іншими народами впродовж доволі значного часу (Флєров 2007 с. 170—192). Вивчення цього культу на основі археологічних матеріалів лише розпочинається. Безумовно, з надходженням нових матеріалів буде внесено певні корективи та уточнення, що дозволить не тільки краще зрозуміти певні ритуальні дії, а й підійти ближче до розв'язання проблеми поховального обряду.

Григор'єв А.В. Отчет о работе Горбовского отряда Новгород-Северской экспедиции ИА АН СССР и ИА АН УССР в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/13а.

Григор'єв А.В. Раскопки у с. Горбово // АО 1981. — М., 1983. — С. 254—255.

Иванченко И.Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегах реки Десны и её притоков в 1973 году // НА ІА НАНУ. — 1973/45.

Каравайко Д.В. Городище Киселевка II в Новгород-Северском Полесье // Stratun plus. Скифские интерпретации. — 2005—2009. — № 3. — С. 217—233.

Каравайко Д.В. Дослідження городища Киселівка II в 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 199—200.

Каравайко Д.В., Ступак Д.В. Розкопки городища Киселівка II в 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр. — К.; Запоріжжя, 2006. — Вип. 8. — С. 178—182.

- Косарев М.Ф. Жилище и его место в системе традиционных миропредставлений // Поселение как исторический источник (теоретические и методические подходы к изучению поселений в современной археологии): Тезисы докл. — М., 2008. — С. 3—6.
- Косарев М.Ф. Основы языческого миропонимания. — М., 2008а.
- Лучицкий Ф.В. Археологічні роботи по дослідженню Подесняння. Комплексна експедиція по р. Десні 1938 р. // НА ІА НАНУ. — ІА/Десн., № 12.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/48.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАНУ. — 1967/43.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г. // НА ІА НАНУ. — 1968/85.
- Мельниковская О.Н. Первые сведения о погребальном обряде у племен юхновской культуры // МИА. — 1970. — 176. — С. 50—54.
- Мельниковська О.М. Моги́льник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині // Археологія. — 1977. — 24. — С. 60—68.
- Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981.
- Уварова П.С. Городища и курганы. Выборка из дела Черниговского Статистического Комитета, Общества Нестора Летописца и Архива граф. П.С. Уваровой // Труды московского предварительного комитета по устройству XIV АС. — М., 1906. — Вып. I. — С. 73—93.
- Флёров В.С. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в до н. э. — IV в. н. э. и Восточной Европы в IV в. до н. э. — XIV в. н. э. — М., 2007 (Труды Клино-Ярской экспедиции. — Вып. III).

Надійшла 19.11.2009

Д.В. Каравайко

ПОГРЕБЕНИЯ ЮХНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

Памятники юхновской культуры изучаются уже достаточно длительное время. Несмотря на это, ряд вопросов остается открытым. В частности это касается проблемы погребального обряда. У некоторых лесных культур раннего железного века обряд захоронения неизвестен, в том числе и у населения юхновской культуры.

Городище Киселевка II исследовалось автором на протяжении четырех полевых сезонов (2005—2008 гг.). В последний год работ обнаружено четыре захоронения юхновской культуры. Все они совершены по обряду трупоположения. Впервые зафиксировано, что над погребениями были возведены курганные насыпи и они сопровождалась тризной. Вокруг одной из могил был вырыт неглубокий ров с двумя перемычками (с западной и северо-восточной сторон). Остатки тризны представляли собою неглубокие ямы вдоль восточной стороны рва. В них положены (брошены?) юхновские горшки и их фрагменты, глиняные «хлебцы». Инвентарь погребений достаточно беден: два миниатюрных горшка и обломок железного браслета.

Установлено, что все могилы были разрушены в ритуальных целях. Данные материалы не только существенно дополняют источниковую базу, но и позволяют подойти ближе к решению ряда вопросов погребального обряда юхновской культуры. До сих пор были известны погребения по обряду трупоположения в ямах (все совершены на площади поселений) и по обряду кремации. Теперь же можем говорить и о курганных захоронениях. Остается открытым вопрос о появлении курганной традиции в лесной зоне.

В настоящее время обряд вторичного вскрытия могил, как у населения юхновской культуры, так и у других народов, изучен достаточно слабо. Его основные признаки можем лишь наметить. Не вызывает сомнений существование верований, что некоторые покойники представляли собой определенную опасность для живых, что и побудило к проведению ритуальных действий, направленных на их обезвреживание. Заметим, что разрушение могил не носило варварского характера. Захоронения с городища Киселевка II существенно расширяют наши представления об обычаях и ритуалах, которые соблюдались при погребении.

D.V. Karavaiko

YUKHNIVSKA CULTURE BURIALS IN CHERNIHIV REGION

Monuments of Yukhnivska culture have been studied for a long time. Despite of that a number of issues remain unsolved. For instance, it concerns a problem of burial customs. Funerary customs of some forest cultures of the Early Iron Age, including the population of Yukhnivska culture, are not known.

The author studied Kyselivka II hill-fort during four archaeological seasons (2005—2008). During the last year of the work four burials of Yukhnivska culture were found. All of them are inhumations. The mounds made over the burials, accompanied by funerary food, were discovered for the first time. A shallow ditch with two legs at the western and north-eastern sides was dug around one of the burials. Remains of the funeral food were found in shallow pits along the eastern side of a ditch. They were jugs of Yukhnivska culture and their fragments, and also clay «breads». Inventory of the burials is quite

barren: two miniature jugs and a fragment of an iron bracelet.

It is determined that all burials were destroyed in ritual purposes. These materials not only significantly enlarge a source base, but also allow the researchers to come closer to the solving of a set of issues concerning burial customs of Yukhnivska culture. By this time inhumations in pits (all made on the territory of the settlements) and cremations are known. Now we can also talk about burials under the barrows. The question about the advent of mound tradition in the forest zone stays unanswered.

By this time the custom of repeated opening of the tombs, both of the population of Yukhnivska culture, and of other peoples, is hardly studied. Its main features could be only outlined. The notion of a certain danger of some dead for the living is of no doubt, and it could cause the ritual actions directed to neutralize the dead. It should be noted, that the tomb destruction was not barbarous. The burials of Kyselivka II hill-fort significantly extend our knowledge of customs and rituals undertaken during the funeral.

В.М. Окатенко, Ю.В. Буйнов

КУРГАН З ПОХОВАННЯМИ СКІФСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ СТАРОГО МЕРЧИКА

У статті наводяться результати розкопок кургану другої чверті IV ст. до н. е. Старомерчанського могильника у Харківській обл. Особливу увагу приділено визначенню етнічної належності похованих, які, ймовірно, були нащадками кочових скіфів.

Ключові слова: Східноєвропейський Лісостеп, скіфський час, курган, рухливі скотарі

В околицях смт Старий Мерчик Валківського р-ну Харківської обл., що розташоване біля витоків р. Мокрий Мерчик, зафіксовано п'ять курганних груп (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 63). У групі I розкопки проводились у 1940 (Михеев, Шрамко 1991, с. 112) та 1998 рр.¹, коли в курганах доби пізньої бронзи було досліджено впускні поховання скіфського часу, здійснені у ґрунтових ямах у супроводі ліпних горщиків. У 1999—2000 рр. Мерчанською експедицією ІА НАНУ під керівництвом О.В. Бандуровського було розкопано групи III (11 курганів) і IV (6 курганів), які датовано IV ст. до н. е. Під насипами досліджено поховання у дерев'яних склепах стовпкової конструкції зі значною кількістю предметів античного імпорту, наступальної зброї, захисного обладунку, виробів у скіфському звіриному стилі (Бандуровський, Буйнов 1999; 2001). У декотрих могилах містилися золоті накладки на канчуки, набори кінських вуздечок, рештки жертвовної їжі, бронзовий казан, срібний кубок з позолотою, частина срібної чаші з двома ручками, парадні мечі із золотою аплікацією руків'їв та інші престижні речі. В одному ви-

падку досліджено поховання верхового коня в окремій ямі. Майже всі поховання були парними. Під насипом кургану 2 у групі III було розкопано склеп із трьома жіночими скелетами та рештками частково згорілої дерев'яної споруди у вигляді намету конусоподібної форми.

На думку авторів розкопок, ці поховання належали місцевій аристократичній верхівці осілих лісостепових племен сіверськодонецької групи пам'яток скіфського часу з власною субкультурою, яка наслідувала соціальну еліту скіфів Північного Причорномор'я (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 115). З таким тлумаченням старомерчицьких курганів не можна погодитись. Насправді ми маємо яскравий приклад на користь гіпотези про існування у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця, так само, як і усьому Дніпровському Лівобережжю (Бессонова 2000), поряд з осілим землеробсько-скотарським населенням значних груп рухливих скотарів. Відповідно до етнодиференційних ознак поховальних пам'яток скіфського типу, виділених С.А. Скорим за матеріалами Дніпровського Правобережжя (Скорий 2003, с. 50), у старомерчицьких курганах III і IV груп віддзеркалено не тільки загальноіранські, але й власне скіфські (кочові) традиції. Окрім цих пам'яток, підкурғанні поховання скіфського типу досліджено на Харківщині ще у 10 пунк-

¹ Матеріали розкопок О.В. Бандуровського не опубліковано.

тах (Окатенко 2006; Бабенко 2008). Цей список доповнює група II старомерчицького могильника, у якій автори у 2007 р. розкопали один курган.

Ця пам'ятка розташована приблизно за 1 км на південь від Старого Мерчика на вододільному плато між р. Мокрий Мерчик та балкою Кам'яна. Інші групи локалізовані від неї на відстані 700 і 400 м відповідно. У групі II налічувалось 17 курганів, які утворювали ланцюг завдовжки майже 800 м по лінії схід—захід (рис. 1, 3), що притаманно і для інших груп у цій місцевості. Раніше такий спосіб розташування курганів скіфського часу у Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі не було зафіксовано (Моруженко 1989, с. 25—26). Чітко простежується їх просторове розмежування із місцевими поселенськими структурами. Вони розміщені біля стародавнього Муравського шляху за 6—15 км від Люботинського, Караванського та Закозарівського городищ.

До початку розкопок у групі II авторам уже було відомо про її належність до скіфського часу. У 2001 р. О.В. Бандуровський розкопав тут один курган із зруйнованим у роки Другої світової війни похованням, але в насипі трапилась золота нашивна бляшка VI ст. до н. е. (рис. 1, 5) із зображенням згорнутого в кільце кошачого хижака (Бандуровський 2002, с. 90). В іншому кургані, пошкоджені сучасними грабіжниками, знайдено бронзове ситечко початку IV ст. до н. е. (рис. 1, 4)². Для розкопок було обрано курган на західному краю могильника, якому загрожувало знищення внаслідок будівництва майданчика для газової свердловини. Його дослідження проведено вручну.

У плані насип мав підовальну форму, видовжену за лінією південь—північ, розміри 22 × 19 м за висоти від рівня давнього горизонту 0,75 м (рис. 1, 1). Його було споруджено з однорідного чорноземного ґрунту над одним похованням, розташованим у центрі. Ознак наявності ровика навколо насипу не помічено. Раніше він фіксувався тільки у двох випадках при дослідженні курганів у групі IV. У верхній частині насипу, майже в його середині, неодноразово траплялися залишки поминальної тризни у вигляді фрагментів ліпного посуду та кісток коня. Курган частково зазнав пошкодження у 1943 р., коли у цій місцевості відбувались запеклі бої. Тоді постраждала більшість старомерчицьких курганів.

² Зберігається у фондах Музею археології та етнографії Слобідської України, м. Харків.

Поховальна яма, яку з усіх боків оточував викид материкової глини завширшки до 6 м і завтовшки до 0,35 м, мала прямокутну форму, розміри 3,58 × 4,28 м. Орієнтована за лінією південь—північ. Дно зафіксовано на глибині 2,25 м від центрального репера або 1,5 м від рівня давнього горизонту. В ямі було збудовано дерев'яний склеп стовпової конструкції завбільшки 3,04 × 3,54 м (рис. 1, 2). Вільний простір між стінами ями та склепу завширшки 0,3—0,5 м було забутовано глиняним материковим викидом, що притаманно майже усім поховальним спорудам скіфського часу в цій місцевості. Всього стовпів було дев'ять, вони розміщувались у три лінії: вздовж довгих стін та по центральній осі. Між стовповими ямами були помітні відбитки нижньої частини дерев'яних дошок завширшки 6 см. Завдяки фіксації їхнього розташування можна реконструювати будову стін склепу, які зведено з горизонтально вкладених дошок, вставлених у пази, вирізані вздовж кожного стовпа. У профілі перпендикулярних бровок, залишених в одній із центральних траншей, чітко окреслились три рівчаки, викопані у верхній частині материкового викиду. Вони повністю збігались із трьома лініями стовпів склепу, вбитих у дно могили. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що перекриття склепу складалося з трьох колод, які спирались на краї ями та дев'ять стовпів. На них лежало поперечне перекриття з горбилів та дошок, яке, своєю чергою, було засипане залишками материкового викиду. На південному краю дерев'яного перекриття склепу зафіксовано три бронзові вуздечні бляхи та підпружна пряжка, а на східному та у верхній частині заповнення могили — залізні вудила, псалії і нахрапник. Могила було пограбована в давнину через прокоп у насипу. У грабіжницькому шурфі знайдено уламок залізних вудил та частину людського хребта.

Розміщення та положення нижніх кінцівок вказує, що поховання було парним, а небіжчиків було покладено випростано на спині головою на південь. Кістки, які лежали вздовж західної стіни склепу, належали чоловікові 45—50 років³. Праворуч від нього знаходились уламки кісток жінки 50—55 років. Біля північної стіни зафіксовано рештки жертвової їжі (тазові кістки теляти віком до одного року) із

³ Антропологічні дослідження виконав В.Л. Бондаренко — науковий співробітник Музею природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

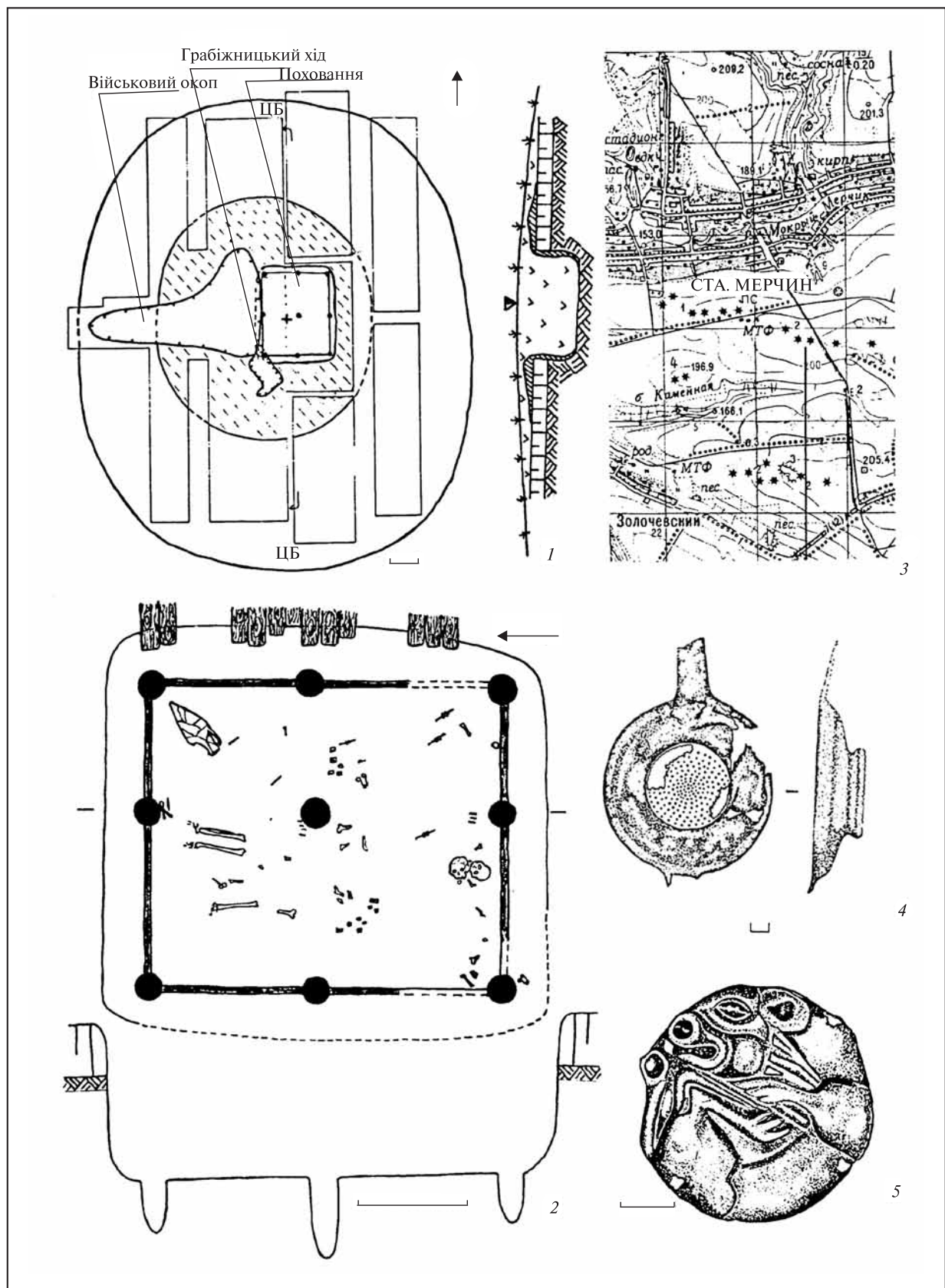

Рис. 1. Старомерчицький могильник. Група II, курган 1 (2007 р.): 1 — план кургану; 2 — план поховання; 3 — план курганної групи II; 4 — бронзове ситечко (курган, пошкоджений грабіжниками); 5 — золота нашивна бляшка (розкопки О.В. Бандуровського)

залізним ножом. У північно-східному кутку склепу знайдено розбиту амфору та залізні втоки від списів. Біля ями центрального стовпа та південної стіни лежали бронзові вістря стріл, залізні та бронзові пластини від захисного обладунку, залізне кільце і бронзова ворварка.

Опис знахідок

Вудила (3 екз.) залізні, двоскладові, круглі в перетині, із загнутими у кільця кінцями (рис. 2, 1—2). Довжина однієї частини 12,5 см, діаметр зовнішнього кільця 3 см. Такі зразки добре відомі в пам'ятках Степової та Лісостепової Скіфії з VI до кінця IV ст. до н. е.

Залізні псалії (5 екз.) репрезентовано двома типами. До першого належать прямі, стрижневі, ковані, дводірчасті, з вісімкоподібним потовщенням у середній частині та пласкою круглою шляпкою на кінцях, завдовжки 18,5 см. Подібні відомі з V ст. до н. е., але набули найбільшого поширення у IV ст. до н. е. (рис. 2, 3—6). Другий тип — це дводірчасті псалії S-подібної форми з вісімкоподібним потовщенням у середній частині (рис. 2, 7). Кінці прикрашено бронзовими кульками. Довжина 12 см. Цей тип також добре відомий у скіфських пам'ятках IV ст. до н. е.

Залізний нахрапник з пласким щитком, верхній кінець якого зігнуто у вигляді вісімкоподібної петлі з двома отворами для кріплення ремня (рис. 2, 8). О.Є. Фіалко наводить багато аналогів таким деталям вуздечки, які відомі у пам'ятках Степової Скіфії другої половини IV ст. до н. е. (Фіалко 1996, с. 97, рис. 3, 6—12). На її думку, ці своєрідні наносники мають прототип у бронзових щиткових нахрапниках, прикрашених зігнутою в петлю пташиною голівкою, що з'являються на Середньому Дону в середині V ст. до н. е. (Фіалко 1996, с. 96). Звернемо увагу на те, що нахрапник із цього кургану є покищо єдиною знахідкою у Лівобережному Лісостепу. У Подонні також відомий тільки один залізний нахрапник, знайдений у кургані 10 могильника Горки 1, який датується за античною амфорою (Пепарет II) третьою чвертю IV ст. до н. е. (Гуляев, Савченко 2004, с. 41, 43, рис. 5, 17).

Підпружна пряжка з грибоподібним виступом вилита з бронзи, має овальну форму і розміри 4,5 × 5,0 см (рис. 2, 14). На зворотньому боці рамки прикрашена двома групами кульок по три у кожній. Близькі за формою та оздобленням пряжки мали широке розповсюдження у скіфів і сарматів у IV ст. до н. е. (Ильинская 1973, с. 61—62, рис. 12, 1—7, 13, 17).

Бронзові вуздечні бляхи (3 екз.) мають круглий, гладенький, ледве випуклий щиток, діаметр 4,0 см, з масивною петелькою на зворотньому боці (рис. 2, 11—13). Виготовлені в одній ливарній формі. Подібні побутували впродовж V—IV ст. до н. е.

Суцільне залізне кільце (рис. 2, 9), діаметр 6,5 см. Стрижень, з якого його виготовлено, у перетині круглий, діаметр 1 см. Було обшите тканиною. Такі кільця досить часто трапляються у складі скіфських кінських вуздечок V—IV ст. до н. е. Їх функціональне призначення було різним і залежало від розмірів. Свого часу В.А. Іллінська звернула увагу на те, що у більшості скіфських коней, зображених на золотих виробах з найбагатших курганів, грива над лобом зібрана у полум'яноподібний шпичастий жмут. На зразок зображення на гориті з кургану Солоха він тримався за допомогою кільця або пов'язки (Ильинская 1973, с. 58). Імовірно, саме таке призначення мало кільце зі Старого Мерчика. У зв'язку з цим згадаємо знахідку залізного кільця із золотою аплікацією діаметром 8,2 см та підвісками у вигляді сокир з Чортотлика (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 37).

Бронзові вістря стріл (7 екз.). Усі трилопатеві. Розподіляються на три типи. Тип I — з виступаючою втулкою, підтрикутною голівкою, довгими заглибленнями, які підкреслюють внутрішню втулку, та загостреними жалами на кінцях граней (рис. 2, 19). Тип II — з пірамідальною голівкою, довгими заглибленнями на боках та жалами, які спускаються до рівня нижнього кінця виступаючої втулки (рис. 2, 20). Тип III — із прихованою втулкою, пірамідальною голівкою, довгими заглибленнями на боках та горизонтальними рельєфними мітками (рис. 2, 21). Усі вони мають прямі аналоги серед бронзових вістрів четвертої хронологічної групи, яка датується серединою IV — початком III ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 25).

Залізні втоки від списів (3 екз.). Два мають вигляд циліндричних трубок завдовжки до 15 см, діаметр 1,5 см (рис. 2, 16—17), третій, менший за розміром, мав ракоподібну форму (рис. 2, 18). Датуються IV ст. до н. е.

Залізний ніж має горбату спинку, пряме загострене лезо та короткий черенок зі зламанною кістяною обкладкою, закріпленою двома залізними заклепками (рис. 2, 10). Довжина леза до черенка 8 см, загальна — 11 см.

Деталі захисного обладунку. Збереглися фрагменти залізного панцира. Один — з довгастих пластин прямокутної форми, розміри їх 2,5 ×

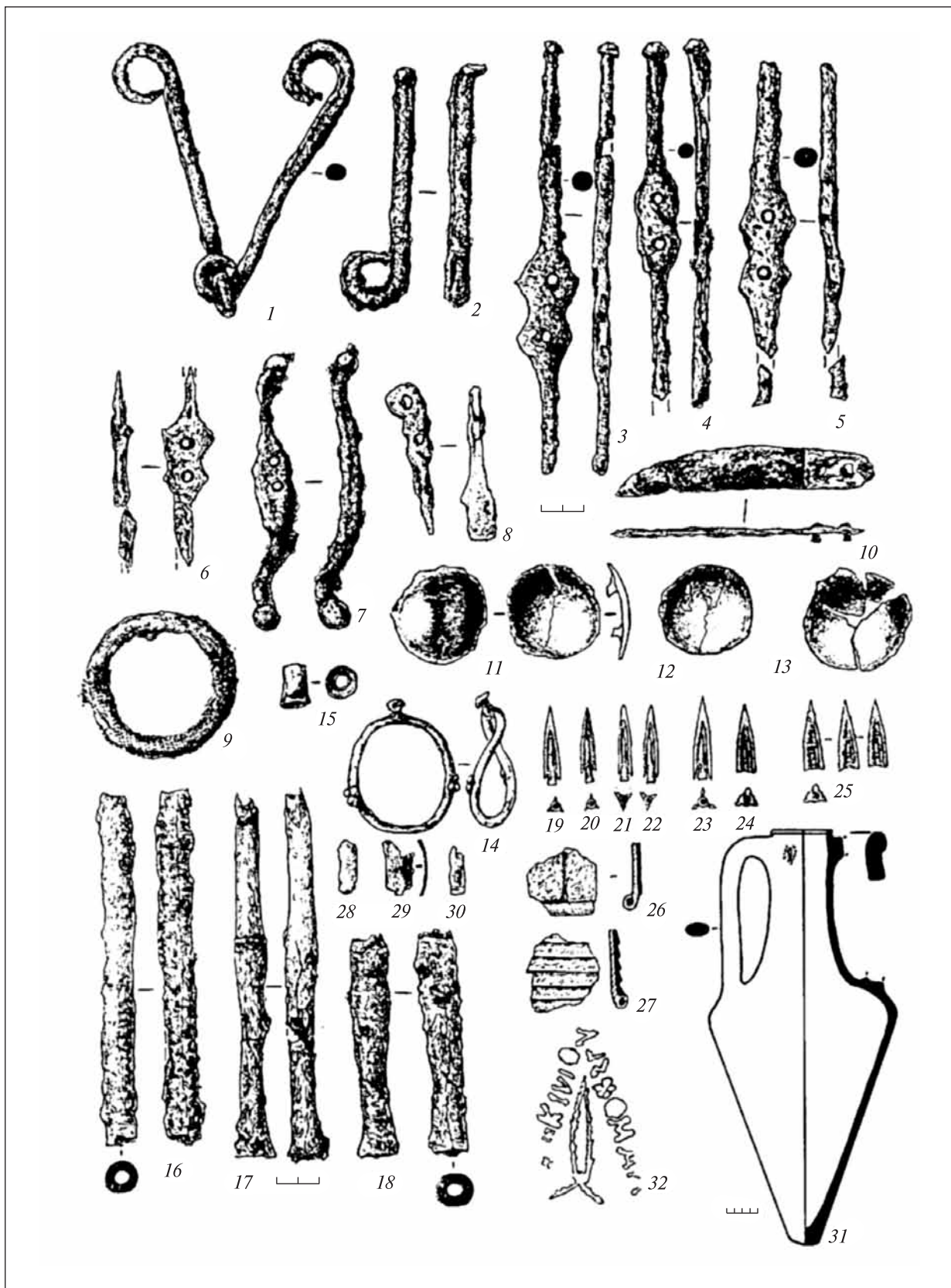

Рис. 2. Поховальний інвентар з кургану: 1—2 — залізні вудила; 3—7 — залізні псалії; 8 — залізний нахрапник; 9 — залізне кільце; 10 — залізний ніж; 11—13 — бронзові бляхи; 14 — бронзова підпружна пряжка; 15 — бронзова ворварка; 16—18 — залізні втоки від списів; 19—25 — бронзові вістря стріл; 26—27 — залізні деталі від панцира; 28—30 — бронзові пластини від бойового паска; 31 — амфора; 32 — клеймо на амфорі

1,8 см, набраних за лівобічним напрямком (рис. 2, 26). Другий набрано з вузьких пластин завширшки 1 см і завдовжки від 3 см (рис. 2, 27). У кількох випадках збереглася шкіряна тасьма, якою був обшитий край панцира.

Бронзові вигнуті дугою пластини від бойового паска прямокутної форми (розміри 3 × 0,5 см) з двома отворами на протилежних кінцях (рис. 2, 28—30). Із захисним обладунком пов'язана бронзова циліндрична ворварка (рис. 2, 15).

Амфора (рис. 2, 31) належить до продукції Гераклеї Понтійської. Пошкоджена грабіжниками. Відсутні одна ручка та ніжка. Остання була відбита ще у давнину, а місце зламу ретельно затерте. Вціліла висота амфори 65 см, глибина 58 см, діаметр вінця (овальний) 9,2 × 9,8 см, найбільший діаметр корпусу 26 см. Метричні дані вказують на незначний об'єм амфори. Глина світло-брунатного кольору з домішками крихт піроксену. За класифікацією С.Ю. Монахова, ця гераклеїська амфора належить до типу I-A-2 (Монахов 2003, с. 133). На верхній частині горла розміщене клеймо (рис. 2, 32) з ім'ям магістрата Керкіна та зображенням риби⁴. Тип амфори та клеймо дозволяють датувати поховання у межах 380—365 рр. до н. е. (Монахов 2003, с. 125, 132—133; Кац 2007, с. 429, 431) або другою чвертю IV ст. до н. е.

За усіма ознаками досліджена нами пам'ятка нічим не відрізняється від інших курганів, розкопаних у групах III й IV біля Старого Мерчика, що є свідченням їхньої належності до одного родового колективу. В такому разі законірно виникає питання про спосіб життя та етнокультурну атрибуцію похованих у цих та подібних до них курганах.

Керуючись порадами С.С. Бессонової щодо встановлення закономірностей розміщення археологічних пам'яток у Лівобережному Лісостепу (Бессонова 2000, с. 116—127), ми здійснили картографування пам'яток скіфського часу, розташованих у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця. Його результати виявилися дуже цікавими. По-перше, з'ясувалося, що пам'ятки осілого землеробсько-скотарського населення (городища, селища, великі курганні могильники біля Люботина, Великої Гомольші та ін.) розташовані, переважно, на піднесених й відносно пласких лесових рівнинах із сірими і темно-сірими ґрунтами, з кленово-липово-дубовими лісами й сільськогосподарськими

угіддями на місці широколистяно-дубових лісів (див.: Атлас... 1993, с. 15—16, 19). По-друге, переважна більшість курганів із похованнями скіфського типу зведені на розчленованих похилохвилястих лесових височинних рівнинах з чорноземами типовими й реградованими із сільськогосподарськими угіддями на місці лучних степів. Кургани Коротицького могильника розміщені у долинному виді ландшафту — на пласкій лісовій рівнині з опідзоленими та залишковослабосолонцюватими ґрунтами й сільськогосподарськими угіддями на місці лучних і різнотравно-типчакowo-ковилових степів. На незначній відстані від них, на межі лісів та долинного річкового ландшафту, в оточенні залісених балок, був розташований Пісочинський могильник з похованнями воїнів-вершників.

Саме через лучні степи на похилохвилястих височинних рівнинах (у межах сучасної Харківської обл.) проходив згаданий Муравський шлях. На сучасному рівні знань існують усі підстави вважати, що він розпочав своє функціонування ще за скіфської доби (Шрамко 1987, с. 20—24; Болтрик 1990, с. 35). Слід зауважити, що по обидва боки від нього розташовані глибокі балки з чорноземними ґрунтами на їхніх днищах та розвинутою луко-степовою та вологолюбною рослинністю. Тобто, ці височинні рівнини доповнювались балково-долинними ландшафтами. Велике значення мало й те, що на відстані одноступінних переходів вздовж Муравського шляху були *«пригожі місцевості, де дров, води і кінських кормів було вдосталь»* (Русов 1876, с. 48). Ми вважаємо, що у V—IV ст. до н. е., коли настало покращення клімату, підвищилась зволоженість і пом'якшали зими (Шнитников 1957, с. 264; Бучинский 1963, с. 59; Ріман 1985, с. 4; Ієвлев 1991, с. 313), ця місцевість стала найбільш придатною для ведення кочового або напівкочового господарства.

На зростання ролі скотарства у басейні Сіверського Дінця та збільшення рухливості місцевого населення у IV ст. до н. е. звернув увагу і Д.С. Гречко (Гречко 2008, с. 11). На його думку, сіверськoдoнецьке локальне утворення відповідало окремому племені, яке являло собою примусову соціально-економічну єдність двох різних укладів: напівкочового, суттєво трансформованого в умовах лісостепу, та осілого землеробсько-скотарського. Подібне явище більшість скіфознавців фіксує на теренах усієї лісостепової зони Східної Європи. При цьому лісостепових рухливих скотарів переважно

⁴ На наше прохання клеймо дослідив В.І. Кац, за що автори висловлюють йому щиру подяку.

пов'язують зі скіфами або іншими іраномовними племенами, які підкорили місцеве осіле землеробсько-скотарське населення (Ильинская 1968, с. 172—188; Медведев 1999, с. 117—127; Бессонова 2000, с. 116—127; Гуляев 2001; 2004; Скорый 2003).

На гіпотетичному рівні до пам'яток цих рухливих скотарів ми схильні віднести й найбільше у басейні Сіверського Дінця городище в урочищі Городище (Либеров 1962, с. 76—79; Буйнов, Окатенко 2004; Буйнов, Гречко 2005). Воно розташоване на кордоні лісостепоного та степового видів ландшафту за 5—6 км від Муравського шляху. Унікальною є й його топографія, яка складається з рівнинної частини на краю першої надзапавної тераси р. Одринка та улоговини з останцем площею понад 2 га, що височить над долиною річки. Вали з ровами проходять по краю схилів улоговини, ярів, низького берега Одринки та навколо останця. Сліди активної життєдіяльності (із залізоробним та бронзоліварним виробництвами) помічені тільки у рівнинній частині городища. На останці культурний шар зафіксовано тільки по його периметру, а в середині він майже відсутній, що може свідчити про існування тут місця для утримання значної кількості домашньої худоби. На краях цього підвищення досліджено залишки невеликих наземних жител, зокрема, й наметоподібної конструкції з одним центральним стовпом. Серед різноманітних знахідок достатньо репрезентованими є деталі кінської вуздечки (12 екз.), предмети озброєння, кістяні трубки для доїння кобил, знаряддя для обробки шкур і виготовлення одягу. Із землеробством пов'язана тільки одна зернотерка. За інформацією П.Д. Ліберова, перше місце (40 %) у домашньому стаді посідала велика рогата худоба, друге (21,8 %) — коні. Для скіфської доби це найвищі показники в усьому Дніпро-Донському межиріччі. В той же час, свині, разом із вівцями та козами, у м'ясній продукції мешканців займали останні місця (16,5 % та 15,3 % відповідно).

З цим городищем пов'язані курганний могильник біля с. Черемушне (140—150 курганів) та дві групи в урочищах Могилки (6 насипів) і Круглик (7 насипів) поблизу с. Огульці. В цих пунктах, особливо в останніх двох, досліджено багаті поховання воїнів у ямах з дерев'яним перекриттям і у склепах стовпкової конструкції (Буйнов, Бандуровський, Окатенко 2005).

У контексті цієї проблеми розглянемо питання про причини появи у басейні Сіверського Дінця воїнів-вершників, які ховали сво-

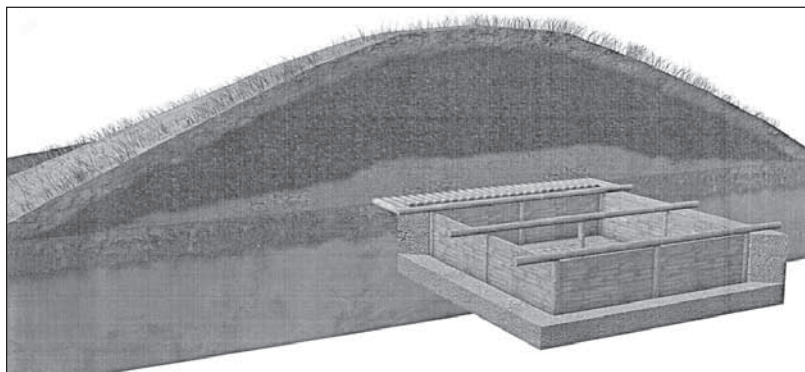
їх померлих родичів у курганах за скіфськими кочовими традиціями, та їх відносини з місцевими осілими землеробами і скотарями.

До найраніших поховальних пам'яток скіфського типу у цьому регіоні належать два кургани Караванської групи Люботинського могильника з військовими трофеями передньозазіського походження (Бандуровський, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 144—150). Їхню появу дослідники пов'язують з періодом завершення походів скіфів до Передньої Азії наприкінці VII — напочатку VI ст. до н. е. (Алексеев 2000, с. 5—6; Скорый 2003, с. 77), коли тільки почалося заселення Сіверського Дінця і не існувало укріплених поселень — городищ (Гречко 2008, с. 5, 10—11). До третьої чверті VI ст. до н. е. належить курган біля с. Тетюшине з похованням воїна з конем в одній могилі та дерев'яною конструкцією наметового типу над ним (Бандуровський, Буйнов 2001, с. 75). Ці кургани мають спільну рису: овальну в плані форму могильних ям з використанням дерева. Таку саму могилу з похованням воїна-вершника кінця V — початку IV ст. до н. е. розкопано у Черемушнянському курганному могильнику (Буйнов, Бандуровський, Окатенко 2005, с. 9—10). Зауважимо, що овальні у плані могильні ями зі скіфським поховальним інвентарем відомі у Степовій Скіфії та лівобережному придніпровському терасовому лісостепу від архаїчного періоду до IV ст. до н. е. (Григор'єв 1995, с. 59—62). Згадані кургани кінця VII—VI ст. до н. е. є поодинокими і не утворюють могильників. Швидше за все, вони маркують маршрути вторгнення скіфів із Північного Кавказу до Українського Лісостепу (Караван) або є проявом акту агресії кочовиків (Тетюшине) проти місцевого осілого населення.

Підкурганні поховання з кінськими вуздечками у цій місцевості відомі і для V ст. до н. е., але у склепах стовпкової конструкції з'являються тільки у IV ст. до н. е. (Бабенко 2008, с. 35). Подібна ситуація є прикметною не тільки для басейну Сіверського Дінця, а й лісостепоного подоння (Медведев 1999, с. 97—98). У цих регіонах такий тип поховальних споруд, та ще й з кінською вуздечкою у могилі, не має місцевих коренів.

Проте, починаючи з VII—VI ст. до н. е., вони у значній кількості трапляються у правобережному лісостепу, басейнах Сули, Псла та Ворскли. Майже тотожні сіверськодонецьким дерев'яним склепам, такі поховальні споруди досліджено у курганах ранньоскіфського часу Броварківського некрополя на Пслі (Гавриш 2000, с. 71—74), у Першому Мгарському кургані середини — другої половини V ст. до н. е.

Рис. 3. Комп'ютерний варіант реконструкції склепу

на Сулі (Кулатова, Супруненко 1996), Більському могильнику «Б» першої половини IV ст. до н. е. (Супруненко 1996) та ін. За підрахунками А.О. Моруженко, подібні дерев'яні склепи в ямі приблизно однаково трапляються на Сулі, Сіверському Дінці та Середньому Дону (Моруженко 1989, с. 28—29), але в Посуллі час їх існування обмежується VI—V ст. до н. е. (Щегленко 1983, с. 113). Саме на Пслі, Сулі та у басейні Ворскли найбільшого поширення набув звичай підпалювання дерев'яних конструкцій у могилах перед засипанням їх землею (Махно 1953, с. 126; Кулатова 1992, с. 137; Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, с. 92). У стовпових склепах басейну Сіверського Дінця було зафіксовано кілька випадків поховання небіжчиків на спеціальному дерев'яному помості, покладеному на поперек встановлені підпори. Як правильно зазначив О.П. Медведев, цю традицію було започатковано в курганных могильниках Дніпровського Правобережжя та Ворскли ще на початку архаїчної доби (Медведев 1999, с. 98).

Для розв'язання поставленого питання важливе значення має те, що звичай ховати загнаних коней в окремих могилах, які супроводжували основні поховання воїнів-вершників, був притаманний скіфам Північного Причорномор'я і населенню Поросся з V ст. до н. е., а з IV ст. до н. е. — і басейну Тясмину в дніпровському правобережжі. У Посуллі та дніпровському правобережжі значне місце посідав звичай ховати небіжчиків на спині з орієнтацією головою на південь, що є характерною рисою сіверськонецької групи пам'яток.

Наведені дані обумовили появу гіпотези про міграцію в басейн Сіверського Дінця воїновничих рухливих скотарів з Посулля (Бессонова 2000, с. 126—128; Бабенко 2004, с. 35; 2005, с. 196—198; 2008, с. 35—36). На її користь свідчить різке скорочення у V—IV ст. до н. е. на Сулі та Пслі поховань дружинників та їх раптова поява у більш східних і південно-східних регіонах Дніпро-Донецького межиріччя. Про ре-

альність активних міграцій у Придніпровському Лісостепу цього часу доволі переконливо свідчать спеціальні дослідження Ю.М. Бойка (Бойко 1997; 1999).

На думку деяких дослідників, ці міграційні процеси було спричинено появою у степах Північного Причорномор'я наприкінці VI — початку V ст. до н. е. нової хвилі кочовиків, які опанували цей регіон і зазіхали на інші території (Алексеев 1991, с. 54—55; 1992, с. 103—112; Виноградов, Марченко 1991, с. 149—150).

Проте має право на існування й інший варіант пояснення причин появи у басейні Сіверського Дінця підкурганих поховань воїнів-вершників. Йдеться про твердження Д.С. Раєвського, який вбачав у подібних переселеннях воєнізовані загони найманців, що були на службі у місцевої аристократії (Раевский 1995). Таку можливість не можна виключати. Справа в тому, що саме на V ст. до н. е. припадає третя («північнопричорноморська») хвиля скіфської навали на лісостепові простори (Скорый 2003, с. 83—84, 89). Агресивні дії кочових скіфів проти населення Лісостепу посилюються у IV ст. до н. е. Вздовж Муравського шляху та у центрі сучасної Харківщини з'являються суто скіфські кургани з похованнями у катакомбах (Бойко 1990; Аксьонов, Бабенко 2008), а зі сходу в басейн Сіверського Дінця проникають сармати (Шрамко 1992, с. 112—115). Приблизно між 350 і 330 рр. до н. е. відбувся напад на Книшівське городище у басейні Псла (Гавриш 2000, с. 165), а наприкінці IV ст. до н. е. — на Коломацьке городище у басейні Ворскли (Радзиевская 1992).

У зв'язку з таким загостренням воєнно-політичної ситуації місцева аристократія осілого населення могла запросити професійних воїнів, які з ранньоскіфського часу мешкали на Дніпровському Правобережжі, у Посуллі й Попсіллі, для охорони своїх володінь, розташованих на кордоні зі Степовою Скіфією. На вододілі Ворскли та Сіверського Дінця з ланд-

шафтами степового вигляду такі «наймані дружини» на чолі зі своїми володарями (курган 10 групи III біля Старого Мерчика) могли охороняти Муравський шлях, який мав важливе військово-торговельне значення.

Певний внесок у розв'язання цього питання додають результати антропологічних досліджень. Сіверськодонецька краніологічна серія ще нечисленна (п'ять чоловічих і два жіночих черепи). Як і в інших районах Скіфії, вона неоднорідна і складається з кількох морфотипів (табл.). Особливо чітко проявляється статевий диморфізм, що є проявом звичаю екзогамії (Буйнов, Бондаренко, Гречко 2007).

За результатами кластерного аналізу середніх значень основних краніометричних ознак⁵ населення Сіверського Дінця має найближчу спорідненість з медвинською та посульською лісостеповими краніологічними серіями, які, своєю чергою, наближаються до однієї з груп скіфів Північного Причорномор'я (рис. 4). На схожість медвинської краніологічної групи, яка входить до складу стеблівсько-медвинської серії Дніпровського Правобережжя VII—IV ст. до н. е., зі скіфськими степовими серіями IV ст. до н. е. раніше вказувала С.І. Круц (Круц 1997). Такого ж висновку, але на підставі дослідження довгих трубчастих

кісток, дійшла і К.О. Шепель (Шепель 1989). Дещо далі від них розташовано інші лісостепові серії Дніпровського Лівостепу та Правобережжя, а також Степової Скіфії. Третю групу утворюють Бориспільська та Середньодонська краніологічні серії. На їхню відмінність від населення Українського Лісостепу вже неодноразово звертали увагу антропологи України та Росії (Дебец 1969; Козловская, Зенкевич 2001, с. 148—149; Шепель 2002).

Цікаві результати дає і окремо проведена кластеризація індивідуальних вимірів чоловічих черепів з басейну Сіверського Дінця у порівнянні з деякими чоловічими краніологічними серіями Степової та Лісостепової Скіфії (рис. 5). За її даними з'ясовано, що найбільш спорідненими виявилися чоловіки зі Світловодського могильника та скіфських курганів Північного Причорномор'я, включаючи так звану «знать II» (черепи з Олександрополя, галерея 7, Гайманової Могили, Бердянського кургану і Водяної Могили). Інший кластер утворюють краніометричні дані черепів зі Старого Мерчика, поховання 1 кургану 5 Архангельської Слободи, кургану 12 з Володимирівки (скіфська степова «знать III»), які близькі, але не тотожні «знаті I» (деякі поховання з курганів Олександрополь і Жовтокам'янка), воїнам Черемушніянського та Гришківського курганних могильників на Харківщині. Знову ж таки, чоловіча краніометрична серія з басейну Сіверського Дінця має

⁵ Відповідні дані взято з праць: Ефимова 2000; Козловская, Зенкевич 2001; Шепель 2002.

Таблиця 1. Індивідуальні краніометричні дані про черепи з курганів скіфського часу басейну Сіверського Дінця

	Ж Черемушне, курган 16	Ч Черемушне, курган 16	Ж Гришківка, курган 25	Ч Ст. Мерчик, к. 1 (2007)	Ч Черемушне, курган 10	Ч Гришківка, курган 26	Ч Караван, к. 1 (2001)
1	181	195	191	194	195	190	190
2	168	186	190	194	194	189	186
8	142	143	118	142	130	144	142
9	95	96	96	103	100	102	90
10	121	118	102	115	108	125	117
45	125,5	143	120	145	130	123	121
48	72,4	72	63	78	69	67	60
54	22,5	24	28	27	25	24,5	21,5
55	55	53	50	58	53	50	45,5
DC	22,5	23	24	24	25,5	24,5	20,5
51a	35	40	39	44	39	38	35,5
52	36	31	33	36	34	32	30
8:1	78,45	73,33	61,78	73,19	66,66	75,78	74,73
8:2	84,52	76,88	62,1	73,19	67,01	76,19	76,34
48:45	57,68	50,3	52,5	53,79	53,07	54,47	49,58
54:55	40,90	45,2	56,00	46,55	47,16	49,00	47,25
52:51a	102,85	77,5	84,61	81,18	87,17	84,21	84,50
9:10	78,51	81,3	94,11	89,56	92,59	81,6	76,92

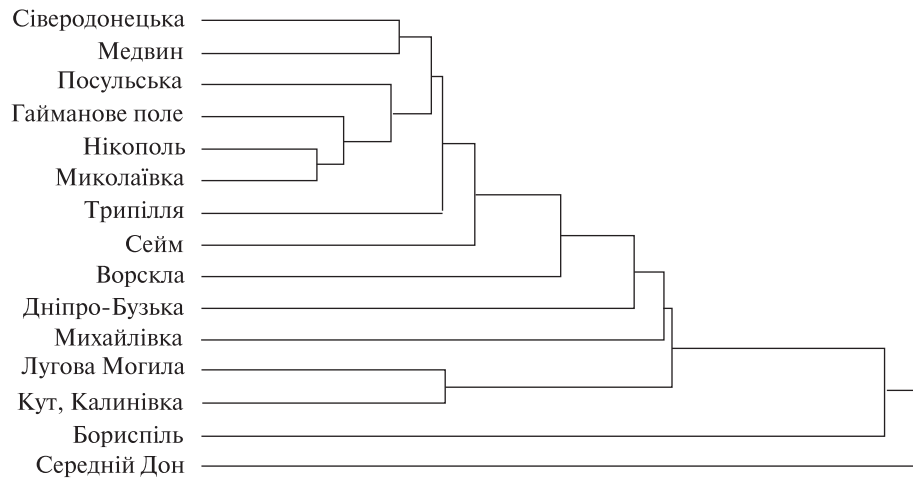

Рис. 4. Дендрограма розподілу краніологічних серій Степової і Лісостепової Скіфії (середні значення)

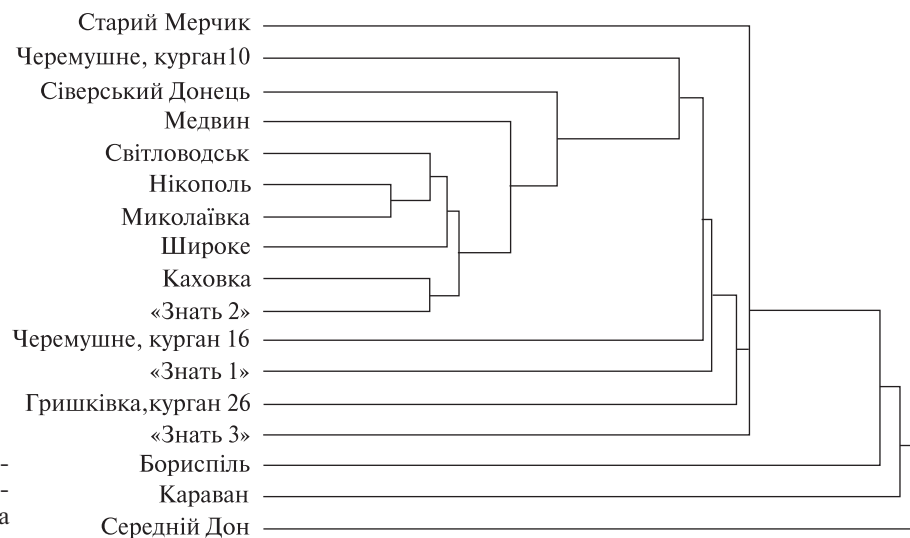

Рис. 5. Дендрограма розподілу чоловічих черепів Степової і Лісостепової Скіфії за краніометричними даними

найближчі аналоги у Медвинській групі Дніпровського Лісостепоного Подніпров'я (доліхокранна, з середньошироким й середньовисоким мезогнатним лицевим скелетом, із суттєво вигнутим носом і високим переніссям). Остеронь стоїть тільки череп з кургану біля с. Караван (Дергачівський р-н Харківської обл.), знайдений у зруйнованій грабіжниками простій могилі без дерев'яного перекриття⁶. Він увійшов до окремого кластеру разом з Бориспільською та Середньодонською групами.

Таким чином, воїни-вершники басейну Сіверського Дінця, поховані під курганами у склепах стовпової конструкції, за краніологічними ознаками виявилися найближчими до правобережної лісостепової Медвинської групи та деяких степових скіфських серій, що вказує на наявність між ними певних родин-

⁶ Інформація М.М. Григор'янця. Череп зберігається у Музеї археології та етнографії Слобідської України, м. Харків.

них зв'язків. У цьому випадку нагадаємо висновки С.А. Скорого про те, що кургани біля Медвина, разом з деякими іншими правобережними пам'ятками початку VII ст. до н. е., маркують першу хвилю появи скіфів у басейнах Тясмину та Росі (Скорый 2003, с. 74). Безумовно, до скіфського етносу слід віднести і воїнів-вершників (дружинників), могили яких досліджено в курганах Лісостепоного Посулля та на Пслі. Імовірно, що й воїн-вершник з розкопаного нами кургану біля смт Старий Мерчик належав до нащадків цих скіфів (рухливих скотарів) або іншого спорідненого з ними етносу, який входив у VII ст. до н. е. до політичного об'єднання скіфів у степових районах Прикубання і передгір'я Північного Кавказу. На користь цієї тези свідчать і відомі знахідки скіфських антропоморфних stel у кургані зі склепом стовпової конструкції біля с. Веселе та на території Черемушнянського могильника, що на Харківщині.

- Аксёнов В.С., Бабенко Л.И. Катакомбные похоронения VI ст. до н. е. поблизу сел Коротич // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. — Харьков, 2008. — С. 7—18.
- Алексеев А.Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С. 43—56.
- Алексеев А.Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992.
- Алексеев А.Ю. Луристанская булава в Скифии // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. — СПб., 2000. — С. 5—6.
- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991.
- Атлас Харківської області. — Харків, 1993.
- Бабенко Л.И. Комплекс речей похоронения IV ст. до н. е. біля Пересічної // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 33—37.
- Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.
- Бабенко Л.И. Спорядження коня у населення сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.) // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. — Харьков, 2008. — С. 28—38.
- Бандуровский А.В. Ольвия как один из центров производства изделий в зверином стиле // АБУ 2000—2001 гг. — К., 2002. — С. 89—90.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Исследование курганов скифского периода в Харьковской области // АБУ 1998—1999 гг. — К., 1999. — С. 63—66.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Исследование курганов скифского периода в Валковском районе на Харьковщине // АБУ 1999—2000 гг. — К., 2001. — С. 72—75.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.
- Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 116—131.
- Бойко Ю.Н. Скифские погребения в лесостепи (к вопросу об интерпретации) // Тез. докл. и сообщ. первой Сумской историко-краеведческой конф. — Сумы, 1990. — С. 21—22.
- Бойко Ю.Н. К вопросу о миграциях в Приднепровской Лесостепи V—III в. до н. э. // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докл. — Харьков, 1997. — С. 27—28.
- Бойко Ю.Н. Меридиально ориентированные погребения Приднепровской Лесостепи скифского времени // Древности. — Харьков, 1999. — С. 59—78.
- Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии // СА. — 1990. — № 4. — С. 30—45.
- Буйнов Ю.В., Бандуровский А.В., Окатенко В.Н. Исследования курганов скифской эпохи в Харьковской области // АДУ 2003—2004 гг. — К., 2005. — С. 9—13.
- Буйнов Ю.В., Бондаренко В.Л., Гречко Д.О. Антропологические материалы из курганов скифского периода у с. Черемушное на Харьковщине // ВХУ. — 2007. — Вып. 39. — С. 274—285.
- Буйнов Ю.В., Гречко Д.С. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры) // АДУ у 2003—2004 гг. — Запоріжжя, 2005. — С. 13—17.
- Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // АБУ 2002—2003 гг. — К., 2004. — С. 9—12.
- Бучинский И.В. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. — К., 1963.
- Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. — 1991. — № 1. — С. 145—155.
- Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в Лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ілля). — Полтава, 2000.
- Гречко Д.С. Сіверськодонецька група пам'яток Лісостепу Східної Європи скіфської доби: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008.
- Григор'єв В.П. Про етнічну приналежність похованих в курганах рубежу VII—VI ст. до н. е. біля сіл Гладківщина і Придніпровське // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 58—67.
- Гуляев В.И. Общие вопросы археологии Среднего Дона в скифскую эпоху // Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг. — М., 2001. — С. 18—52.
- Гуляев В.И. Еще раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время (V—IV вв. до н. э.) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 7—24.
- Гуляев В.И., Савченко В.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 35—52.

- Дебеч Г.Ф. Черепа из курганов Среднего Подонья // Население Среднего Дона в скифское время. — М., 1969. — С. 38—40.
- Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным краниологии // Скифы и сарматы в V—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 39—44.
- Иевлев М.И. Палеогеографическая обстановка в районе Нижнего Поднепровья в IV в. до н. э. // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991. — С. 311—318.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
- Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.
- Кац В.И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) (Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2007. — Вып. XVIII).
- Козловская М.В., Зенкевич Ю.В. Некоторые итоги изучения антропологических материалов из курганов скифского времени могильника «Терновое I—Колбино I» // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН. — М., 2001. — С. 144—156.
- Круц С.И. Антропология Стеблёвского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблёв: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — С. 91—106.
- Круц С.И. Новые антропологические материалы из курганов скифской знати Северного Причерноморья // Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. — К., 2005. — С. 458—499.
- Кулатова І.М. Курганний могильник скіфської доби поблизу с. Оліфірщина // Історія і археологія Слободської України: Тезиси докл. — Харків, 1992. — С. 137—138.
- Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
- Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Первый Мгарский курган // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 318—338.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца // МИА. — 1962. — 113. — С. 5—85.
- Махно Є.В. Кургани скіфського часу біля с. Малі Будки // Археологія. — 1953. — 8. — С. 123—127.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М., 1999.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов (САИ. — 1964. — Вып. Д 1—4).
- Михеев В.К., Шрамко Б.А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805—1990 гг.) // ВХУ. — 1991. — Вып. 24. — С. 104—130.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. — 1989. — № 4. — С. 25—40.
- Окатенко В.Н. Погребения кочевнического типа скифского времени вдоль лесостепного отрезка Муравского шляха // Вісник ХНУ. — 2006. — Вип. 38. — С. 282—292.
- Радзиевская В.Е. Основные итоги раскопок Коломацкого городища // История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. — Харьков, 1992. — С. 177—179.
- Раевский Д.С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 87—95.
- Ріман О.М. Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця // Археологія. — 1985. — 50. — С. 1—8.
- Русов А.А. Русские татары в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре. — К., 1876.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.
- Супруненко О.Б. Розкопки курганного некрополя «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 88—120.
- Фіалко О.Є. Скіфські вуздечки з залізними нахрапниками // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 94—100.
- Шепель Е.А. О физическом типе населения лесостепной Украины // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 258—259.
- Шепель Е.А. Население Семилукского городища скифского времени (по антропологическим материалам) // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 145—156.
- Шнитников А.В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария // ЗГО СССР. — 1957. — Т. 16. — С. 262—264.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.

Шрамко Б.А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области // ВХУ. — 1992. — Вып. 25. — С. 110—119.

Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.

Щегленко А.В. Обряд погребения лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // ВХУ. — 1983. — Вып. 238. — С. 110—119.

Надійшла 02.06.2009

В.Н. Окатенко, Ю.В. Буйнов

КУРГАН С ПОГРЕБЕНИЕМ СКИФСКОГО ТИПА ВОЗЛЕ СТАРОГО МЕРЧИКА

В статье дается характеристика раскопанного в 2007 г. кургана у пгт Старый Мерчик Харьковской обл. с погребением воина-всадника в деревянном склепе столбовой конструкции второй четверти IV в. до н. э. В этом погребальном памятнике, который был ограблен еще в древности, сохранились останки скелетов мужчины и женщины, а также некоторые предметы погребального инвентаря и заупокойной пищи. Благодаря ручному методу раскопок удалось произвести реконструкцию системы сооружения деревянного склепа. Стены погребальной ямы были облицованы горизонтально уложенными досками, вставленными в пазы, выдолбленные в восьми столбах, которые располагались вдоль стен. Девятый столб, размещался в центре могилы. Все они выполняли функцию не только укрепления деревянной обшивки могилы, но являлись опорой для деревянного перекрытия, которое покоилось на трех бревнах, уложенных вдоль длинной оси склепа, с перпендикулярно расположенным накатником из более мелких бревен и досок. В завершение участники похоронной процессии засыпали перекрытие материковым выкидом и соорудили курганный насыпь в один прием. О принадлежности погребения мужчины к сословию воинов-всадников свидетельствуют детали конской упряжи (удила, псалии, нахрапник, подпружная пряжка, нащечные бляхи), положенные на перекрытие могилы, наконечники стрел, втоки древков копий и детали защитного доспеха (панциря и боевого пояса). О высоком социальном статусе погребенных свидетельствует и амфора с клеймом, содержащим имя магистрата Керкина, которая датируется второй четвертью IV в. до н. э. Сравнение раскопанного нами кургана с другими погребениями Степной и Лесостепной Скифии позволяет сделать вывод, что воины-всадники бассейна Северского Донца, погребенные под курганами в склепах столбовой конструкции по всем археологическим и краниологическим признакам являются наиболее близкими к Медвинской группе Днепровского Правобережья, курганам Посулья и степным скифам Северного Причерноморья. Данные археологии и антропологии указывают на принадлежность мужского погребения из раскопанного нами кургана к потомкам кочевых скифов, установивших свое господство в Днепровском Правобережье и бассейне р. Сула еще в VII в. до н. э. Подобные ему памятники в бассейне Северского Донца оставлены «наемными дружинниками», охранявшими древний Муравский шлях.

V.M. Okatenko, Yu.V. Buynov

A MOUND WITH A SCYTHIAN TYPE BURIAL NEAR STARYI MERCHYK

The article presents the characteristics of a mound excavated in 2007 near Staryi Merchyk village in Kharkiv Oblast with the burial of a warrior-rider in a wooden crypt of a columnar structure of the second quarter of the 4th c. BC. In this burial site, robbed back in ancient times, the remains of male and female skeletons, and also of funeral inventory and memorial food, were found. Owing to physical methodology of excavation it has become possible to reconstruct a building system of a wooden crypt. The walls of a burial pit were faced with boards placed vertically which were put into notches made in the eight columns, situated along the walls. The ninth column was in the centre of a burial. All of them not only strengthened the wooden panelling of a burial, but also supported the wooden overlap, placed on the three logs which lay along the long axis of a crypt, with smaller beams and boards put crosswise. At the end, the participants of a procession covered the overlap with the dug out subsoil, and constructed a mound at one go. The details of horse bridle (bit, cheek-pieces, a frontlet, buckle, and metal plates), put on the overlap of a burial, arrow-heads, but-weights of spear shafts, and the elements of safety armour (coat of mail and military belt) testify that the buried man belonged to the class of warriors and riders. A high social status of the buried is also testified by an amphora with a stamp with the name of magistrate Kerkinio dated by the second quarter of the 4th c. BC. The comparison of this mound with other burials of Steppe and Forest-Steppe Scythia allow the authors to conclude on the archaeological and craniological basis that the warriors-riders of the Siverskyi Donets River region, buried under the mounds in crypts of a columnar structure, are the most close to the Medvyn group of the Dnipro River right bank region, to mounds of the Sula River region, and to the Steppe Scythians of the north coast of the Black Sea. The archaeological and anthropological data points to the belonging of a male burial from the mound excavated to the descendants of the nomad Scythians who ruled in the Dnipro River right bank region and the Sula River region back in the 7th c. BC. Similar monuments in the Siverskyi Donets River basin are left after by the «mercenaries-guards» who guarded the old Muravsky Trail.

О.В. Оногда, С.А. Балакін

ПРО ОДНУ ГРУПУ КИЇВСЬКОЇ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЕРАМІКИ

Висвітлено групу горщиків своєрідної форми із комплексів Києва XIV—XVI ст. як ланку еволюції керамічного виробництва.

Ключові слова: пізнє середньовіччя, Київ, гончарство, овоїдний горщик

З поступовим розширенням джерельної бази пізньосередньовічної археології з'являються нові можливості для якісного дослідження окремих типів кераміки XIV—XVI ст. Зокрема, у керамічному комплексі все чіткіше виокремлюється особлива група ужиткового посуду, а саме, горщиків з овоїдним профілем тулуба. В археологічних публікаціях цей термін використовується досить вільно і за самим лише описом знахідок (особливо, коли їх не проілюстровано) не завжди можна зрозуміти, чи йдеться про окремий тип керамічного посуду з усталеним співвідношенням морфологічних, технологічних та декоративних ознак, чи про суб'єктивне сприйняття зовнішніх обрисів виробів, яке може суттєво варіювати залежно від складу та ступеню репрезентативності тієї чи іншої колекції. Завдання цієї розвідки полягає у спробі окреслити основні типологічні параметри згаданої керамічної форми та визначити її місце у розвитку пізньосередньовічного гончарного виробництва Середньої Наддніпрянщини.

Знахідки горщиків овоїдної форми на сьогодні у Києві нечисленні, хоча відомі у межах усіх основних історико-топографічних складових давнього Києва: Печерська, Верхнього Києва та Подолу. Найбільш репрезентативні археологічні комплекси з горщиками цього типу зафіксовано у таких пунктах.

1) Печерська гауптвахта (розкопки 1988 р.) є багатощаровою пам'яткою, у складі якої зафіксовано господарсько-побутові об'єкти від XII—XIII до XVII—XVIII ст. Хронологічний горизонт XIV—XV ст. тут представлено трьома житловими спорудами, дві з яких мали глинобитні печі. У заповненні одного з цих об'єктів

знайдено неорнаментований овоїдний горщик повного профілю з масивним валикоподібним вінцем з канелюрою (рис. 1, 1). Решту керамічного комплексу становлять сіроглиняні горщики з валикоподібним потовщенням краю вінця, із борозенкою зсередини або із глибокою виїмкою різних обрисів, а також горщики з рельєфним оздобленням краю вінця у вигляді смуги зашипів. Фрагменти денця посуду мають сліди підсипки або зрізування з гончарного круга. Незначною кількістю представлено також кераміку так званої своєрідної групи (за М.П. Кучерою) та фрагменти коричневих горщиків із високим плічком та відігнутим вінцем без потовщень. Є тут і полив'яні вироби (Балакін, Оногда 2008).

2) Вул. І. Мазепи (колишня назва — Січневого повстання). У процесі обстеження траншеї у 1991 р., що проходила за трасою вулиці між Київським Арсеналом та верхньою територією Лаври, було виявлено цікавий об'єкт, датований XVI ст. Йдеться про рештки житлової споруди, котлован якої було врізано у житло XII—XIII ст. і, у свою чергу, значно ушкоджено пізнішими перекопами. У заповненні цього об'єкта знайдено кілька цілих керамічних виробів, зокрема, покритку з кільцеподібною ручкою та горщик з овоїдними обрисами тулуба, масивними валикоподібними вінцями та нескладним прокресленим лінійним та хвилястим орнаментом по плічках (рис. 1, 2). У комплексі також був цілий горщик із валикоподібними масивними вінцями з канелюрою на внутрішній поверхні та декілька фрагментів вінця із зашипамі. Повністю цю пам'ятку, на жаль, не досліджено (Сыромятников, Балакін 1992).

3) Києво-Печерська лавра, корпус 5. У 2000 році під фундаментами східного фасаду будів-

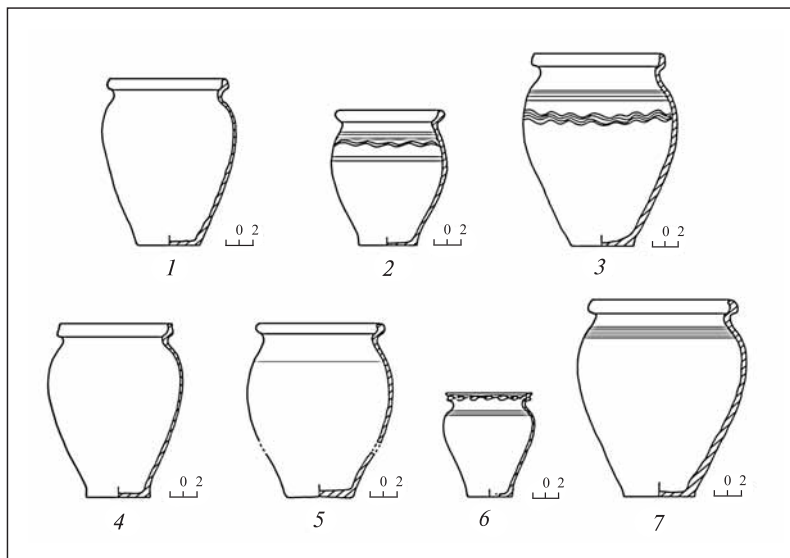

Рис. 1. Овоїдні горщики з пізньосередньовічних археологічних комплексів на території Києва: 1 — Печерська гауптвахта; 2 — вул. І. Мазепи; 3 — корпус 5; 4 — корпус 4 Києво-Печерської лаври; 5, 6 — Старий київський Арсенал; 7 — Михайлівський Золотоверхий монастир

лі було частково досліджено рештки ґрунтової конструкції житлової споруди з безсумнівними ознаками загибелі від пожежі і доволі показовим керамічним комплексом XIV—XV ст. У складі останнього є декілька цілих форм, зокрема, голосник з руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври, макітра зі смугою хвилястого прокресленого орнаменту на плічках, доволі рідкісна знахідка водолія з защипами по вінцях і двома симетрично розташованими носиками тощо. Звідси ж походить і горщик овоїдної форми з підпрямокутними у перетині вінцями, оздоблений по верхній частині плічка горизонтальним, а нижче хвилястим рифленням (рис. 1, 3). Окрім цього, є фрагменти вінець горщиків із защипами, кераміка специфічної групи та полив'яні вироби. Денця посуду мають сліди зрізування з гончарного круга. За типологічними ознаками кераміки, автори розкопок пов'язують руйнування цього об'єкта із розгромом Києва внаслідок набігу Менглі-Гірея 1482 р. (Івакін, Балакін 2001, с. 127—128).

4) Києво-Печерська лавра, корпус 4. У 2002 році поблизу північного фасаду будівлі було розкопано побутову яму, що утворилася, очевидно, внаслідок руйнування якоїсь тимчасової споруди другої половини XV ст. Зібрана тут колекція складається з уламків 50—60 керамічних форм, переважно сіроглиняних горщиків невеликих розмірів з валикоподібним потовщенням вінець і плавними обрисами тулуба. Є також зразки невеликих коричневих горщиків з високими, морфологічно добре вираженими плічками, а також кілька покришок з гулястою чи циліндричною ручкою, розвал горщика овоїдного профілю з потовщеними прямокут-

ними у перетині вінцями і канелюрою (рис. 1, 4). Тут же зафіксовано й вироби своєїрідної групи кераміки та невелику кількість полив'яної кераміки, вірогідно, і місцевого, і імпортного походження (Балакін 2004).

5) Старий київський Арсенал (розкопки 2005—2008 рр.). У південно-західній частині внутрішнього арсенальського двору досліджено рештки підземної частини великої будівлі прямокутних обрисів (3,4 × 3,8 м) житлово-господарського призначення. У заповненні котловану споруди, що містило кілька горілих прошарків, зібрано численний і доволі репрезентативний матеріал, попередньо датований XV — початком XVI ст. У колекції гончарних виробів є велика опуклобока корчага із масивним валикоподібним вінцем та борозенкою по внутрішньому краю. Основну групу матеріалів (понад 400 фрагментів верхніх частин горщиків) представлено трьома типами: 1) сіроглиняні горщики із масивними вінцями із борозенкою або виїмкою для покритишки, а також вінцями із защипами (до цієї групи належать два горщики овоїдних форм); 2) коричневі горщики з добре відмудленої глини з високим плічком та округлими, відігнутими вінцями; 3) керамічні вироби специфічної групи. Денця горщиків переважно зі слідами зрізування, хоча є й вироби зі слідами підсіпки. Овоїдні горщики представлено двома формами повного профілю. Один має масивне валикоподібне вінце із канелюрою для покритишки на внутрішній поверхні та декор у вигляді ледь помітної горизонтальної лінії на плічку (рис. 1, 5), другий — невеликий горщик із защипами по нижньому краю вінець та канелюрою по їхній внутрішній поверхні, оздо-

блений смугою горизонтального рифлення по плічку, зі слідами зрізування на дні (рис. 1, б). Є також полив'яні вироби (Оногда 2008).

б) Михайлівський Золотоверхий монастир. Серед пам'яток XIV—XVI ст. Верхнього Києва єдина покищо знахідка горщика овоїдної форми походить з розкопок 1997 р. на території Михайлівського монастиря, коли тут було частково досліджено заповнення будівлі кінця XV — початку XVI ст. Нечисленні археологічні матеріали з об'єкта представлено частинами двох посудин. Майже цілий овоїдний горщик із цього комплексу (рис. 1, 7) характеризується масивними валикоподібними вінцями із канелюрою на внутрішній поверхні, декором у вигляді смуги прокреслених ліній по плічку та дном зі слідами зрізування. Друга знахідка — фрагмент полив'яного горщика із зашипами на вінцях, зсередини його вкрито поливою зеленою кольору (Чміль 1998, с. 189).

Серед археологічних матеріалів Київського Подолу XV—XVI ст. найбільш репрезентативні знахідки цього часу походять з об'єктів, досліджених по вул. Сагайдачного, 16 та вул. Андріївській, 7/9. Ці комплекси у загальних рисах подібні до зазначених, але овоїдних горщиків повного профілю там покищо не виявлено (Івакін 1996, с. 138—160).

Наведені археологічні комплекси (1—6), на жаль, не супроводжувалися нумізматичними матеріалами чи іншими знахідками-хроноіндикаторами і через це мають досить широке датування — від XIV до кінця XVI ст. Для визначення конкретнішого часу побутування цієї групи можливим є використання порівняльно-типологічного методу, зокрема, розробок мікрохронології української пізньосередньовічної кераміки, представлених у роботах М.П. Кучери (Кучера 1969, рис. 5), С.О. Біляєвої (Беляева 1982, с. 66—77, рис. 29), Л.І. Виногородської (Виногородская 1990, рис. 1), Л.В. Чміля (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 11—16, рис. 3—6) тощо.

Перш за все, звернемо увагу на археологічний контекст категорії горщиків, що розглядається, адже комплекси, з яких походять такі форми, мають певні спільні ознаки. Серед них передовсім домінування сіроглиняних горщиків із масивними вінцями. Зокрема, в усіх без винятку наведених об'єктах наявні фрагменти масивних валикоподібних вінців та вінців із зашипами, що на внутрішній поверхні мають глибоку виїмку для покриття або ж канелюру (виїмку із чітко окресленими кутами перегину). Цей тип по-

бутував у XV — першій половині XVI ст., хоча такі вироби трапляються і у пізніших комплексах. Масивні валикоподібні вінця, але з неглибокою борозенкою замість виїмки на внутрішній поверхні, представлено у комплексах 1, 3, 4 (XIV—XV ст.). Комплекс XVI ст. (2), а також деякі зразки із комплексу 3 вирізняються наявністю ромбоподібних та підпрямокутних у профілі вінців, які, очевидно, є пізнішими від валикоподібних та можуть бути віднесені до другої половини XV—XVI ст. Фрагменти донець сіроглиняних посудин мають переважно сліди зрізування, рідше підсіпки. Поряд із цією (основною) групою у незначній кількості в комплексах XIV—XV ст. представлено фрагменти коричневих горщиків із добре відмуленої формувальної маси з відігнутим назовні вінцем без потовщень (1, 4, 5).

Спільною рисою вказаних комплексів можна також вважати наявність у їхньому складі специфічної групи кераміки, що датується XIV—XV ст. і вирізняється архаїчністю техніко-морфологічних ознак (Кучера 1969, с. 179). Основними особливостями цієї групи є значна кількість домішок у формувальній масі (грубий пісок, жорсткість, слюдистість включення), нерозвиненість морфології вінців, подекуди недбала обробка поверхні і доволі варіативна орнаментация. У нашому випадку вироби специфічної групи представлені в комплексах 1, 3—5.

Нарешті, майже для всіх зазначених комплексів притаманна присутність певної кількості полив'яних виробів — від поодиноких фрагментів в об'єктах XIV—XV ст. до 40 % у пам'ятках пізнішого часу. Здебільшого йдеться про зелену поливу різних відтінків, що вкривала внутрішню поверхню посуду.

Привертає увагу також наявність подібних знахідок у комплексах, датованих другою половиною XIII—XIV та XVII—XVIII ст.

Серія овоїдних горщиків, що походить із наведених об'єктів, навіть візуально відрізняється від решти. У морфологічному значенні — це високі форми досить струнких пропорцій з низькими слабковираженими округлими плічками. Вінця здебільшого масивні, різної у перетині конфігурації: валикоподібні, підпрямокутні або із зашипами. По внутрішньому краю мають глибоку плавну виїмку або канелюру. На донцях є сліди зрізування з гончарного круга. У придонній частині на внутрішній поверхні помітні горизонтальні хвилясті заглиблення — сліди від пальців, що з'явилися в процесі ви-

тягування виробів на крузі. Виготовлено горщики із формувальної маси з домішкою піску, подекуди із додаванням незначної кількості шамоту. У декотрих випадках простежується наявність вапняку — природної домішки, що призводила до утворення мікророзривів поверхні при випалі. Черепок на зламі переважно одно- або двошаровий. Колір поверхні світло-сірий, сірий, сіро-жовтий. Деякі вироби орнаментовано горизонтальним лініями по плічку, рідше — хвилястим рифленням.

Доцільність виділення цієї групи горщиків у окремий тип підтверджують і результати формалізовано-статистичної обробки середньовічної київської кераміки, яку проведено за методикою В.Ф. Генінга (Генінг 1992, с. 45—101). Зауважимо, що застосування цього методичного прийому у нашому випадку обумовлено тим, що в сучасних типологічних розробках зазначеного керамічного матеріалу основна увага надається передусім аналізу морфологічних особливостей вінець горщиків. Менше до цього залучаються ознаки, пов'язані із характеристикою загальних форм посуду, хоча пропорційні відмінності (іноді малопомітні зовні) можуть свідчити про суттєві зрушення у технології гончарного виробництва.

Всього для статистичного аналізу було відібрано близько 50 цілих форм із пам'яток Києва та Середньої Наддніпряни другої половини XIII — початку XVI ст. На підставі отриманих абсолютних вимірів горщиків підраховано вказівники форм, які дозволяють визначити кореляцію базових пропорцій посуду (табл.). Для виокремлення різновидів горщиків за формою використано такі показники: загальна пропорція посуду — характеризує форми від приземкуватих до високих; висота плічка — визначає розташування плеча від високого до низького; загальна конфігурація верхньої частини — відображає варіації від широкогорлих до вузькогорлих посудин; загальна конфігурація придонної частини — відбиває різновиди від широкодонних до вузькодонних посудин.

Згідно цієї методики перші два вказівники форм (загальна пропорція посуду та висота плічка) для уніфікації величин значень та можливості подальшого їх порівняння перераховано за допомогою відповідних коефіцієнтів і отримано відносні величини від 0,00 до 1,00 в межах п'яти інтервалів (Генінг 1992, с. 52, табл. В). Кожен клас інтервалів позначено номером: 1 — дуже малий (0,00—0,20), 2 — малий (0,21—0,40), 3 — середній (0,41—0,60),

Таблиця. Основні розміри овоїдних горщиків та показники їхніх пропорцій (порядкові номери відповідають номерам на рис. 1), обчислення пропорцій та кодування

№	місце знахідки	діаметр вінець, мм	діаметр шийки, мм	максимальний діаметр, мм	діаметр денця, мм	висота загальна, мм	висота шийки, мм	висота плічок, мм	висота придонної частини, мм	загальна пропорція	відносна висота плічок	конфігурація верхньої частини	конфігурація придонної частини	кодування
		P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	ФД	ФЕ	ФЖ	ФІ	ВФ (Д-І)
1	КПЛ, Гауптвахта	173	154	192	89	241	24	57	160	0,684	0,711	0,176	0,322	4412
2	І. Мазепи	158	140	169	83	205	23	61	121	0,650	0,681	0,119	0,355	4412
3	КПЛ, поблизу корпусу 5	189	168	218	93	256	21	77	158	0,619	0,653	0,202	0,350	4422
4	КПЛ, поблизу корпусу 4	166	149	190	92	255	26	54	175	0,754	0,773	0,203	0,280	4422
5	Арсенал	198	174	224	106	271	26	86	159	0,648	0,678	0,170	0,371	4412
6	Арсенал	134	112	142	70	164	18	34	112	0,604	0,639	0,183	0,321	4412
7	МЗМ	220	198	248	104	290	24	67	199	0,615	0,650	0,214	0,362	4422

4 — великий (0,61—0,80), 5 — дуже великий (0,81—1,00). Зіставлення окремих параметрів пропорцій за цими класами дало можливість з'ясувати, що овоїдні горщики є окремою групою в кореляції зазначеної добірки, а саме, за співвідношенням загальної конфігурації верхньої частини попарно із загальною пропорцією та висотою плічка. Зразки посуду характеризуються трьома однаковими вказівниками форм — ФД, ФЕ, ФІ — та одним вказівником, який коливається в межах двох інтервальних груп — ФЖ (табл.). Отже, овоїдний тип узагальнено можна описати таким чином: це високі горщики із низьким плечем, широкогорлі або дуже широкогорлі, із широким дном.

Таким чином, овоїдні горщики є доволі цікавим типом пізньосередньовічної кераміки. Час їх побутування — друга половина XV — перша половина XVI ст. Більшість овоїдних горщиків має виразні ознаки виготовлення на швидкообертовому гончарному крузі у техніці витягування з одного шматка, а саме, сліди зрізування з круга на дні, а також ротаційні сліди від пальців на внутрішній поверхні виробів. Варто наголосити, що овоїдні горщики нерідко походять із комплексів, у яких представлено посуд, виготовлений і в техніці стрічкового наліпу та часткового профілювання на крузі, і шляхом витягування з одного шматка. З цим корелюється незначна кількість денців зі слідами підсіпки (цей технологічний прийом вважається ознакою ручного гончарного круга) у порівнянні з денцями, на яких простежуються сліди зрізування (що притаманно зазвичай для ножного круга).

Отже, поширення горщиків овоїдного типу, за попередніми даними, може бути пов'язане із періодом освоєння швидкообертового гончарного круга та спричинених цим подальших зрушень у розвитку керамічного виробництва. Швидкообертовий (ножний) круг, впровадження якого на наших теренах пов'язується із західноєвропейськими впливами, був більш ефективним інструментом гончарного виробництва, застосування якого сприяло зростанню продуктивності цієї галузі господарства (Чміль, Оногда 2008, с. 112—113). Виражена усталеність морфологічних характеристик овоїдних горщиків, разом із достатньо високими технічними кондиціями цих виробів, застосування у процесі їхнього виробництва прогресивних на той час технологій дозволяють кваліфікувати цю категорію посуду як продукцію спеціалізованого, побудованого на професійній основі гончарного вироб-

ництва високого рівня. Доволі контрастно це проявляється при порівнянні такої кераміки з посудом своєрідної групи, яка асоціюється з, так би мовити, «аматорською» складовою пізньосередньовічного гончарства. Цей висновок підтверджує й наявність у згаданих комплексах полив'яних виробів. Попри їхню нечисленність, вони є свідченням достатньо високого технологічного рівня виробництва, своєю чергою, неможливого без певного ступеню його спеціалізації.

Варто зазначити, що при розгляді обраної теми в широкому хронологічному діапазоні впадає в очі певна спорідненість овоїдного типу з горщиками «класичних» пропорцій XIII—XIV ст., тобто виробами, які можна вважати безпосереднім продовженням давньоруської гончарної традиції. З іншого боку, в асортименті побутового посуду XVI ст. не важко знайти керамічні форми, подібні за технологією виготовлення та морфологічними ознаками до описаного типу. Інакше кажучи, горщики овоїдного типу є своєрідною проміжною ланкою між двома етапами розвитку гончарного виробництва у Середній Наддніпрянщині: післямонгольським та ранньомодерним. Причому, очевидно, ця форма значною мірою сприяла урізноманітненню керамічного комплексу XVI ст., на базі якого згодом сформувався асортимент класичного українського ужиткового посуду XVII—XVIII ст.

Слід також додати, що абсолютна більшість наявних на сьогодні горщиків овоїдного типу територіально пов'язується з монастирськими комплексами. Зокрема, більше половини наведених тут повних форм походить з території Києво-Печерської лаври. Якщо до цього додати матеріали з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря та нещодавніх розкопок подвір'я Вознесенського жіночого монастиря (територія сучасного Арсеналу), то асоціація овоїдного типу з господарсько-економічними структурами київських монастирів стане ще очевиднішою. Пояснення цьому, вірогідно, слід вбачати в тому, що в несприятливих умовах майже щорічної військової загрози Києву протягом XIII—XV ст. саме монастирі були своєрідними осередками стабільності, що менше за інші соціально-економічні структури потерпали від руйнувань або швидше відновлювали свій господарсько-економічний потенціал, запроваджували і використовували найпродуктивніші технології. Зрозуміло, що цей висновок має попередній характер і потребує ретельнішого обґрунтування.

Наприкінці хотілося б акцентувати увагу ще на одному моменті. За наявними матеріалами можна констатувати певну безперервність і послідовність у типологічному розвитку керамічного комплексу Середньої Наддніпрянщини від давньоруського до ранньомодерного часу. Доведення цієї тези у по-

дальших дослідженнях із використанням більш ґрунтовної джерельної бази, зокрема, із залученням пам'яток поза межами київського регіону, уможливить узгодження «керамічного континуїтету» із загальною військово-політичною ситуацією XIII—XV ст. (Івакін 1996, с. 246—249).

- Балакін С.А.* Комплекс XIV—XV ст. з території господарського подвір'я КПЛ // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 63—71.
- Балакін С.А., Оногда О.В.* Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2008. — № 13. — С. 123—144.
- Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982.
- Виногородская Л.И.* Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII—XV в. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 96—99.
- Генинг В.Ф.* Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. — К., 1992.
- Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.
- Івакін Г.Ю., Балакін С.А.* Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. // Могилянські читання. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 126—135.
- Кучера М.П.* Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В.* Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. — К., 1994.
- Оногда О.В.* Керамічні комплекси XIV—XVI ст. з розкопок на території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. — К., 2008. — Вип. 21. — С. 24—31.
- Сыромятников А.К., Балакин С.А.* Археологические исследования на территории КПЛ в 1991 г. // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. — К., 1992. — С. 154—181.
- Чміль Л.В.* Керамические комплексы XV—XVI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого собора в 1997 г. // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики. — Симферополь, 1998. — С. 189—193.
- Чміль Л.В., Оногда О.В.* До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 104—132.

Надійшла 01.09.2009

Е.В. Оногда, С.А. Балакин

ОБ ОДНОЙ ГРУППЕ КИЕВСКОЙ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ КЕРАМИКИ

В публикации рассматривается группа горшков из комплексов XIV—XVI вв. на территории Киева. На основании визуального исследования технико-морфологических особенностей, а также использования методов формализованно-статистической обработки сделано предположение о необходимости выделения данных сосудов в отдельную группу — горшков овоидного типа. Археологический контекст рассматриваемых комплексов, а также характеристики этих изделий позволяют рассматривать данную группу как своего рода переходную ступень в процессе эволюции украинской керамики, свидетельствующую о постепенном освоении быстротационного гончарного круга.

O.V. Onohda, S.A. Balakin

ABOUT ONE GROUP OF THE KYIV LATE MEDIAEVAL CERAMICS

A group of jugs from the 15th c. and 16th c. complexes on the territory of Kyiv are considered in the paper. Based on the visual analysis of technological and morphological peculiarities, and also based on the use of methods of formal and statistic processing, the assumption about the need to group such vessels separately, into group of vessels of ovoid type, is made. Archaeological context of the complexes studied, as well as the features of these finds, allows the authors to consider this group as a kind of a transition stage in evolution of Ukrainian ceramics, which testifies the gradual familiarization with the fast-rotary wheel.

До історії стародавнього виробництва

К.В. Горбенко, Т.Ю. Гошко

МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ З ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД

Розглянуто бронзові вироби, зафіксовані під час багаторічних археологічних досліджень степового укріпленого поселення Дикий Сад у м. Миколаїв. Представлені результати технологічного аналізу металевих предметів.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, доба фінальної бронзи, металеві вироби, технологічне дослідження

З 1990 р. комплексна археологічна експедиція Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського, Миколаївського навчально-наукового інституту, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова здійснює масштабні дослідження укріпленого поселення доби фінальної бронзи Дикий Сад (кінець XIII — початок IX ст. до н. е.). Поселення розташоване в історичній частині сучасного м. Миколаїв у місці злиття річок Інгул та Південний Буг. Площа поселення сягає близько 3 га. У час свого існування воно займало високу терасу лівого берега р. Інгул та складалося з цитаделі, обмеженої ровом, де зафіксовано житлові, господарські та ритуальні комплекси, і передмістя з житловими й господарськими спорудами, що розташовувалися колом вздовж рову та посаду. Поселення має форму овалу, видовженого з південного сходу на північний захід. Культурний шар городища переважно знищено сучасною забудовою та будівельним сміттям. Археологічний матеріал фіксується у заповненні приміщень та частково у міжжитловому просторі. Знайдені в культурному шарі артефакти за всіма показниками належать до епохи існування білозерської культури, хоча деякі матеріали є дуже синкретичними (Горбенко 2006, с. 87—88).

Перші знахідки на місці розташування пам'ятки було зафіксовано ще наприкінці 20-х рр. XX ст. Однак протягом тривалого часу повномасштабні розкопки на території городища не проводилися. Винятком є фрагментарні роботи Ф.Т. Камінського зі збору підйомного матеріалу наприкінці 1920-х та розкопки загону на чолі з

О.М. Мальованим, який працював у складі Причорноморської експедиції під керівництвом Л.М. Славіна у середині 1950-х рр. Найяскравішими знахідками тих років були бронзовий ніж сабатинівського типу (Черняков 1985, с. 114) й бронзовий клепаний казан.

Лише регулярні дослідження Ю.С. Гребенникова й К.В. Горбенка дозволили суттєво змінити уявлення про цю пам'ятку й по-іншому подивитися не тільки на історичний розвиток регіону Степового Побужжя, але й на характер та культурну спадщину усієї білозерської культури. Змінилися погляди дослідників на хронологічні межі існування пам'ятки, архітектуру, матеріальну й духовну культуру, господарство та побут мешканців поселення, соціально-економічні й політичні аспекти розвитку регіону всієї циркумпонтійської ойкумени на межі II—I тис. до н. е. (Горбенко 2004, с. 77—78).

Матеріальну культуру городища Дикий Сад представлено такими групами знахідок: керамічний посуд, вироби з глини та кісток тварин, кам'яні й кістяні знаряддя праці, металеві речі й залишки металовиробництва.

Керамічний посуд (корчаги, кубки, горщики, чаші, вази, черпаки, жаровні, миски, миски-сковорідки), з одного боку, має генетичні зв'язки із сабатинівською керамікою, а з іншого — відстежується значний вплив культур раннього фракійського гальштату (Бабадаг I) та білогрудівсько-чорноліської культури північної лісостепової зони України. Серед основних орнаментальних мотивів трапляються валики, наліпи, насічки, канелюри, прокреслені лінії, округлі й овальні вдавлення та зубчастий штамп.

Кам'яні знаряддя праці використовували для переробки продуктів землеробства, об-

робки дерева, кістки та бронзи. Серед них є зернотерки, розтирачи, товкачі, ковадла та ін. Зроблений В.Ф. Петрунем петрографічний аналіз (49 зразків) дав досить цікавий результат. Кам'яні речі з городища виготовлено з місцевих порід, які видобували з виходів у долинах рік Південний Буг і Інгул, а також довізних з регіонів Південних Карпат, Малої Азії й окремих регіонів Середземномор'я. Походження сировини частини виробів не визначено. Подібна ситуація, можливо, пояснюється багаторазовими відвідинами території Дикого Саду різними етнічними групами місцевого або стороннього населення (Горбенко 2005, с. 40—45).

Комплекс металевих виробів налічує 37 предметів. Це зброя, господарські речі та прикраси: три кинджали, п'ять ножів, два ножі-пилки (або бритви), 15 шил, рибальський гачок, чотири шпильки, невелика бляшка (гудзик?), фрагмент невеликого долота, два клепаних казани (один представлено фрагментарно) та три браслети (два з них цілі). Безпосередньо з бронзоливарним виробництвом пов'язані знахідки двох кам'яних ливарних форм (двостороння для литва бронзового наконечника дротика, тридірчастого псалія й кільця до кінської вузди та одностороння з негативом кельта), тигля, сопла та різноманітних відходів виробництва (шлак, невизначені фрагменти металу).

Особливе місце в комплексі металевих виробів належить кинджалам. Два з них мають листкоподібні леза й кільцеві упори. Клинки відділено від упору вузькою шийкою. Довжина кинджалів 17 см, леза — 13 см, максимальна ширина леза 3 см. Цей тип відомий як кинджал «кіммерійського типу». Аналогічні вироби поширені в сабатинівський час на просторах від Нижнього Придніпров'я до Молдови. Окремі екземпляри трапляються в Подунав'ї і Трансильванії. Існування подібних кинджалів має широкий територіальний (від Нижнього Придніпров'я до Подунав'я) й хронологічний (від ранньосабатинівських до ранньобілозерсько-тудорівських пам'яток) діапазони. Їхнім прототипом є ножі зрубного типу.

Лезо від черешкового дволезового кинджала без кільцевого упору з чітко виділеними горизонтальними плічками. Довжина 9 см, ширина в основі — 2 см, вістря — 0,5 см. Цей виріб належить до рідкісного типу (Н-26, за Є.М. Чернихом). Його форма має аналоги в колі культур доби пізньої бронзи Центральної Європи (Березанская и др. 1986, с. 238).

Побутові вироби представлено клепаними казанами, ножами, пилкою, шилами, рибальським гачком та писалом із кістяною ручкою. Казан досить масивний. Вироби подібного типу зазвичай називали «кіммерійськими». В.В. Отрошенко й М.П. Тупчієнко припускають, що клепані казани на кінчному піддоні виготовлялися у Донецькому гірничо-металургійному центрі, бо їхній ареал належить до лобойківсько-деребеденівської зони металообробки (Отрошенко, Тупчієнко 2003, с. 120). Найпізніші екземпляри можна датувати XII ст. до н. е. Їх знайдено на поселеннях Тараша, Поділля, Ягорлик та ін. (Тереножкин 1961, с. 223—229). Виріб із Дикого Саду типологічно походить від казаноподібних кубків зрубної культури Лівобережжя Дніпра, хоча можливі й західні аналоги.

Шила традиційно входять до складу начиння. У колекції їх налічується 15 екз. Вони різняться довжиною (від 4 до 16 см) й перетином (є шила з круглим, квадратним і прямокутним перетином, а також комбінованим: верхня частина круга, нижня — квадратна). Усі типи шил є традиційними для білозерської культури і мають аналоги в низці колекцій з поселень — Ушкалка, Кірове, Зміївка та ін.

Шпильки, писало, рибальський гачок та долото є звичними знахідками для степових культур. Вони були поширеними у різних культурах бронзової доби і застосовувалися в ремеслах, промислах й домашньому господарстві.

Бронзові ножі-пилки (бритви?) мають вигляд дволезових пластин, заокруглених з торців. Подібні пилки трапляються в трансильванських скарбах періоду НаА—НаВ. Є вони й на Кишинівському поселенні та низці пам'яток Молдови (Мелюкова 1961, с. 50—60, рис. 17, 5—7), а також на поселеннях пізньосабатинівського і білозерсько-тудорівського часу в Північно-Західному Причорномор'ї (Тудорове, Черевичне та ін). Географія їхніх знахідок дозволяє припускати, що в Північнопричорноморські степи (й у Степове Надбужжя, зокрема) вони потрапили через носіїв культури раннього гальштату. Через фракійців подібні вироби стали відомі й племенам чорноліської культури лісостепового Дніпровського Правобережжя (Тереножкин 1961, с. 151, рис. 102, 13).

Черешковий односторонній ніж Т-подібної форми в перетині. Розміри: довжина черешка 5 см, леза — 10,5 см, загальна — 16 см, перетин черешка 0,1—0,4 см, діаметр леза 0,01—0,2 см, діаметр ребра жорсткості 0,3 см. Подібні вироби досі не знайдено в матеріалах білозерської культури.

Черешковий ніж без кільцевого упору, але з ледь виділеними горизонтальними плічками й майже рівнобіжними лезами. Довжина 13 см, ширина леза 2,5 см. Такі кинджали характерні для білозерської культури. Типологічно цей тип кинджалів походить від листкоподібних ножів зрубної культури.

Два черешкових ножі без кільцевого упору з виділеними горизонтальними плічками і рівнобіжними лезами. В одного зберігся тільки клинок, довжина 10,5 см, ширина 2 см. Розміри другого: довжина леза 11,5 см, ширина 2,5 см. Такі ножі традиційні для білозерської культури. Вони типологічно близькі до листкоподібних ножів зрубної культури.

Найяскравіше білозерську культуру характеризують металеві прикраси. З 23 відомих їхніх різновидів (фібули, гудзики, підвіски, шпильки, браслети та ін.) колекцію з поселення Дикий Сад представлено лише трьома: браслетами, шпильками та бляшкою (гудзиком?). Можливо, це пов'язано з тим, що білозерські прикраси частіше знаходять у похованнях і скарбах, а не на поселеннях.

Два браслети з незіжмкнутими загостреними кінцями, круглий та лінзоподібний у перерізі. Діаметр першого 5 см, другого — 7 см, товщина дроту 0,4 см. Перший браслет орнаментовано групами насічок. Такі браслети були поширені в пізньосабатинівський та білозерський часи. Вони відомі серед артефактів Новогригорівського скарбу з Південного Побужжя (Черняков 1985, с. 127, рис. 66, 4—6).

Шпильки представлено двома типами: з кулястою голівкою й наскрізним отвором у ній та голівкою, сформованою із верхньої частини стрижня. Перший тип належить до варіанта 1, за класифікацією С.С. Лисенко (2006, с. 5), який відомий на теренах Північно-Західного Причорномор'я та Нижнього Придніпров'я. Другий є поширеним видом прикрас за доби пізньої бронзи на всій Правобережній Україні.

Гудзик (або невелика нашивна бляшка) напівсферичної форми. Подібні відомі і на Дніпровському Правобережжі, і в культурах раннього фракійського гальштату Карпатського регіону, а саме, в культурі Кишинеу-Корлатень (Levitki 1994, р. 235, fig. 58, 4).

Більшість металевих виробів з Дикого Саду було піддано металографічному та спектроаналітичному дослідженню (рис. 1, табл. 1).

Ан. 121. Ніж дволезовий з виділеним руків'ям, виготовлений з міді. Зразок для металографічного аналізу вирізано на лезі. До травління на шліфі, особливо ближче до центру,

спостерігається значна пористість та багато тріщин. Дві найбільші з них залягають уздовж зразка, тобто перпендикулярно до леза (рис. 2, 1). Ближче до леза тріщини запресовано, а на самому лезі зникають зовсім.

Після травління відкрилася поліедрична деформована куванням структура, волокниста на вигляд. У напрямку леза деформованість збільшується і сягає 70 %. При великому збільшенні на тлі деформованої структури спостерігаються дрібні рекристалізовані зерна. Величина зерна 0,025 мм, мікротвердість 99,7 кг/мм² (рис. 2, 2).

Отже, вилиту заготовку з початковим зерном 0,09 мм кували майже від середини леза. У цьому напрямку збільшується ступінь деформації. Кування мало формувальний характер і проводилося за низьких температур — у межах 300 °С (неповне холодне).

Ан. 122. Фрагмент леза кинджала виготовлено з міді зі збільшеним вмістом олова (0,863 %), свинцю (0,2 %) й арсену (0,6 %). Шліф зроблено на поперечному перетині леза. До травління спостерігалися дрібні запресовані пори, дрібні блакитні фазові виділення та одиничне вкраплення Cu_2O . Після травління в центрі зразка відкрилася дрібнодендритна структура, яка поступово у напрямку лез набуває деформованого вигляду (рис. 2, 3, 4). На одному з лез структура більш деформована, ніж на іншому. Мікротвердість металу на лезі 107,6 кг/мм², у центрі — 76,98 кг/мм².

Заготовку виробу вилито в теплопровідній формі, можливо, кам'яній (дрібні дендритні зерна). Кування було спрямовано на витягування та зміцнення лез і проводилося за температури, що не перевищувала 400 °С. Свідченням того є деформованість дендритів. Одне з лез піддано значнішій деформації.

Ан. 123. Бритва дволезова з наскрізним отвором на одному з кінців. Виготовлена з низькоолов'янистої бронзи (1,8 % Sn) з підвищеним вмістом свинцю (0,6 %) та сурми (0,3 %).

Для металографічного аналізу відібрано два зразки: на лезі (б) та в торці виробу (а). До травління на обох шліфах спостерігалася дрібна пористість і корозія на межах зерен. На шліфі (а) видно одну велику поздовжню тріщину і одну поперечну.

Після травління на лезі (б) відкрилася поліедрична структура зі значною кількістю двійників у середині зерен. Форма зерен округла. Величина зерна 0,09—0,12 мм. Мікротвердість металу 129,9 кг/мм² (рис. 2, б).

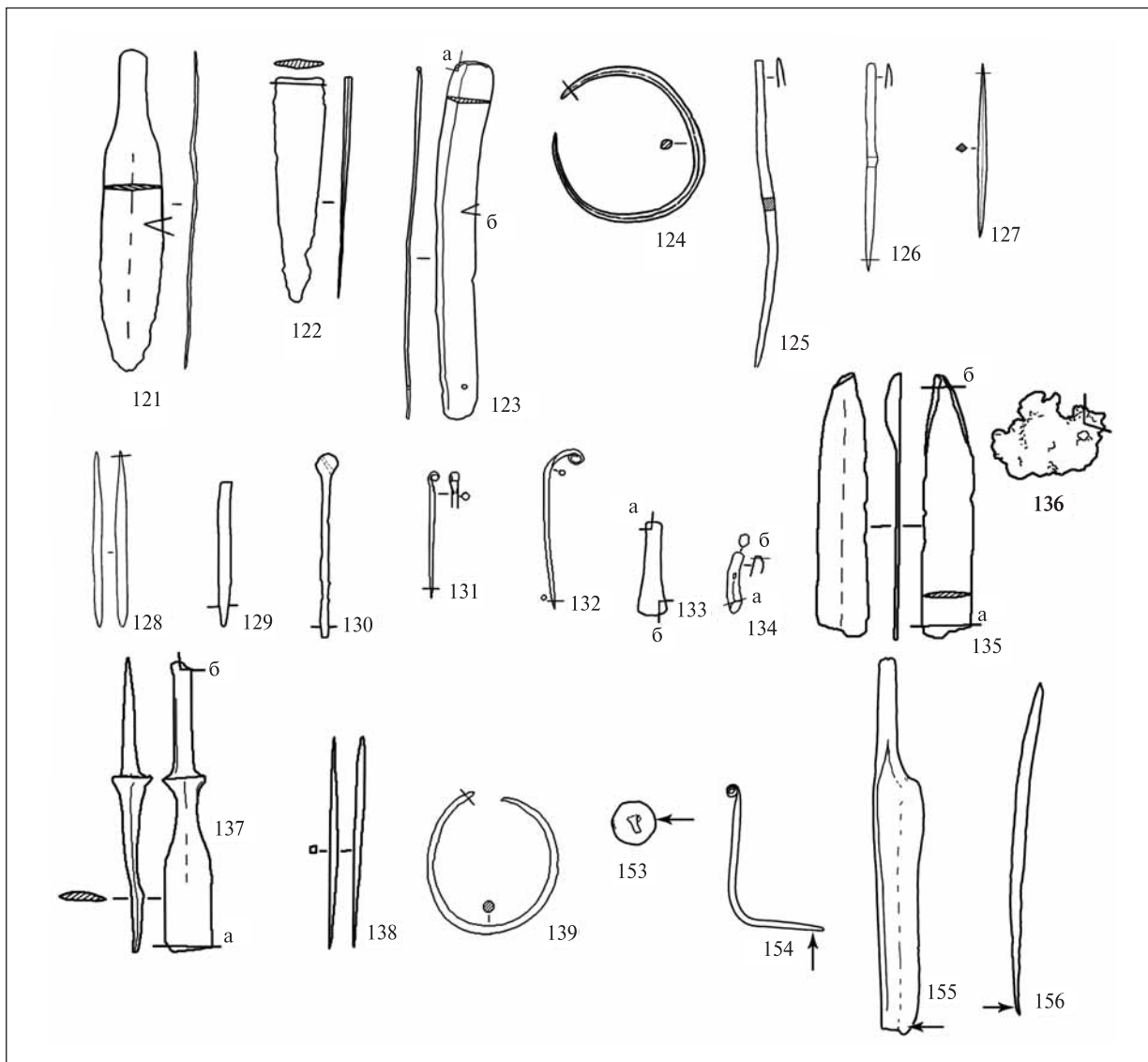

Рис. 1. Досліджені металеві вироби. Номери відповідають номерам аналізів.

На другому шліфі (а) після травління було видно дрібну рекристалізовану структуру з незначною кількістю «двійників» у зернах. По обидва боки від тріщини величина зерен різна. З одного — вона 0,065—0,09 мм; з іншого — 0,025—0,035 мм. Мікротвердість металу 125,8 кг/мм² (рис. 2, 5).

Отже, вилиту заготовку бритви було піддано гарячому куванню, внаслідок якого через високий вміст свинцю утворилася тріщина «червоноламкості». Ковальські роботи над виробом завершилися відпалюванням (форма й величина зерен).

Ан. 124. Браслет із незімкнутими потоншеними кінцями, овальний у перетині. Виготовлений з олов'янистої бронзи (Sn — 6,117 %) з підвищеним вмістом свинцю (0,1 %). Шліф зроблено на поздовжньому перетині загостреного кінця. До травління спостерігався подріб-

нений куванням евтектоїд, витягнутий ланцюжками вздовж зразка, та корозія на межах зерен. Після травління відкрилася поліедрична структура з незначною кількістю двійників. Первинна вилита дендритна структура відсутня. Мікротвердість металу 113,1 кг/мм², величина зерна 0,035 мм (рис. 2, 7).

Заготовку браслета вилито у нетеплопровідній (глиняній) формі з повільним охолодженням (наявність евтектоїду за 6 % Sn). Ковальські операції зводилися до ліквідації ливарного браку й витягування та погострення кінців браслета. Форма евтектоїду, незначна кількість «двійників» у зернах, розміри зерен та відсутність тріщин «червоноламкості» за високого вмісту свинцю свідчать про те, що кування заготовки проводилося по холодному металу з відпалюваннями. Деформація металу сягала 60 %.

Ан. 125. Шило, погострене на робочому кінці й сплющене на іншому. Виготовлене з олов'янистої бронзи (Sn — 4,611 %) з підвищеним вмістом свинцю (0,09 %) та вісмуту (0,01 %). Шліф зроблено на поздовжньому розрізі вістря. До травління спостерігалася незначна кількість подрібненого евтектоїду.

Після травління відкрилася дрібнозерниста рекристалізована структура зі значною кількістю двійників у зернах, на тлі залишкової дендритної ліквіації. Додаткове зміцнення вістря холодним проковуванням не спостерігається. Мікротвердість металу 203 кг/мм², величина зерна 0,015—0,025 мм (рис. 2, 8, 9).

Шило виготовлено з вилитої заготовки (залишкові дендрити). Вільним куванням (нерівна поверхня) витягнуто обидва кінці, один з яких — сплющено, а інший — погострено. Беручи до уваги хімічний склад металу, можна зробити висновок, що кування проводилося по холодному металу з відпалюваннями за температури, яка не перевищувала 600 °С. Зміцнення вістря не спостерігалася.

Ан. 126. Шило, погострене з одного кінця і сплющене з іншого. Виготовлене з міді з підвищеним вмістом свинцю (0,04 %). Шліф зроблено на поздовжньому перетині вістря. До

травління помітні витягнуті, подрібнені куванням включення. У центрі спостерігається тріщина «червоноламкості».

Після травління відкрилася дрібнозерниста кована структура зі значною кількістю двійників у зернах. Мікротвердість металу 121,4 кг/мм², величина зерна 0,025—0,035 мм (рис. 2, 10).

Таким чином, шило виготовлено вільним куванням (нерівність поверхні) з вилитої заготовки за температури ≈ 400 °С (тріщина «червоноламкості»).

Ан. 127. Шило залізне. Шліф зроблено на поздовжньому перетині вістря. Металографічне дослідження виявило мартенситну структуру загартовування. Метал дуже чистий і добре прокований. Шлакових вкраплень мало й вони витягнуті у напрямку кування. Мікротвердість коливається у межах 383—514 кг/мм² (рис. 2, 11).

Загартовування залізних виробів на ранніх матеріалах не простежено, тому вважаємо, що шило не належить до доби пізньої бронзи і, швидше за все, випадково потрапило до культурного шару.

Ан. 128. Шило з дуже потоншеним вістрям і заокругленим протилежним кінцем, прямо-

Таблиця 1. Спектральний аналіз

№ ан.	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
121	0,1	0,01		0,003	0,015	0,4	0,2	0,3	0,15	0,001
122	0,863	0,2	0,006	0,01	0,023	0,001	0,6	0,021	0,169	0,01
123	1,803	0,6	0,006	0,003	0,018	0,303	0,187		0,326	0,015
124	6,117	0,1		0,002	0,079	0,313	0,309		0,432	0,015
125	4,611	0,091		0,01	0,114	0,225	0,1		0,257	0,01
126	0,03	0,04		0,0004	0,03	0,1	0,015	0,06	0,01	0,001
128	4,117	0,046			0,077	0,415	0,251		0,418	
129	0,2	0,04		0,0003	0,001	0,06	0,1	0,05	0,01	0,001
130	4,483	0,121		0,01	0,055	0,889	0,357	0,006	0,453	0,003
131	0,2	0,006		0,0004	0,001	0,06	0,06	0,15	0,015	0,001
132	7,069	0,411		0,0005	0,04	1,622	0,624		0,921	0,005
133	6,276	0,013		0,0004		0,289	0,089	0,023	0,096	0,005
134	2,253	0,119	0,003	0,006	0,028	0,021	0,616	0,141	0,423	0,06
135	3,568	0,124		0,01	0,042	0,292	0,069	0,001	0,329	0,02
136	0,0195	0,005			0,098	0,0075	0,3095	0,031	0,005	
137a	8,51	0,082			0,007	0,232	0,334	0,004	0,343	
137b	6,468				0,075	0,473	0,401	0,003	0,338	
138	0,2	0,005		0,0002	0,001	0,04	0,06	0,01	0,015	0,001
139	5,147	0,026		0,0225	0,0395	0,317	0,555	0,0325	0,16	0,006
153	1,645		0,043		0,077	0,86	0,367	0,013	0,304	
154	7,023		0,048		0,068	0,295	0,571	0,017	0,357	0,007
155	3,081		0,018			0,192		0,099	0,116	
156	3,907	0,009			0,009	0,088	0,092	0,05	0,139	

Примітка. У всіх аналізах мідь є основою, тому її не вміщено в таблицю.

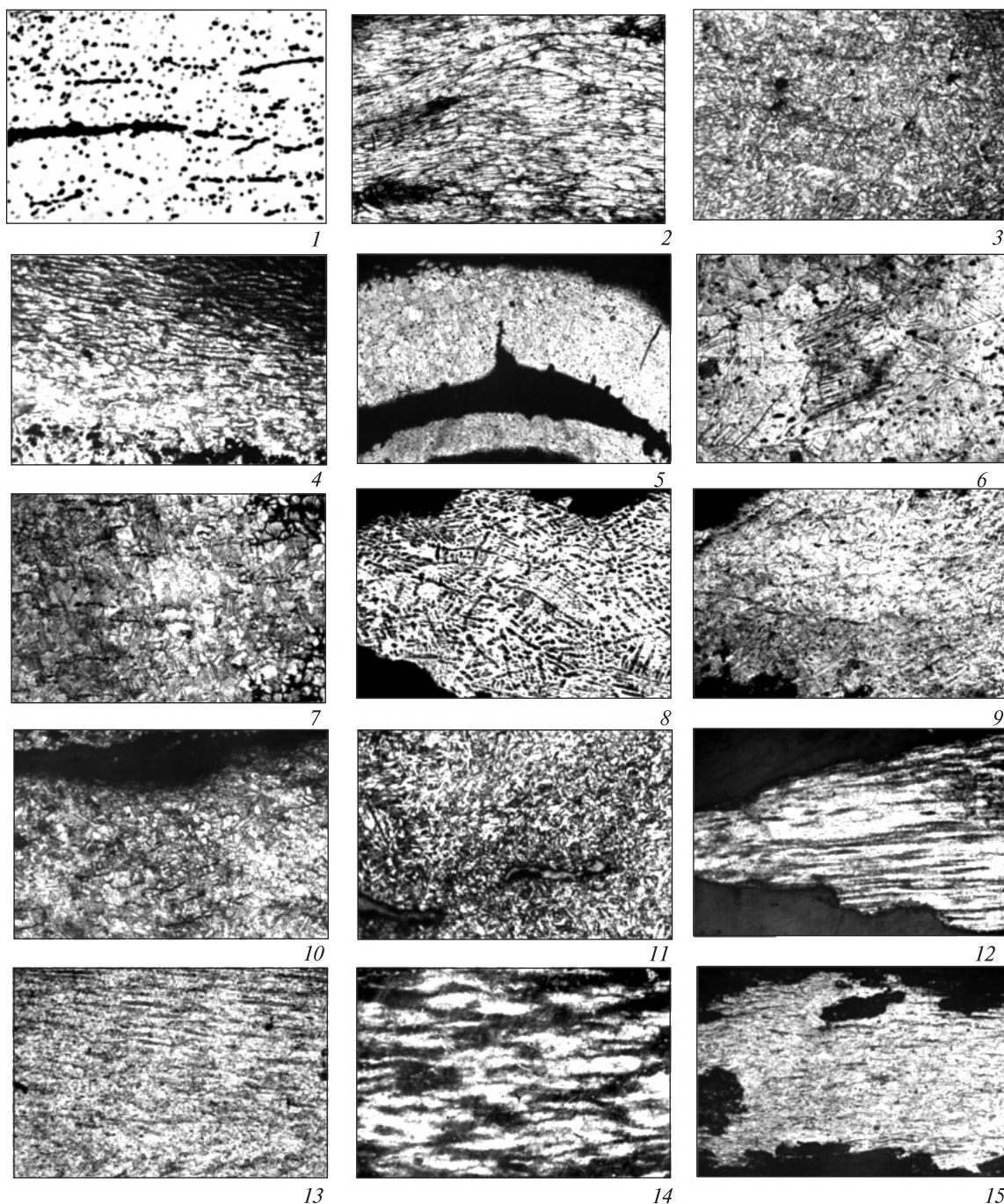

Рис. 2. Мікроструктура. 1 — аналіз 121, збільшення 70; 2 — ан. 121, зб. 70; 3 — ан. 122, зб. 70; 4 — ан. 122, зб. 120; 5 — ан. 123а, зб. 70; 6 — ан. 123б, зб. 70; 7 — ан. 124, зб. 120; 8 — ан. 125, зб. 70; 9 — ан. 125, зб. 450; 10 — ан. 126, зб. 160; 11 — ан. 127, зб. 360; 12 — ан. 128, зб. 70; 13 — ан. 128, зб. 70; 14 — ан. 129, зб. 70; 15 — ан. 129, зб. 70

кутне у перетині, виготовлене з олов'янистої бронзи (Sn — 4,117 %) з підвищеним вмістом свинцю (0,046 %).

Шліф зроблено на поздовжньому перетині вістря. Після травління хлорною міддю відкрилася структура з добре помітною текстурою деформації (рис. 2, 12). Після травління хромпіком стала помітною дрібнодисперсна, дуже деформована полієдрична структура (рис. 2, 13). Мікротвердість металу

підвищується у напрямку вістря від 162,8 до 166,9 кг/мм².

Шило виготовлено вільним куванням (нерівність поверхні) у холодному стані (дуже деформована полієдрична структура).

Ан. 129. Невелике шило. Поверхня виробу нерівна, має прямокутний перетин по всій довжині. Виготовлене з міді зі значною домішкою свинцю (0,04 %). Шліф зроблено на поздовжньому перетині вістря. Після травління

відкрилася дуже деформована структура у вигляді текстури деформації. Мікротвердість металу 201,3 кг/мм² (рис. 2, 14—15).

Отже, шило виготовлено холодним куванням. Підтвердженням цьому може бути волокнистість структури, висока твердість і нерівна поверхня.

Ан. 130. Шпилька з кулястою голівкою й наскрізним отвором у ній. Стрижень рівний. Виготовлена з олов'янистої бронзи (Sn — 4,484 %) з підвищеним вмістом свинцю (0,12 %) та вісмуту (0,01 %). Шліф зроблено на поздовжньому розрізі стрижня.

До травління спостерігалася поздовжня тріщина та незначна кількість евтектоїду, плавно витягнутого вздовж зразка. Корозія розповсюджується на межах поліедрів. Після травління на тлі залишкових деформованих куванням дендритів відкрилася поліедрична структура з зернами середнього розміру. Мікротвердість металу 136,16 кг/мм², величина зерна 0,035 мм (рис. 3, 1).

Таким чином, шпильку вилито у двобічній ливарній формі зі вставним стрижнем для отримання наскрізного отвору. Кування було направлене на ліквідацію ливарних вад та погострення стрижня. З огляду на хімічний склад металу та форму дендритів, температурний режим можна визначити як гаряче кування.

Ан. 131. Шпилька з петельчастою голівкою. Виготовлена з порівняно чистої міді. Шліф для металографічного аналізу зроблено на поздовжньому перетині вістря виробу.

Після травління відкрилася структура на стадії збиральної рекристалізації з незначною кількістю двійників усередині зерен. Великі зерна мають округлі межі. Зміцнення вістря холодним куванням не спостерігається. Мікротвердість металу 101,9 кг/мм², величина зерна 0,035—0,045 мм (рис. 3, 2).

Шпильку виготовлено вільним куванням, яке закінчилося відпалюванням за температури ≈ 400 °С. Кування мало формувальний характер і було направлене на витягування й загострення вістря та оформлення голівки.

Ан. 132. Шпилька з петельчастою голівкою (можливо, голка від фібули). Біля голівки на стрижні спостерігається поздовжня тріщина. Виготовлена з олов'яно-сурмистої бронзи (Sn — 7,069 %; Sb — 1,622 %) з високим вмістом свинцю (0,41 %).

Шліф зроблено на поздовжньому перетині вістря. До травління спостерігалася незначна пористість. Евтектоїд набуває незначної видоженості в напрямку вістря. Після травління

відкрилася рекристалізована структура зі значною кількістю двійників на тлі залишкових плавно витягнутих дендритів. Мікротвердість металу 151,37 кг/мм², величина зерна 0,035 мм (рис. 3, 3).

Шпильку виготовлено вільним куванням, яке мало формувальний характер та було направлене на погострення вістря й формування голівки. Кування проводилося за температур до 600 °С зі ступенем деформації 60—70 % (залишкова дендритна ліквідація, подрібненість та незначна витягнутість евтектоїду). Тріщина біля голівки, можливо, утворилася внаслідок застосування для цієї ділянки виробу гарячого кування (високий вміст свинцю унеможливило гаряче кування).

Ан. 133. Долото з рівним обухом, увігнутими боками й заокругленим лезом. Виготовлене з олов'янистої бронзи (Sn — 6,276 %). Для металографічного аналізу вирізано два зразки: на обусі (а) та на лезі (б). До травління на шліфі (а) спостерігалася корозія, що розповсюджується на межах поліедрів, на шліфі (б) — корозійні тріщини, які залягають упоперек леза. Після травління на обусі (а) відкрилася вилита дендритна структура, на тлі якої при великому збільшенні помітні дрібні рекристалізовані поліедри. Мікротвердість металу 117 кг/мм², величина зерна 0,035 мм (рис. 3, 4—5).

Після травління на лезі (б) спостерігалася вилита дендритна структура. По краях шліфа при сильному збільшенні видно зерна з численними лініями зсуву всередині. Мікротвердість металу 181 кг/мм² (рис. 3, 6—8).

Вилитий виріб значній доробці куванням не піддавався. Ймовірніше, воно спрямовувалося на знищення ливарних швів. Лінії зсуву на лезі могли з'явитися в процесі використання. Це підтверджує розмитість вилитої структури на обусі.

Ан. 134. Фрагмент стрижня, з одного боку овальний у перетині, з іншого — квадратний. У центрі стрижня є ливарна пора, запресована куванням. Стрижень виготовлено з олов'янистої бронзи (Sn — 2,253 %) зі збільшеним вмістом свинцю (0,119 %). Для металографічного аналізу вирізано два зразки з обох кінців стрижня.

Шліф (а) виготовлено на поперечному (квадратному) перерізі стрижня. До травління спостерігався евтектоїд, розташований на шліфі півколом. В одному куті крупна запресована пора, від якої відходить тріщина. Після травління відкрилася вилита дендритна структура. Дендритні осі повторюють розташування ев-

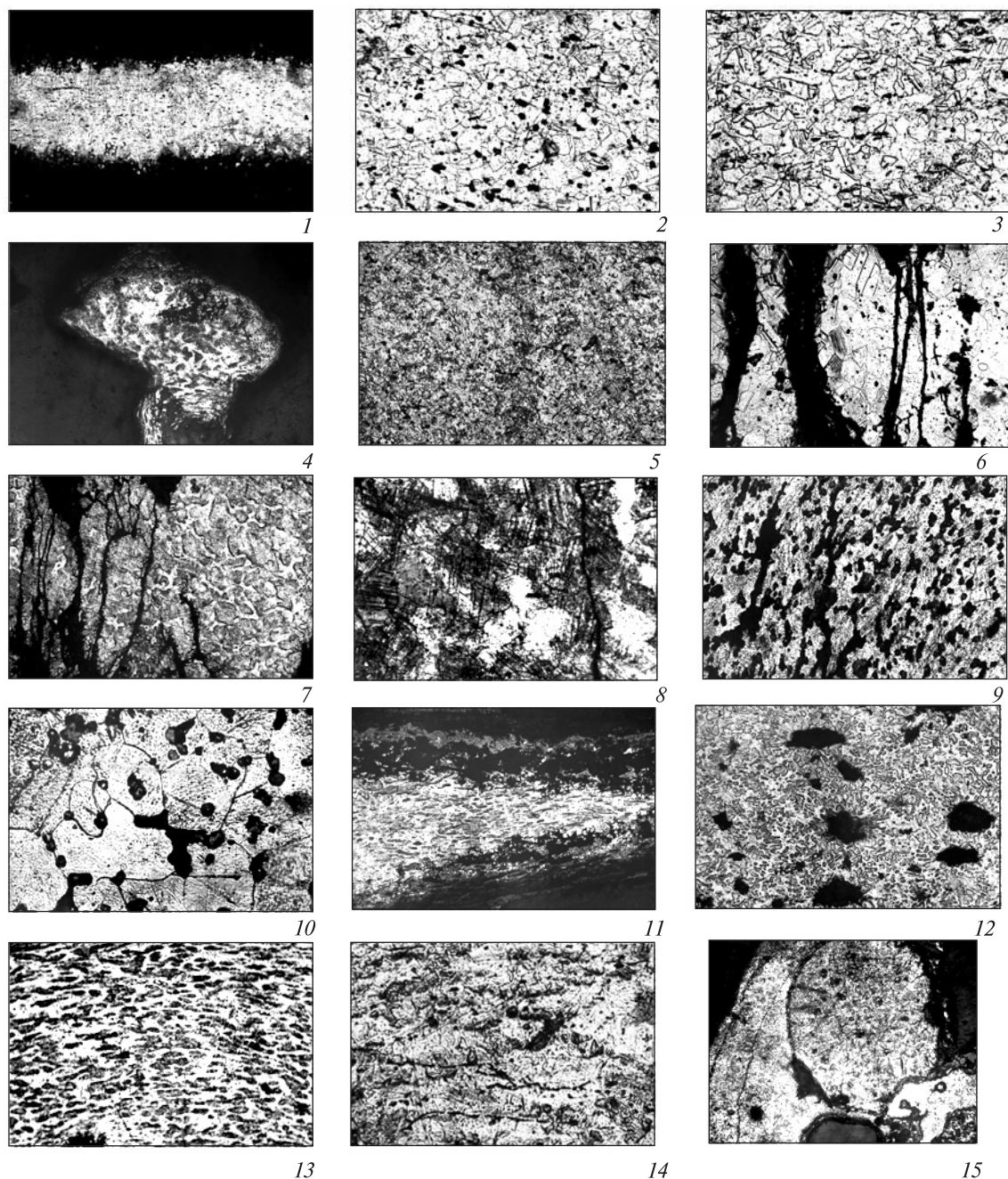

Рис. 3. Мікроструктура. 1 — аналіз 130, збільшення 70; 2 — ан. 131, зб. 160; 3 — ан. 132, зб. 270; 4 — ан. 133а, зб. 70; 5 — ан. 133а, зб. 70; 6 — ан. 133б, зб. 450; 7 — ан. 133б, зб. 70; 8 — ан. 133б, зб. 450; 9 — ан. 134а, зб. 200; 10 — ан. 134б, зб. 450; 11 — ан. 135а, зб. 70; 12 — ан. 135а, зб. 70; 13 — ан. 135б, зб. 70; 14 — ан. 135б, зб. 200; 15 — ан. 136, зб. 70

тектоїду, тобто теж утворюють півколо. Мікротвердість металу $109,4 \text{ кг/мм}^2$ (рис. 3, 9).

Шліф (б) виготовлено на поперечному (овальному) перерізі стрижня. До травління спостерігалися численні газові пори та евтектоїд округлої форми. Після травління хлорною міддю відкрилася дендритна структура, а після травління хромпиком на тлі дендритної ліквіації стали помітними великі рекристалізовані зерна з округлими контурами та незначною кількістю двійників усередині. Мікротвердість ме-

талу $144,1 \text{ кг/мм}^2$, величина зерна $0,09\text{—}0,12 \text{ мм}$ (рис. 3, 10).

Заготовку відлито з перегрітого металу (велика пористість) і швидко охолоджено (поява евтектоїду при низькому вмісті олова — $2,253 \%$). Заготовка не піддавалася значному куванню (наявність дендритної ліквіації). Ковальські операції було націлено на перекручування кінця з квадратним перетином. Для цього виріб короткочасно нагрівався до 700°C , оскільки залишилася дендритна ліквіація.

Ан. 135. Уламок бритви. З одного боку трохи виділено ребро жорсткості. Обидва краї на вцілілому кінці загнуто до центру виробу. Бритву виготовлено з олов'янистої бронзи (Sn — 3,568 %) зі збільшеним вмістом свинцю (0,12 %) та вісмуту (0,01 %). Для металографічного аналізу вирізано два зразки з обох кінців бритви.

Шліф (а) виготовлено на повному перетині леза. До травління спостерігалася значна кількість великих і дрібних пор, уражених корозією. В місцях, віддалених від центру, їх трохи запресовано куванням. Після травління відкрилася вилита дендритна структура. У напрямку лез вона поступово стає розмитішою і на лезах вже видно лише залишки дендритів. Мікротвердість металу 132,5 кг/мм² (рис. 3, 11, 12).

Шліф (б) зроблено на поперечному перетині протилежного кінця. До травління спостерігалася незначна кількість евтектоїду. Після травління проявилася дендритна структура, витягнута куванням впоперек виробу. Найвищий ступінь деформації припав на центральну частину, де більш подрібнена структура. Мікротвердість металу 121,3 кг/мм² (рис. 3, 13, 14).

Вилита заготовка бритви майже не піддавалася доробці куванням. Ковальські роботи було націлено, напевно, на ліквідацію ливарного браку та зміцнення леза. Відсутність ліній зсуву та незначна витягнутість дендритів свідчать про кування заготовки в холодному стані зі ступенем обтиску менше 20 %. Закрученню лез у трубочку передувало витягування металу куванням в обидва боки від центру (ступінь обтиску в центрі сильніший) і супроводжувалося незначним місцевим нагріванням металу — нижче 600 °С.

Ан. 136. Шматок «чорнової міді» з підвищеним вмістом Sn (0,2 %), As (0,6 %), Pb (0,3 %), Bi (0,3 %), Fe (≈ 4 %), Al (5 %). Ковальській обробці він не піддавався (рис. 3, 15).

Ан. 137. Кинджал з паралельними лезами. Лезо сегментоподібне у перетині, біля упору має невелике ребро жорсткості, яке поступово зникає у напрямку вістря. Руків'я прямокутне, у перетині закінчується сплющеним кінцем. На упорі й під ним є залишки ливарного шва, які між собою не збігаються. Краї перехрестя ледь загнуто (на 2 мм) донизу, до руків'я. Виготовлений з олов'янистої бронзи (Sn — 8,510 % — ан. 137а; Sn — 6,468 % — ан. 137б) з підвищеним вмістом свинцю (0,08 %). Для металографічного аналізу вирізано два зразки: на повному перетині леза (а) й на кінці руків'я (б).

На шліфі (а) до травління спостерігалася незначна кількість ледь витягнутого куванням

евтектоїду та поздовжні дрібні тріщини. Після травління проявилася дрібна поліедрична структура на тлі залишкової дендритної ліквідації. На лезі залишкові дендрити витягнуті сильніше. Мікротвердість металу 127 кг/мм², величина зерна 0,025—0,035 мм (рис. 4, 1).

До травління на шліфі (б) спостерігається тріщина «червоноламкості», а поряд із нею друга — менша й тонша. Після травління відкрилися дрібні рекристалізовані зерна на тлі залишкової вилитої дендритної структури. Мікротвердість металу — 119 кг/мм². Величина зерна 0,025—0,035 мм (рис. 4, 2).

Отже, кинджал відлито у чотиристулковій ливарній формі. Те, що ливарні шви на руків'ї та упорі не збігаються, а також краї перехрестя загнуті до руків'я, свідчить про погано підігнані стулки ливарної форми. Кування виробу було незначним (≈ 20 %) і проводилося за температури не вище, ніж 600 °С. Свідченням тому є залишкова дендритна структура й відсутність ліній зсуву та тріщина «червоноламкості». Ковальські роботи було направлено на усунення ливарних вад і зміцнення леза й кінця руків'я.

Ан. 138. Шило квадратне в перетині, мідне. Шліф виготовлено на поздовжньому перетині вістря виробу. До травління спостерігалися видовжені запресовані пори. Після травління відкрилася структура на стадії первинної рекристалізації. Мікротвердість 193,1 кг/мм² (рис. 4, 3). Отже, шило виготовлено вільним неповним холодним куванням (температура від ≈ 134 °С).

Ан. 139. Браслет із розімкненими кінцями, прикрашений карбованим орнаментом. Відлитий із олов'янистої бронзи (5,147 %). Шліф виготовлено на поперечному перетині браслета. До травління по всій площі шліфа спостерігалася дрібна пористість. Після травління відкрилася структура з рекристалізованих зерен із незначною кількістю двійників усередині на тлі залишкової вилитої структури. Величина зерна 0,035—0,045 мм, мікротвердість 117,63 кг/мм² (рис. 4, 4).

Заготовка браслета відливалася, напевно, в односторонній ливарній формі. Доробку куванням було направлено на ліквідацію ливарних вад, загострення кінців. Роботи проводилися за нагрівання металу не вище, ніж 600 °С (незначна кількість двійників у рекристалізованих зернах). Ступінь деформації складав 20—40 % (наявність дендритної ліквідації).

Ан. 153. Бляшка-гудзик опуклої форми з петелькою на зворотному боці. Розміри: діаметр основи 1,7 см, діаметр петельки 0,25 см. Пе-

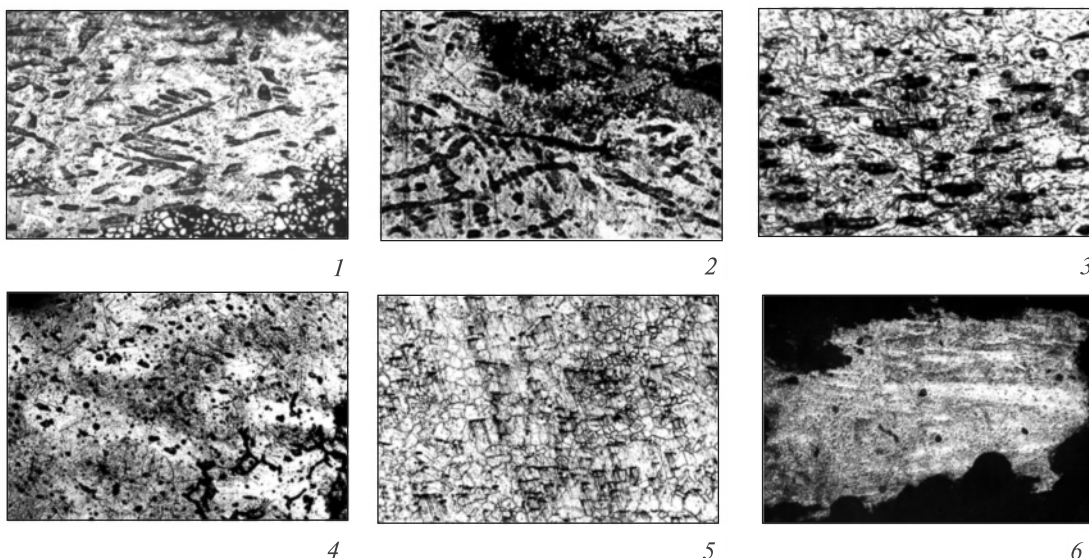

Рис. 4. Мікроструктура. 1 — аналіз 137а, збільшення 70; 2 — ан. 137б, зб. 70; 3 — ан. 138, зб. 450; 4 — ан. 139, зб. 200; 5 — ан. 153, зб. 160; 6 — ан. 156, зб. 70

телька прямокутна у перетині, з одного кінця ширша. На ширшому кінці має залишки ливарного шва. Виріб відлито із олов'янистої бронзи (Sn — 1,645 %) зі значними домішками сурми.

Шліф виготовлено шляхом полірування краю виробу. По всьому полю шліфа помітні корозійні виразки. Після травління хромпіком проявилася дрібнозерниста структура з незначною кількістю двійників у великих зернах. Величина зерна $0,025 \text{ мм}^2$, декількох зерен — $0,035 \text{ мм}^2$. Мікротвердість $133,2 \text{ кг/мм}^2$ (рис. 4, 5).

Бляшку-гудзик відлито у двоскладовій ливарній формі. На заготовці петелька мала вигляд стрижня, який потім було трохи витягнуто куванням і закручено петелькою. Сама бляшка набула сферичної форми після того, як її краї гарячим куванням було загнуто всередину. В одному місці на краю бляшки спостерігається невелика складка, що утворилася внаслідок загинання.

Ан. 154. Шпилька (можливо, голка фібули) із закрученою в один оберт голівкою-петелькою, стрижень зігнуто під кутом 90° . Перетин овальний ($0,03 \times 0,025 \text{ см}$). Від голівки на $2/3$ довжини простежується запресований куванням шов. Виготовлена з бронзи (Sn — 7,02 %). Шліф зроблено на вістрі виробу без вирізання зразка. До травління простежувався подрібнений евтектоїд, витягнутий вздовж стрижня шпильки (у напрямку кування) та корозія, що поширюється на межах зерен. Після травління відкрилася повністю рекристалізована структура на стадії збиральної рекристалізації (грубіші зерна з округлими контурами оточено дріб-

ними з такими ж округлими контурами). Подекуди у великих зернах помітні двійники, але небагато. Величина зерен $0,025\text{—}0,035 \text{ мм}$, мікротвердість $78,6 \text{ кг/мм}^2$.

Заготовку шпильки відлито у вигляді стрижня з прямокутним чи квадратним перетином. Вільним гарячим куванням викувано круглий стрижень (запресований шов уздовж стрижня). Верхній кінець розплескано та трохи витягнуто, а потім закручено у петельку. Температура кування на вістрі $\approx 600^\circ\text{C}$ (дрібне зерно, незначна кількість двійників у зернах, форма евтектоїду).

Ан. 155. Бронзовий ніж із прямою спинкою, Т-подібним перетином леза й плоским черешком для насадки руків'я. Обламаний кінець клинка був заокругленим. Ніж відлито за восковою моделлю. На поверхні спостерігаються напливи воску та численні сліди його загладжування.

На полірованій плоскій поверхні кінця черешка (шліф а) до травління спостерігалися дві тріщини, що розташовані паралельно до торця черешка. Після травління хлорною міддю відкрилася ледь деформована дендритна структура. Напрямок деформованих дендритів збігається з тріщиною. Між дендритами помітно незначну кількість евтектоїду. Мікротвердість металу $173,4 \text{ кг/мм}^2$.

Другий шліф (б) зроблено на полірованій поверхні леза. До травління спостерігалася незначна кількість евтектоїду. Після травління хлорною міддю відкрилася трохи деформована дендритна структура. Мікротвердість металу становить $133,4 \text{ кг/мм}^2$.

Ніж відлито за восковою моделлю. Ковальські роботи зводилися до загострення кінця черешка та незначної обробки леза. Кування проводилося по нагрітому металу (відсутність ліній зсуву) і становило до 20 % (трохи деформована дендритна структура на обох шліфах, але форма евтектоїду незмінена).

Ан. 156. Шило бронзове (Sn — 3,9 %), квадратне у перетині. Шліф виготовлено на робочому вістрі шила шляхом полірування поверхні. До травління видно дрібну пористість по всій поверхні шліфа та сильно подрібнений і трохи видовжений евтектоїд. Після травління відкрилася сильно деформована дендритна структура, витягнута вздовж напрямку деформації. Мікротвердість металу 227 кг/мм² (рис. 4, 6).

Шило виготовлено з відлитої заготовки шляхом формувального кування в напівхолодному стані (300—400 °С), про що свідчить наявність деформованої дендритної та відсутність рекристалізованої структури й мікротвердість металу. Ступінь деформації 20—40 % (деформовані дендрити, відсутність ліній зсуву, мікротвердість).

Досліджена колекція мідних та бронзових виробів з поселення Дикий Сад складається з 22 предметів, з яких 11 знарядь праці (одне долото, два ножі, дві бритви, шість шил); предметів озброєння — два кинджали; 7 прикрас (чотири шпильки, два браслети, одна бляшка-гудзик), а також не визначений стрижень та шматок «чорнової» міді.

Спектральний аналіз виробів проведено в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України. Метал з Дикого Саду характеризується підвищеними концентраціями сурми (від 0,01 % до 1,62 %). У 15 випадках її вміст складає десятку частку відсотка, а в одному зразку — перевищує відсоток. Вміст арсену так само високий (від 0,015 % до 0,624 %). Результати спектрального аналізу металу подано у табл. 1.

На цьому етапі досліджень не можна точно вказати джерела надходження металу до Дикого Саду. За Є.М. Чернихом, серед білозерського металу переважає волзько-камська хіміко-металургійна група, яка характеризується сурм'яно-арсеновими сплавами. За нашими спостереженнями, такий метал є характерним не тільки для білозерської культури, але й для інших культур доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я. Проведене порівняння дослідженої колекції демонструє подібність вмісту металів-домішок до бронзи виробів Новотроя-

нівського та Лозівського скарбів культурного кола Ноа-Сабатинівка та металом із могильника й поселення Острівець культури Ноа (табл. 2). Це може свідчити про те, що метал виплавлявся з руд однакового походження.

Як було встановлено Є.М. Чернихом, практично весь метал майстри інгуло-красномаяцького осередку отримували з виробничих центрів Карпатського гірничо-металургійного центру (Черных 1976, с. 180). Таким чином, вірогідніше припустити західне походження металу з Дикого Саду, ніж Волго-Камське.

Для виготовлення металевих виробів, знайдених на поселенні, використано і мідь, і бронзу (6 мідних та 16 бронзових). Із міді виготовле-

Таблиця 2. Кореляційні графіки розподілу домішок металів

Дикий Сад

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1										
0,1										
0,01										
0,001										

Лозівський скарб, Молдова (Черных 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1										
0,1										
0,01										
0,001										

Новотроянівський скарб, Одеська обл. (Черных 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1										
0,1										
0,01										
0,001										

Острівець, Івано-Франківська обл. (Черных 1976)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co
> 1										
0,1										
0,01										
0,001										

У м о в н і п о з н а ч к и: вміст: >1% — цілі %; >0,1 — десяті частки %; >0,01 — соті частки %; >0,001 — тисячні частки %. Частота присутності хімічного елемента в групі металу: переважна більшість, мало, рідко.

Таблиця 3. Характеристика технологічних схем

Схема	Технологічні параметри	Кількість
I	Відливання + холодне кування, деформація 20—40 %, 60 %	3
II	Неповне холодне кування 300°C, деформація до 70 %	2
III	Відливання + неповне гаряче кування, t° 400—500°C, деформація 20—40 %, 60—80 %	5
IV	Відливання + гаряче кування, t° 500—600°C, деформація 20—40 %; 60—70 %	7
V	Відливання + кування у передплавильних t° 700°C,	1
VI	Відливання + холодне кування з відпалюванням, t° 500—600, 700°C, деформація 40—60 %	2
VII	Відливання + поєднання гарячого і холодного кування на різних ділянках виробу, деформація 20—40 %, 40—60 %	1
Всього		21

но два ножі, три шила й одну шпильку, з бронзи — долото, три ножі, три шила, два кинджали, три шпильки та три браслети. Залежність форми виробу від хімічного складу металу не спостерігається, бо однотипні вироби (шила, шпильки) виготовлено і з міді, і з бронзи.

Металографічний аналіз надав можливості виділити сім технологічних схем (табл. 3). Схема I — холодне кування вилитої заготовки із деформацією металу від 20 до 60 %; II — неповне холодне кування (300 °C) вилитої заготовки із деформацією металу до 70 %; III — неповне гаряче кування (400—500 °C) із деформацією 20—40 % і 60—80 %; IV — гаряче кування за температури 500—600 °C із деформацією ≈ 20—40 % і 60—70 %; V — кування у передплавильних температурах (700 °C); VI — холодне кування з відпалюваннями (температура 500—600, 700 °C) і деформацією металу 20—40 %, 40—60 %, 60—80 %, 100 %, та VII — поєднання гарячого і холодного кування на різних ділянках виробу (деформація 20—40 %, 40—60 %). З таблиці видно, що більшість виробів з Дикого Саду виготовлено за III (5 екз.) та IV (7 екз.) технологічними схемами. За першою виготовлено три предмети. На другу й шосту схеми припадають по два предмети. Лише по одному виробу виготовлено за V та VII схемами. Таким чином, металообробка Дикого Саду базувалася на технологічних схемах, пов'язаних із ковальською доробкою відлитих заготовок за температур, які не перевищують 600 °C. Куванню за передплавильної температури (близько 700 °C) було піддано лише стрижень (ан. 134).

Майстрами застосовувалися такі ковальські прийоми: витягування, сплюснення, закручування. Наклепування для досліджених виробів не характерне.

З 21 дослідженого виробу (не враховуючи залізне шило, яке, можливо, випадково потрапило до культурного шару доби пізньої бронзи

Таблиця 4. Розподіл виробів зі слідами ковальського браку за категоріями і технологічними схемами

Технологічні схеми	Категорії виробів			
	П	Пр	З	Дв
I		1		
II	1			
III	1			
IV	1	1	1	
V	1			
VI				
VII				

Таблиця 5. Розподіл категорій металевого інвентарю за варіантами кування з різними температурними умовами обробки

Температурні умови обробки	Категорії виробів				Усього
	П	Пр	З	Дв	
Холодне кування, ~20 %	4				4
Неповне холодне кування, 300°C	2				2
Неповне гаряче кування, 400—500°C	3	1	1		5
Гаряче кування, 500—600°C	1	4	1	1	7
Режим передплавильних t° ~ 700°C				1	1
Холодне кування з відпалюванням, 500—600, 700°C,	1	1			2
Поєднання гарячого і холодного кування на різних ділянках виробу	1				1

та шматок «чорнової» міді) на шістьох (ан. 123, 124, 126, 132, 134, 137) виявлено ковальський брак у вигляді тріщин «червоноламкості», які

утворюються за неправильно підбраного температурного режиму кування металу із високим вмістом свинцю (загалом $\approx 28\%$). На одному предметі простежено ливарний брак (ан. 134) у вигляді значної газової пористості, що є свідченням перегрітого металу. Найчастіше брак спостерігається на знаряддях праці (4 екз.). Половину бракованих виробів дав температурний режим гарячого кування ($500\text{—}600^\circ\text{C}$), який, вочевидь, було найгірше засвоєно майстрами з Дикого Саду (табл. 4).

Щодо температурних режимів, то перевага віддавалася гарячому (сім виробів) та неповному гарячому (п'ять виробів) куванню. Третє місце посідає холодне кування (чотири виробів). По два екземпляри припадає на неповне холодне й холодне кування з відпалюваннями. У режимі передплавильних температур та поєднання гарячого і холодного кування на різних ділянках виробу кувалося по одному екземпляру (табл. 5).

Види ливарних форм у вивченій колекції вдалося встановити на шести виробках: однобічна (ан. 139), двостулкові (ан. 130, 153, 154) і чотиристулкова (ан. 137). За восковою моделлю відлито ніж (ан. 155). Матеріал ливарних форм встановлено у трьох випадках: камінь (ан. 122) та глина (ан. 124, 155).

Отже, дослідження металевих виробів з Дикого Саду дало такі результати:

1. Наявність шматка «чорнової» міді разом зі знахідками сопла та ливарних форм підтверджує існування на поселенні металообробного виробництва.

2. Подібність хімічного складу металу до металу виробів Новотроянівського та Лозівського скарбів культурного кола Ноа—Сабатинівка та пам'ятки Острівець культури Ноа свідчить

про те, що сировина у вигляді готового металу надходила із виробничих центрів Карпатського гірничо-металургійного осередку.

3. Більшість виробів місцевого виготовлення. Питання походження ножа, відлитого за восковою моделлю (ан. 155), залишаємо відкритим через те, що подібна технологія в білозерській металообробці поки не простежена. За хімічним складом цей ніж не виділяється з колекції. Отже, лише подальші дослідження покажуть, чи існувала технологія лиття за восковою моделлю в білозерській культурі.

4. Наявність ковальського браку свідчить про недостатньо високий професійний рівень майстрів і відсутність необхідних знань щодо гарячої обробки металу з високим вмістом свинцю.

Таким чином, аналіз речей, накопичених впродовж дослідження городища, дозволяє зробити висновок про їх синкретичний характер. Безумовно, в основі матеріальної культури мешканців Дикого Саду лежать місцеві традиції, генетично пов'язані з сабатинівськими племенами, але водночас яскраво простежуються культурні впливи й запозичення із сусідніх синхронних культур західного, північного та південного центрів ойкумени доби фінальної бронзи.

Спираючись на весь комплекс артефактів городища (архітектурні споруди, матеріальні та вотивні речі), можна стверджувати, що поселення Дикий Сад виникло внаслідок необхідності контролю за торговельними шляхами, які з'єднували північ і південь та схід і захід ойкумени. Тобто, протягом XII—X ст. до н. е. городище виконувало роль економічного, культурного, релігійного та політичного центру Південно-Східної Європи.

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чердниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.

Горбенко К.В. К вопросу о хозяйственной деятельности жителей поселения «Дикий Сад» // Материалы междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 76—85.

Горбенко К.В. Матеріальна культура жителів укріпленого поселення «Дикий Сад» // Науковий вісник Миколаївського державного університету. — Вип. 11. — Історичні науки. — Миколаїв, 2005. — С. 38—45.

Горбенко К.В. Основні результати п'ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи «Дикий Сад» // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Миколаїв, 2006. — Т. 52. — Вип. 39. — Історичні науки. — С. 87—92.

Лисенко С.С. Прикраси населення України доби пізньої бронзи: Автореф... канд. іст. наук. — К., 2006.

Мелюкова А.И. Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии // МИА. — 1961. — 96. — С. 5—52.

Отрощенко В.В., Тупчієнко М.П. Проблема бронзових клепаных казанів і Донецький гірничо-металургійний центр // Проблеми гірничої археології: Доповіді II-го міжнародного Картамиського польового семінару. — Алчевськ, 2003. — С. 116—123.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепропетровском Правобережье. — К., 1961.

Тереножкин А.И. Ягорлыцкий котел // СА. — 1982. — № 2. — С. 218—223.

Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — К., 1985.

Levitki O. Cultura Hallstattului canelat la rasarit de Carpati. — Bucuresti, 1994.

Надійшла 21.07.2009

К.В. Горбенко, Т.Ю. Гошко

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ С ПОСЕЛЕНИЯ ДИКИЙ САД

На протяжении 10 лет проводятся исследования городища финальной бронзы Дикий Сад конца XIII — начала IX вв. до н. э. Городище расположено в исторической части современного г. Николаев на высокой террасе левого берега р. Ингул, в месте слияния его с Южным Бугом и состояло из цитадели, очерченной рвом, предместья и посада. Среди многочисленных и разнообразных изделий найдены и следы металлопроизводства. Металлические изделия на момент написания данной работы насчитывали 37 экз.: три кинжала, пять ножей, два ножа-пилки (или бритвы), 15 шильев, рыболовный крючок, четыре булавки, небольшая бляшка (пуговица?), фрагмент небольшого долота, три браслета и два клепанных котла. С бронзолитейным производством связаны две каменные литейные формы, тигель, сопло, куски шлака и невыразительные фрагменты металла.

Исследование химического состава металлических изделий из Дикого Сада показало, что для него характерно повышенное содержание сурьмы (от 0,01 до 1,62 %) и мышьяка (от 0,015 до 0,624 %). На данном этапе исследований мы не можем точно определить источники поступления металла на городище. По Е.Н. Черных, среди металла белозерской культуры преобладает Волго-Камская химико-металлургическая группа, для которой характерны сурмяно-мышьяковистые сплавы. Сравнение исследуемой коллекции продемонстрировало подобие содержания металлов-примесей к бронзе изделий Новотрояновского и Лозовского кладов культурного круга Ноа—Сабатиновка, металлам могильника и поселения культуры Ноа—Островец (Ингуло-красномаяцкий очаг). Это является свидетельством того, что металл выплавлен из руд одинакового генезиса. Поскольку Е.Н. Черных установил, что весь металл мастера Ингуло-красномаяцкого очага получали из Карпатского горно-металлургического центра, то будет логично допустить западное, а не Волго-Камское, происхождение металла из Дикого Сада.

В результате металлографического исследования выделено семь технологических схем: I — холодная ковка отлитой заготовки, деформация металла от 20 до 60 %; II — неполная холодная ковка (300 °С) отлитой заготовки, деформация металла до 70 %; III — неполная горячая ковка (400—500 °С), деформация 20—40 %, 60—80 %; IV — горячая ковка при температуре 500—600 °С, деформация ~ 20—40 %, 60—70 %; V — ковка при предплавленных температурах (700 °С); VI — холодная ковка с отжигами (t° 500—600, 700 °С) с деформацией металла 20—40 %, 40—60 %, 60—80 %, 100 % и VII — совмещение горячей и холоднойковки на разных участках изделия, деформация 20—40 %, 40—60 %.

Изделия распределяются по технологическим схемам таким образом: I — 3 экз.; II — 2; III — 5; IV — 7; V — 1; VI — 2 и VII — 1 экз. Таким образом, металлообработка Дикого Сада базировалась на технологических схемах, связанных с кузнечной обработкой отлитых заготовок при температурах не выше 600 °С. Мастера использовали следующие кузнечные приемы: вытягивание, плетение, закручивание. Из 21 изделия на шести (≈ 28 %) выявлен кузнечный брак в виде трещин «красноломкости», на одном — литейный брак в виде газовой пористости.

Удалось проследить виды литейной формы на шести предметах: односторонняя, двух- и четырехстворчатые. По восковой утрачиваемой модели отлит один нож. Материал литейных форм установлен в трех случаях: каменная и две глиняные.

Выводы: 1) находки шлаков (металлургических или кузнечных), фрагментов «черновой» меди, сопла и литейных форм указывают на существование на городище металлообрабатывающего производства; 2) сырье в виде готового металла происходит из Карпатского горно-металлургического центра; 3) преобладающее большинство изделий местного производства. Под вопросом оставляем происхождение ножа, отлитого по восковой модели (ан. 155), так как эта технология в белозерской культуре до сих пор не отмечена; 4) возникновение кузнечного брака свидетельствует об отсутствии необходимых знаний горячей обработки металла с высоким содержанием свинца.

В целом, анализ артефактов позволяет сделать вывод об их синкретическом характере. Безусловно, в основе материальной культуры населения Дикого Сада лежали местные традиции, генетически связанные с сабатиновскими племенами. Но, вместе с тем, отчетливо чувствуются культурные влияния и заимствования из соседних синхронных культур западного, северного и южного центров ойкумены. Очевидно, городище возникло в результате необходимости контроля над торговыми путями, соединяющими север и юг, запад и восток. На протяжении XII—X вв. до н. э. оно выполняло роль экономического, культурного, религиозного и политического центра Юго-Восточной Европы.

METAL WARE FROM DYKYI SAD FORTIFIED SETTLEMENT

The research of Dykyi Sad hill-fort of Final Bronze Age (from the late 13th c. to the early 9th c. BC) has been underway for 10 years. The hill-fort, consisting of a citadel outlined with a ditch, suburb, and «posad» (trading quarter), is situated at the historic part of Mykolaiv on the high terrace of the left bank of the Inhul River, where it flows into the South Buh River. Among the numerous and various finds there are traces of metalworking. At the moment when this paper is written there are 37 items of metal ware: three daggers, five knives, two knives-saws (or razors), 15 awls, a fishhook, four pins, a small plate (button?), a fragment of a small chisel, three bracelets, and two riveted cauldrons. Also, there are some items related to bronze casting production: stone casts, a crucible, a nozzle, slag pieces, and unclear fragments of metal.

Research of chemical structure of metal ware from Dykyi Sad showed that its feature is an increased content of antimony (from 0,01 to 1,62 %) and arsenic (from 0,015 to 0,624 %). At this stage we can not determine exactly wherefrom metal arrived at the settlement. According to Ye.M. Chernykh, Volga-Kama chemical and metallurgical group, which is characterized by alloys with antimony and arsenic, prevails in metal ware of Bilozerska culture. Comparison of the collection studied showed that the content of its metal admixtures is similar to bronzes of Novi Troyany and Lozivka treasures of Noa-Sabatynivka cultural circle, and to metal of burial ground and settlement of culture Noa-Ostrivets (Inhul-Krasnomayatsk center). This fact testifies that metal is smelted of ores of the same genesis. Since Ye.M. Chernykh determined that all metal of Inhul-Krasnomayatsk center workshop was obtained from the Carpathian mining and metallurgical center, it would be logical to presume the western, but not Volgo-Kamian, origin of metal from Dykyi Sad.

As a result of metallographic research, seven technological schemes are determined: I – cold forging of a cast blank, metal deformation from 20 to 60 %; II – incomplete cold forging (300 °C) of a cast blank, metal deformation up to 70 %; III – incomplete hot forging (400–500 °C), deformation is 20–40 %, 60–80 %; IV – hot forging with 500–600 °C, deformation is ~ 20–40 %, 60–70 %; V – forging with pre-melting temperature (700 °C); VI – cold forging with firing (500–600° 700 °C), with deformation of metal 20–40 %, 40–60 %, 60–80 %, 100 %, and VII – combination of hot and cold forging at various parts of ware, deformation is 20–40 %, 40–60 %.

Within these technological schemes wares are divided as following: I – 3 items, II – 2, III – 5, IV – 7, V – 1, VI – 2, and VII – 1 item. Hence, metalworking in Dykyi Sad was based on technological schemes related with the smith processing of cast blanks with the temperature not more than 600 °C. The craftsmen used the following smith methods: extending, plating, and cockling. On six out of 21 items (≈ 28 %) smith's flaws in the form of cracks of «hot-brittleness» are found; on one item there was casting flaw in the form of gas porosity.

The authors succeeded in determining the types of ingots of six products: one-sided, two- and four-flapped ones. One knife was cast using temporary waxen model. The materials of ingots determined in three cases are stone in one and clay in two cases.

Conclusions: 1) the finds of slag (metallurgical or smith), a piece of «rough» copper, a nozzle, and ingots indicate that the metallurgic production existed at the hill-fort; 2) finished metal as rough material comes from the Carpathian mining and metallurgical centre; 3) a vast majority of finds are of local production. The origin of a knife cast by a waxen model remains questioned (an. 155), as this technique was not known in Bilozerska culture by that time; 4) an appearance of smith slag testifies the lack of knowledge of hot processing of metal with high content of lead.

In general, the analysis of artefacts allows the authors to conclude about their syncretic character. Certainly, the local traditions, genetically related with the tribes of Sabatynivska culture, underlay in material culture of Dykyi Sad habitants. However, at the same time, the cultural influence and adoptions from the neighbouring synchronous cultures of the western, northern, and southern centres of Ecumena are clearly felt. Apparently, the hill-fort arose due to the need of control over the trade routs connecting north and south, and west and east. During the period from the 12th c. to the 10th c. BC it played a role of an economic, cultural, religious, and political centre of South-Eastern Europe.

МАЙСТЕРНЯ З ОБРОБКИ БУРШТИНУ НА ДАВНЬОРУСЬКОМУ СЕЛИЩІ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Майстерня з виготовлення бурштинових прикрас та хрестиків, досліджена на одному із селищ Ходосівського археологічного комплексу, розглядається в контексті специфіки цієї галузі за доби Київської Русі.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, селище, майстерня, бурштин

Певні результати робіт на неординарному селищі Ходосівка-Рославське на Київщині, яке досліджує Північна експедиція ІА НАНУ в межах програми вивчення, охорони та музеєфікації пам'яток культурної спадщини Ходосівського археологічного комплексу, студіювання експериментальної археології, популяризації історико-культурного надбання серед широкого загалу, вже вводилися до наукового обігу (Готун 2008; Готун, Сухонос, Казимір 2009). Попри незначну відкрити за два сезони площу — 234 м² (рис. 1), отримані дані дозволяють говорити про поселення як яскраве явище. Пам'ятка репрезентує складний соціально-економічний феномен. Речовий комплекс вказує на такі види діяльності населення як рільництво, тваринництво, мисливство, рибальство, видобуток заліза. Здавалося б, пункт відповідає зразкам заплавлених селищ, виділених П.П. Толочком, мешканці яких займались вирощуванням зерна, тваринництвом, відхожими промислами (Толочко 1980, с. 34, 162—163). Водночас привертає увагу значна кількість престижних речей у шарі та заповненні об'єктів. І навіть зроблений за результатами масштабних розкопок останніх десятиліть висновок про високий рівень суспільно-економічного і культурного розвитку селищ та їхні паритетні стосунки з містом (Моця 1994, с. 52; 1995, с. 141; 1996, с. 45 та ін.) не може слугувати вичерпним поясненням з огляду на те, що у цьому випадку йдеться про невелике поселення на дюні, серед широкої дніпровської заплави. Додатковим свідченням такої неординарності може бути, досліджений у 2008 р. комплекс, який можна пов'язувати з виготовленням бурштинових прикрас. Зупинимося на його характеристиці.

Об'єкт 9 (рис. 2) зафіксовано на глибині 0,40 м від рівня сучасної поверхні на тлі світлого материка. Він мав підпрямокутні обри-

си, розміри 3,40 × 3,80 м і був зорієнтований кутами за сторонами світу з незначним відхиленням. Його котлован заглиблено в материк на 0,90 м. Південно-західна межа об'єкта 9 примикала до сусідньої споруди 7. Заповнення було багатошаровим, зверху залягав шар чорно-сірого супіску, подекуди з дрібними уламками горілого дерева. Його потужність коливалася від 0,20 до 0,55 м. У ньому фіксувалися лінзи чорного супіску, насиченого вугликами. Нижче, під чорно-сірим супіском, виявлено шар схожого, але менш інтенсивного за забарвленням, однорідного сірого супіску. Його потужність у південній частині об'єкта сягала 0,50 м, у північному напрямку зменшувалась і шар переходив у невеликий прошарок завтовшки до 0,20 м. По боках об'єкта шар сірого супіску потроху світлішав і переходив у материк, містив прошарки та лінзи насиченого чорного супіску потужністю 0,05—0,10 м. На дні об'єкта простежено шар такого ж чорного супіску з багатьма вугликами. Він зверху перекривав шар сіро-жовтого однорідного супіску. У східній частині об'єкта розчищено яму близько 1,0 м в діаметрі, глибина якої 0,55 м від рівня долівки. Її було заповнено сірим однорідним супіском з включенням лінз чорно-сірого кольору. На дні ями також фіксувався горілий шар однорідного чорно-сірого супіску. Ще одну яму, заповнену світло-сірим супіском, розчищено у південній частині споруди. Вона мала видовжену майже овальну в плані форму, видовжену по осі північ—південь. Південна її частина виходила за межі об'єкта 9 і займала західну частину сусідньої споруди 7. Глибина ями у північній частині становить 0,68 м, у південній — 0,53 м від рівня долівки. Цікаво, що кераміка траплялася у заповненні північної частини ями і зовсім була відсутня у південній. Можливо, у цьому випадку варто вести мову про видовжене заглиблення у долівці об'єкта 7 та округле в долівці об'єкта 9, які злилися на рівні фіксації в одну пляму. Іншу яму,

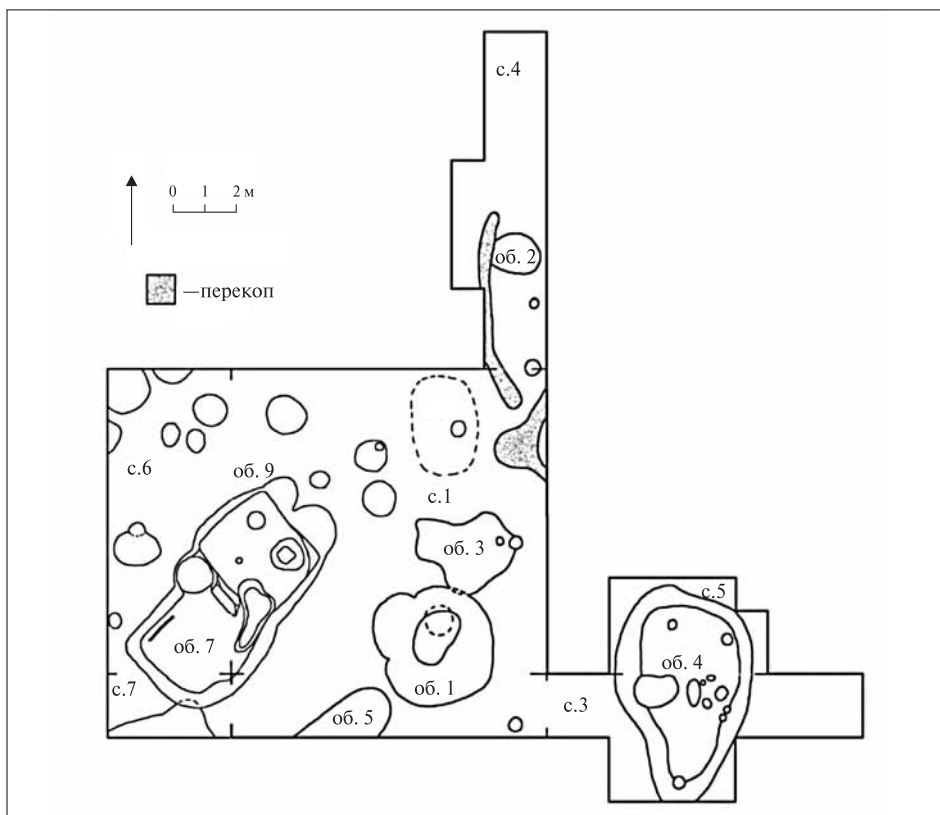

Рис. 1. Ходосівка-Рославське. План розкопу

діаметр якої 0,55 м і глибина 0,16 м від рівня долівки об'єкта, заповнену однорідним сірим супіском, розчищено у північній частині котловану. Дещо на південь, ближче до центру розташовувалася ще одна яма, діаметр і глибина якої 0,20 м, заповнено її чорним супіском із залишками горілої деревини. Ці ями є рештками конструкцій будівлі. Інша конструктивна особливість споруди полягає у наявності двох невеличких напівсферичних заглиблень, розташованих впритул до північно-східної стіни. Їхнє заповнення є ідентичним верхньому шару об'єктів 7 та 9, вони заглиблені в материк, відповідно, на 0,25 м і 0,37 м. Трохи вище від рівня фіксації одного із заглиблень, на 0,27 м нижче, ніж рівень сучасної поверхні, розчищено неповний розвал давньоруського кружально-го горщика. Наразі складно говорити про призначення цих двох заглиблень та їх зв'язок з основною площею будівлі. Можливо, вони не є синхронними зі спорудою 9, але стратиграфічно цього простежити не вдалося. У західній частині заповнення об'єкта 9, на глибині 0,75—0,80 м, знайдено ще один неповний розвал давньоруського гончарного горщика впереміж із кістками тварин, у північній частині на глибині 0,25 м розчищено рештки згорілої колоди завдовжки 0,30 м.

Із заповнення споруди походять кістки тварин, птахів, риб, їхня луска, уламки гончарного посуду, подекуди зі слідами поливи зелено-го, жовтого, зрідка червоного кольорів. Слід відзначити кілька фрагментів із двобічною зеленою поливою. Зауважимо, що до недавнього часу вважалося, що давньоруський полив'яний посуд притаманний містам, а на сільських поселеннях майже відсутній (Древняя... 1997, с. 28). Викликають зацікавленість індивідуальні знахідки з об'єкта. Серед них 36 уламків скляних браслетів, скляна та пастова намистини, два залізні язички пряжок, половина бронзової накладки, свинцевий гудзик, наверх великого бронзового хреста-енколпіона, три шиферних та керамічне прясельце (і фрагмент ще одного доби палеометалів), залізні ключ, частина замка, дверний пробій, дві ланки ланцюга, гак, кістяний наконечник стріли, фрагмент керамічного тягарця, залізні наральник, частина окуття, два інструменти, стрижень, дві лодійні заклепки, п'ять ножів, два кресала, бронзова голка, мідні (2 екз.), залізні (2 екз.) та свинцеві (5 екз.) пластини і два шматки свинцю, шість залізних цвяхів та понад 10 неатрибутованих виробів, 13 точильних каменів, фрагмент жорен, заготовки намистин і вставок з бурштину та готові прикраси, а також сировина та відходи

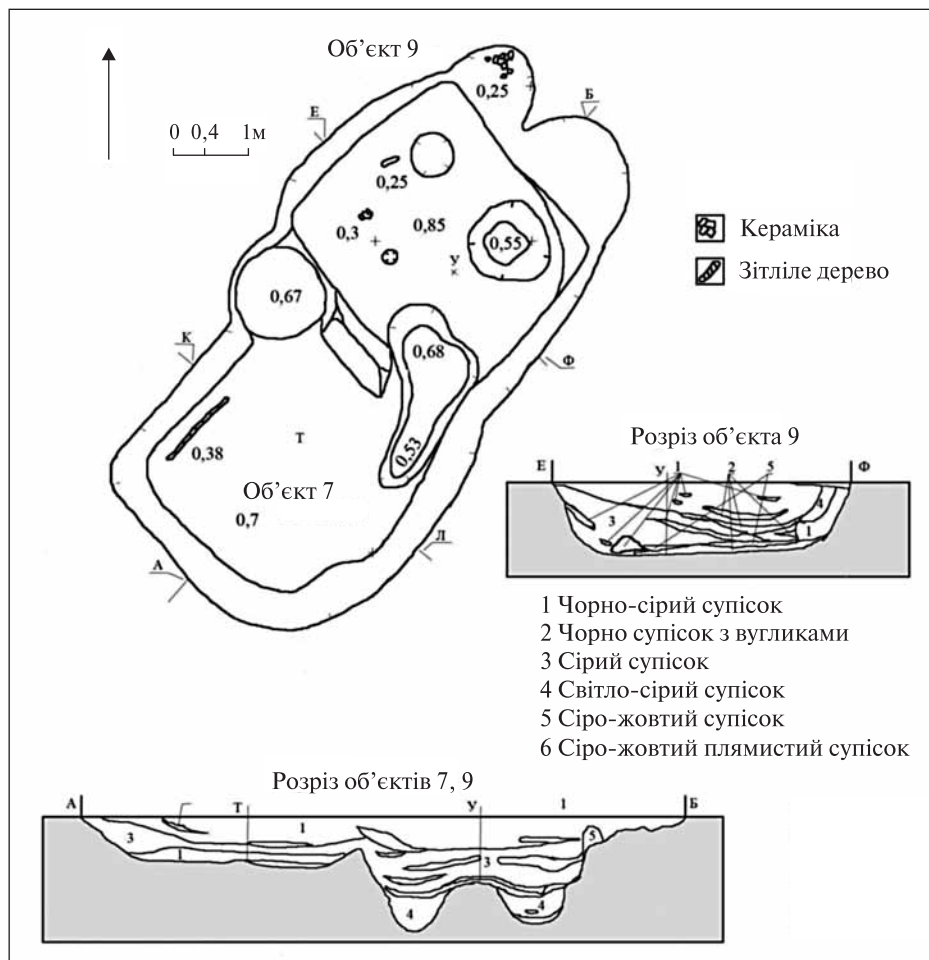

Рис. 2. Об'єкти 7 та 9. План та розрізи

виробництва (кількість бурштинових знахідок у споруді та навколо перевищила 230) тощо.

На функціональні особливості споруди, як уже відзначалось, вказують знахідки уламків бурштину в її заповненні (рис. 3). Самі по собі вони могли бути наслідком видобувного промислу, предметом торгівлі, зокрема і посередницької, відповідно і розглядалися спочатку лише як факт. Саме так трактувався і шматок бурштину, знайдений у попередньому сезоні, тим паче фахівці наголошували на необхідності враховувати можливість різних шляхів і причин потрапляння знахідок у культурний шар (Раппопорт 1967, с. 4). Але у процесі подальших досліджень було встановлено, що окремі з них піддавали обробці — вони мають сліди спилування, шліфування та свердління. Крім того, тут знайдено заготовки виробів із бурштину, намистини без отвору, уламки та вже готові вироби, брак (рис. 4; 5). Це дозволяє інтерпретувати споруду як майстерню ювеліра, що працював з означеною сировиною. Показово, що більшість бурштинових знахідок походила з нижніх 30 см заповнення,

хоча вони траплялись і у верхніх пластах, а незначна кількість — у навколишньому шарі та заглибленій частині сусіднього об'єкта 7. До того ж, якщо у південному та східному секторах споруди виявлено, відповідно, 33 та 20 таких знахідок, то у північному та західному їх налічувалось 58 і 127.

Загалом в об'єкті та поруч знайдено сплюснену біпірамідальну намистину і ще одну таку ж без отвору, чотири фрагменти подібних та уламок заготовки схожого виробу. Виявлено також по 1 екз. фрагментів конічної намистини (ймовірно — край біпірамідальної, де грані не виражено) та заготовки біпірамідальної. Заготовки намистин невизначеної форми (з каналом отвору) репрезентовано двома знахідками та однією з частиною отвору. Виявлено також три заготовки намистин, можливо, біпірамідальних з ненаскрізними отворами. До комплексу входив циліндр з рядами напівкулястих виступів на поверхні (намистина незвичної форми без отвору?) та незавершена пірамідальна підвіска з ненаскрізним отвором і нешліфованою поверхнею. Зафіксовано та-

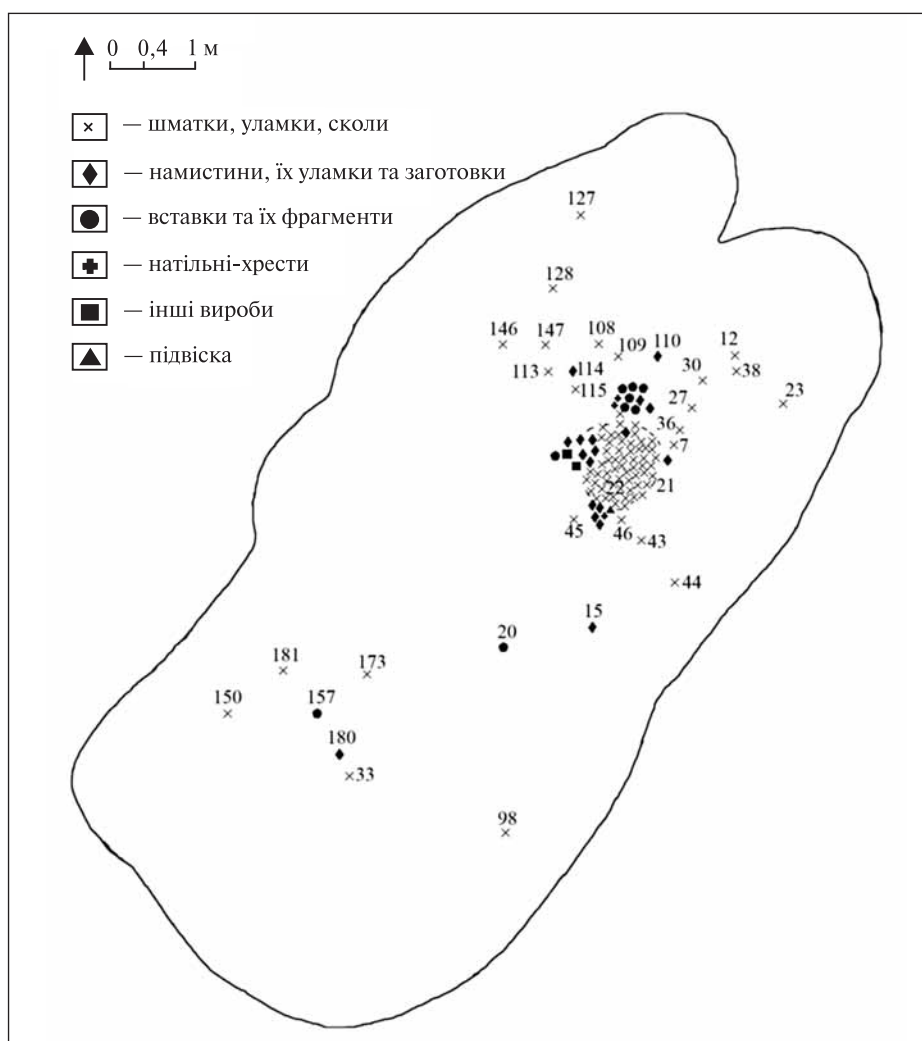

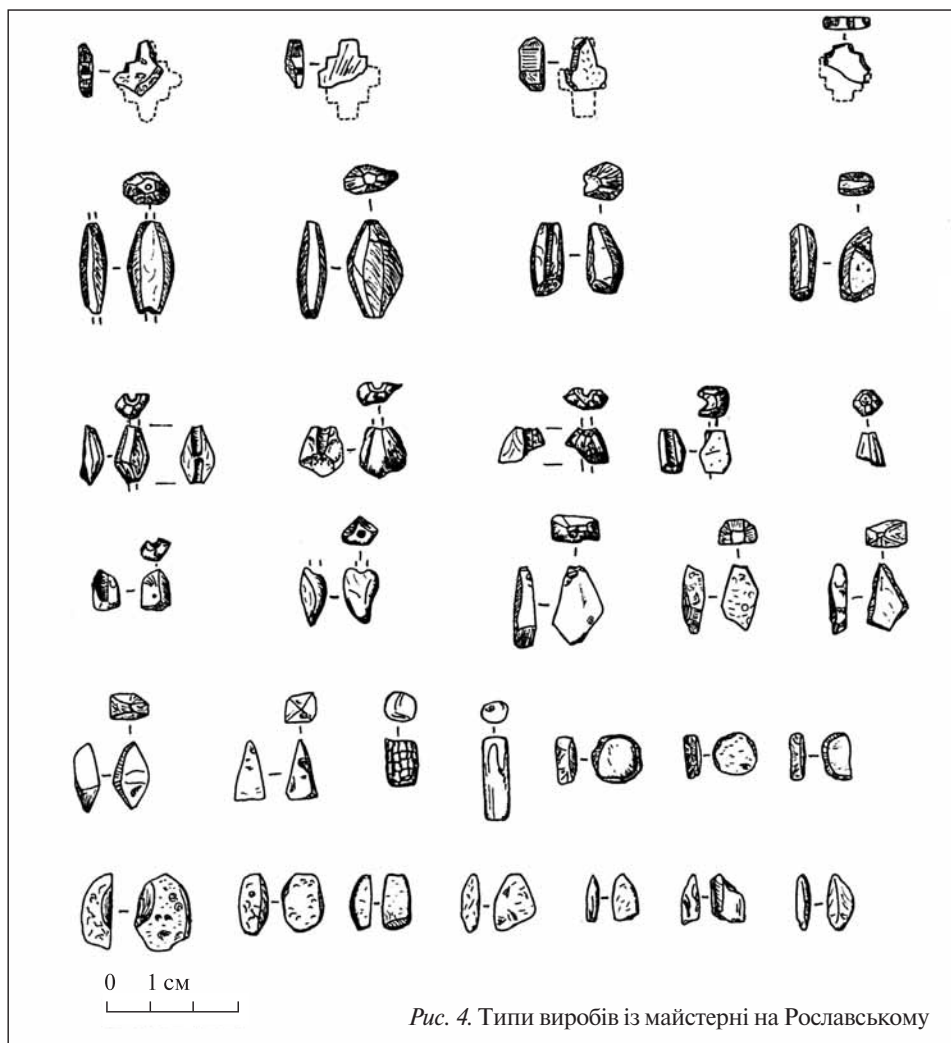
Рис. 3. Схема локалізації бурштинових знахідок

кож заготовки вставок у металеву основу каблучок (?) двох видів: пласкі й опукло-пласкі. Пласкі представлено двома круглими і половиною ще однієї. До цієї ж категорії, ймовірно, слід віднести уламок виробу неправильної форми. Опукло-пласкі (6 екз.) округлої, овальної та мигдалеподібної форми, у чотирьох випадках це половинки виробів. Привертають увагу пласкі уламки з вирізаними зубчиками — частини чотирьох хрестиків з квадратами в середхресті. Частинами виробів могли бути два уламки складної форми з обробленою поверхнею. До складу колекції входить видовжений циліндр, який може бути частиною бурштинового сталактита (?) та виріб складної форми з обробленою (?) поверхнею.

Решту бурштинових знахідок умовно розділено на шматки зі слідами обробки, тобто сколами, слідами зчищення непрозорої кірки на поверхні тощо (95 екз.), без них (72 екз.) і сколи. Цей поділ є досить умовним, адже сколота під час видобутку чи транспортування части-

на зумовлює зарахування шматка до категорії «фрагмент зі слідами обробки», хоча йдеться тут не про обробку для створення виробу. Так само приблизними є критерії для розмежування дрібних фрагментів зі слідами обробки і просто сколів. Зрештою, інформативними у цьому випадку є не терміни польової фіксації матеріалу, а знахідки, безпосередньо пов'язані з виробництвом. Варто також відзначити, що найбільші екземпляри шматків бурштину мали розміри 39×5 — 14×6 — 16 мм та 40×6 — 22×5 — 12 мм, а найменші сколи — $1 \times 2 \times 3$ мм та $1 \times 3 \times 5$ мм. Щодо їхнього кольору, то переважають різні відтінки жовтогарячого та червоно-помаранчевого, хоч трапляються варіанти забарвлення від помаранчево-жовтого до темно-вишневого, значна частина різного ступеню прозорості за непоодиноких непрозорих.

Для ідентифікації об'єкта з майстернею ювеліра необхідною умовою є наявність відповідних інструментів. Відомо, що особливі

пристосування у подібних випадках не використовували. Майстри обходились універсальними знаряддями широкого призначення та інструментами, які застосовували в інших галузях. Так, аналізуючи обробку бурштину за доби середньовіччя, Р.Л. Розенфельдт, а згодом і Р.Г. Шаповалов запропонували враховувати можливість використання абразивів і точильних каменів, безрозвідної пилки, свердел і напилків з дрібною насічкою, ножів, набору пристосувань і матеріалів для полірування виробів, а також знарядь, наведених Б.О. Колчиним для косторізного ремесла. Це дозволяло пройти всі стадії механічної обробки матеріалу: сортування, розкрій, шліфування, полірування, свердління, огранювання, гравірування (Розенфельдт 1978, с. 200; Шаповалов 1998). Водночас вказувалось на відсутність інструментів бурштинщика у кожній з відомих на той час майстерень (Розенфельдт 1978, с. 200).

Переглянувши набір речей із заповнення споруди 9, можна дійти висновку, що окремі з

них могли використовувати не лише у побуті, а й у цій галузі ремесла. Серед придатних для обробки бурштину були ножі, які могли застосовувати для зняття природних окисів з поверхні майбутньої заготовки. Привертає увагу, крім звичних виробів, непридатний для побутових потреб мініатюрний залізний черешковий ніж, довжина леза якого не перевищує 20 мм. Точильні бруски могли застосовувати для надання виробам остаточної форми та шліфування поверхні. Підтвердження використання їх у цьому виробництві знаходимо у проаналізованій Р.Г. Шаповаловим праці початку XII ст. монаха-бенедиктинця Теофіла «Список различных искусств»: «осторожно шлифуй янтарь с водой на ровном песчаном камне до тех пор, пока золотистый цвет его не проступит везде равномерно». Назване джерело засвідчує, що давні ювеліри знали також і способи термічної обробки бурштину для коригування кольору та виготовлення бурштинового лаку. Для освітлення смоли застосовували свинце-

ві пластини, аналогічні знайденим у заповненні споруди. Теофіл зазначав, що на них клали бурштин, накривали його спеціальною сумішшю і потроху нагрівали (Шаповалов 1998). Проте наразі невідомо, чи практикували це майстри з поселення Ходосівка-Рославське. Знайдені пластини, як і решта інструментів, були універсальними, і їх могли використовувати для інших потреб (за два роки досліджень на пам'ятці виявлено вироби випрямлені і згорнуті в трубку, швидше за все, тягарці для рибальських сіток). Відоме давнім технологам було і томління засипаного піском бурштину в глиняних горщиках, що надавало сукциніту червонуватого кольору, близького до сердоліку (Розенфельдт 1978, с. 198). У цьому випадку теж важко простежити сліди такого процесу за браком специфічних знахідок.

Охарактеризувавши досліджений об'єкт і не зупиняючись на особливостях бурштину та його використанні з часів палеоліту, оскільки це описано у спеціальній літературі (Сребродольський 1984; Фракей 1990 та ін.), зупинимося на деяких загальних міркуваннях.

Згадані широкі дослідження південноруського села, які й призвели до висновку про високий рівень його розвитку, дозволяють детально уявити різні аспекти господарства та побуту середньовічної сільської людності. Але опубліковані матеріали про сільське ювелірне ремесло та обробку каменю у регіоні не містять згадок про майстерні з обробки бурштину на сільських поселеннях. Аналізуючи ремесла південноруського села, фахівці обмежуються зауваженнями, що «на території Південно-Західної Русі наявні також родовища... мармуру..., бурштину, кристалю та інші, які могли використовуватися в давньоруський час... Зафіксовані випадки залишків майстерень з обробки бурштину в Києві... не виключають даного припущення» (Село... 2003, с. 139—140), або констатують факт наявності родовищ (Петраускас 2006, с. 78) чи виявлення бурштинових прикрас у містах та майстерень у Києві (Археологія... 1986, с. 441—442). Понад те, попри значну відкриту площу на низці поселень, що стали певною мірою еталонними, більшість демонструє відсутність навіть поодиноких виробів із цього матеріалу. Зокрема, такі знахідки за простеженого високого рівня розвитку матеріальної культури не траплялись на Автуніцькому селищі, де розкрито площу понад 27 тис. м², на поселенні Ліскове за дослідженої площі близько 14 тис. м². За близько 20 років розкопок Григорівської групи селищ, розташованої

Рис. 5. Прикраси і предмети особистого благочестя із майстерні: напівфабрикати, вироби, брак

на Дніпрі (вивчено площу близько 10 тис. м²), виявлено лише один привізний бурштиновий кулон (Петрашенко 2005, с. 109). Подібна картина спостерігається і на селищах межиріччя Дніпра та нижньої течії Десни, де на семи поселеннях розкрито площу понад 1 тис. м², а ще на чотирьох — від 101 м² до 1 тис. м² (Веремейчик 1994, с. 3). За даними О.М. Веремейчик, з усіх названих пам'яток, зокрема з поселень Шумлай та Деснянка, походять дві намистини — кругла і призматична. Поодинокими є бурштинові знахідки і в самому Чернігові, хоч там виявлено окремі фрагменти необробленої смоли. Така ж ситуація і в Переяславі, де цю категорію знахідок репрезентовано поодинокими виробами¹. Тож порівнювати досліджений комплекс можна лише з матеріалами кількох давньоруських міст.

Висловлено думку про існування у домонгольський час на території Русі значної кількості дрібних майстерень, де виготовляли прикраси з бурштину. Не виключають і наявність кількох таких майстерень у кожному відносно великому місті. Цю точку зору аргументували повідомленнями про постійні знахідки шматків бурштину майже в усіх давньоруських міс-

¹ Користуючись нагодою, висловлюємо вдячність О.М. Веремейчик та О.В. Колибенку за люб'язно надані консультації з означеного приводу.

тах. Особливо багато їх було в культурних нашаруваннях Новгород, Старої Ладоги, Ростова, Києва, Волковиська (Розенфельдт 1978, с. 198). Для розуміння особливостей комплексу, якому присвячено цю публікацію, варто розглянути конкретні приклади і, за можливості, визначити їхні загальні та прикметні характеристики.

Розкопки давнього Києва дали значну кількість бурштинових знахідок. Відомі готові вироби (у вигляді поховального інвентарю, прикрас із шару та заповнення споруд тощо), спеціалізовані майстерні, склади сировини (тут не розглядаються яскраві результати недавніх досліджень Подільської експедиції, оскільки матеріали перебувають на стадії наукового опрацювання, і їх ще не опубліковано). За спостереженнями фахівців, порівняно зі знахідками у складі бурштинових комплексів, окремих виробів знайдено дуже мало. Серед таких — поодинокі сплющено-циліндричні, видовжені бітрапецієподібні, сплющені багатогранні намистини. З-поміж інших виробів — трапецієподібні пластки підвіски тощо. Знахідки вкладаються у межі X — першої половини XI ст. Для XII — початку XIII ст. картина зовсім інша. Лише під час розкопок у 1969 і 1975 рр. майстерень по вул. Ярославській та Зелінського, крім інших численних знахідок, було виявлено понад 20 намистин, але інших форм: 22 були біпірамідальними, дві — пірамідальними. Крім намиста, знайдено заготовки і фрагменти каблучок, вставки до прикрас з інших матеріалів, натільні хрест тощо. У той час, як ранні вироби могли мати прибалтійське походження, основна маса київського археологічного бурштину з комплексів XII—XIII ст. належать до подніпровських сортів т. зв. «київського сукциніту» (Зоценко 1985, с. 137—138).

У кількох комплексах давнього Києва зафіксовано значну кількість бурштину без слідів обробки. Він може маркувати пункти торгівлі, зокрема посередницької, зберігання, підготовки до обробки без слідів виробництва тощо. Не виключені випадки і просто переходу, що для бурштину-сирця неодноразово відзначено на шляху від його балтійських родовищ (Сребродольский 1984, с. 100).

Показовими є матеріали розкопок 1892 р. у Верхньому місті. Тут зафіксовано шматки бурштину в кількох місцях, зокрема, неподалік Десятинної, Андріївської та Василівської церков. У публікації матеріалів вказано, що по вул. Трьохсвятительській знайдено до 30 шматків бурштину, один — 4 вершки в діаметрі, решта — менші. Більшість місцевого, темного кольору, хоча за-

барвлення кількох на зламі світло-воскове, що свідчить про балтійське походження останніх. З огляду на вартість знахідок, дослідник вбачав у них показник розвитку торгівлі (Хойновский 1893, с. 42 і сл.). Керівник розкопок наголошував на наявних на той час свідченнях, що викопний бурштин знаходився в самому Києві та інших місцях вище по Дніпру і нижче Києва, у глибоких ярах, а також і в самому Дніпрі біля Канева і Неяситницького порогу (Забелин 1876, с. 225). Варто додати, що деякі дослідники припускали локалізацію майстерні в одному із розкопаних тут жител з кількома необробленими шматками бурштину (Розенфельдт 1978, с. 199), але цю точку зору за браком напівфабрикатів, відходів і зіпсованих виробів, здається, недостатньо аргументовано.

Іншим прикладом може слугувати вивчене у 1967 р. на вул. Великій Житомирській, 14 житло XII—XIII ст. зрубної конструкції, яке загинуло у дні татаро-монгольського розгрому. На його дерев'яній підлозі лежали великі корчаги, обгорілі рештки дерев'яного посуду, уламки скляних браслетів, шиферні прясельця. У північно-західному кутку біля північної стінки виявлено залишки дерев'яної бочки, близько 50 см в діаметрі, наповненої червоним дніпровським бурштином. Вдалося зібрати близько 8 кг, хоч значна частина смоли, ймовірно, загинула у пожежі. Дослідники, що вивчали цю ділянку міста, за відсутності будь-яких ремісничих інструментів та бурштинових виробів, дійшли висновку про належність обійстя одному із представників давньоруського купецтва (Толочко 1968, с. 196; Толочко, Килиєвич, Дяденко 1968, с. 191, 193). Цікаво, що за часів панування думки про прибалтійське походження бурштинових знахідок на території Давньої Русі цей факт наводився як приклад імпорту у спеціальній дерев'яній тарі (Розенфельдт 1978, с. 198).

Подібну знахідку виявлено розкопками М.А. Сагайдака у 1983 р. по вул. Героїв Трипілля, де у зруйнованій будівництвом споруді із залишками опалювального пристрою бурштин залягав суцільним шаром вагою понад 1 кг. Матеріал був необроблений і міг використовуватись не лише для виготовлення прикрас, але і як сировина для приготування лаку, оліфи тощо (Сагайдак 1983, с. 11; Ивакин, Степаненко 1985, с. 101).

Ймовірно, з місцем зберігання пов'язані й окремі шматки бурштину, виявлені розкопками 1987—1988 рр. по вул. Воздвиженській, 25 по всій площі розкопу, та скупчення необро-

блених уламків на глибині 1,3—1,5 м. Дрібні фрагменти без слідів обробки знайдено у заповненні об'єкта першої половини XIII ст., заглиблену частину якого зафіксовано з позначки 1,6—1,7 м. Наявність серед бурштинових знахідок заготовки намистини дозволила дослідникам припустити існування поруч майстерні, яка не потрапила в досліджену ділянку (Ивакин, Козубовский 1987, с. 11, табл. 28; Ивакин, Козубовский, Чекановский 1988, с. 4, 11, табл. 23; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 253, 257).

Водночас непоодинокими для Києва є випадки, коли простежено залишки саме виробництва прикрас та предметів особистого вжитку. Зокрема, при дослідженні у 1938 р. відомого житла VIII («майстерні художника») XII—XIII ст. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря з-поміж інших речей знайдено близько 650 г бурштину, репрезентованого переважно необробленими великими шматками, а також понад 50 напівоброблених намистин та кілька заготовок натільних хрестів. Там же було кілька готових намистин та незначна кількість виробів, зіпсованих, очевидно, у процесі обробки. Знахідки виявлено у вкритому жовтою поливою глечики та біля нього. Крім роботи з бурштином, господар займався ливарною справою і був художником, на що вказують знахідки фарб. Керівник розкопок зауважував, що попри окремі і непоодинокі знахідки бурштинових виробів у київських житлових і поховальних комплексах, майстерня за кількістю матеріалу і напівфабрикатів значно перевершила їх, як і єдину відому на той час майстерню, відкриту розкопками В.О. Городцова у Старій Рязані (Каргер 1938, с. 30; 1950, с. 30, 32—33; 1958, с. 473, 475). Варто відзначити, що із заповнення споруди VIII походить кілька кременів, інтерпретованих М.К. Каргером як знаряддя для шліфування, з приводу чого висловлено сумніви, з огляду на існування досконаліших металевих знарядь (Розенфельдт 1978, с. 200).

Цікаве відкриття було здійснено у 1969 р. по вул. Ярославській, 41. Бурштин виявлено у заповненні житлової споруди 2 з керамікою XII—XIII ст. та залізним ножом. У межах розкопу зафіксовано невелику круглу яму, розрізану східною стіною споруди 1. На її дні простежено сліди горілого дерева, яке йшло в різних напрямках і утворювало щось на зразок плетеної з лика нижньої частини кошика. У заповненні знайдено виключно бурштин, котрий, очевидно, й зберігався у спеціальній посудині,

поставлений у яму. Вказано на його значну кількість та червонуватий колір. Це і просто шматочки, і заготовки різних виробів, готова продукція: каблучки, багатогранні біконічні намистини, натільні хрести. Дослідники зауважували, що така значна кількість бурштину (73 заготовки та цілі вироби) могла бути лише поблизу майстерні з його обробки, але констатували, що саму майстерню не виявлено (Толочко 1969, с. 2, 4—6; Толочко, Гупало 1975, с. 11, 14; Новое... 1981, с. 332, 334). Цікаво, що деякі з опублікованих знахідок із цього комплексу (Толочко, Гупало 1975, с. 16, рис. 6) схожі на біпірамідальні намистини з поселення Ходосівка-Рославське. Такі вироби (шести- і восьмигранні, сплюснені, зі згладженою в середній частині гранню, рибоподібні, досить стандартного розміру, довжина яких близько 1,5—2,0 см, хоча трапляються і менші) неодноразово фіксували при дослідженні Києва та його околиць. Їх вважають притаманними південноруським землям та поширеними в курганах в'ятичів, радимичів, кривичів. Більшість із них походить із південноруських майстерень і виготовлена з місцевого матеріалу (Каргер 1950, с. 32; 1958, с. 475; Розенфельдт 1978, с. 202; Зоценко 1985, с. 138; Ивакин, Степаненко 1985, с. 82, 92, 102; Сагайдак 1991, с. 113; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 84; Івакін, Козубовський 1993, с. 123, 126, 127).

У 1975 р. по вул. Зелінського, 3, на території садиби Покровської церкви, в шарі XIII ст., у невеликому (1,0 × 1,5 м) фрагменті споруди з розвалом печі, дослідженої частково, виявлено 18 заготовок і напівфабрикатів із бурштину червонуватого кольору. Більшість заготовок — пласкі шматки завтовшки до 3 мм квадратної, трикутної, ромбоподібної і багатокутної форм, розміри 1,5—2,0 см. Є круглі та біпірамідальні, на яких помітні сліди незавершених отворів. Бурштин було піддано термічній обробці для надання схожості з сердоліком. Автори вказували на фіксацію вже другої майстерні з виготовлення таких прикрас на Київському Подолі і звертали увагу на червоний колір бурштину в усіх майстернях, крім розташованої на вул. Десятинній, де траплялись також шматки жовтого (Гупало, Івакін, Сагайдак 1975, с. 24—25, табл. 53; 1979, с. 53, рис. 11; Новое... 1981, с. 333—334; Сагайдак 1991, с. 123). Показово, що у цьому випадку можна провести паралелі не лише з біпірамідальними намистинами, а й звернути увагу на наявність на Рославському пласких виробів і відходів від використання пластин незначної товщини.

Продовження у 1985 р. розкопок у садибі Покровської церкви по вул. Покровська, 7 дозволило простежити в шарах XII — початку XIII ст. залишки частини споруди з розвалом опалювального пристрою (конкретних особливостей приміщення не простежено) та сліди виробництва майстра-ювеліра, який виготовляв здебільшого прикраси з бурштину, а також, можливо, скла (браслети, намистини, каблучки) та вкривав поливою керамічні вироби. Знайдено значну кількість необробленого бурштину, розпорошеного в давньоруському шарі. Виявлено досить багато напівфабрикатів, напівоброблених та бракованих виробів, але повністю готових практично нема. Асортимент майстерні складають, головню, біпірамідальні багатогранні намистини, хрести, прямокутні та трикутні підвіски, чотирикутні та сферичні вставки до щиткових металевих каблучок, каблучки, круглі вироби (шашки, гудзики?). Найбільше заготовок і бракованих деталей біпірамідальних багатогранних намистин (19 екз.), їхня довжина 15—25 мм. Колір здебільшого темно-вишневий прозорий, але у деяких (5 екз.) — молочний непрозорий. 10 намистин зламано при свердлінні отвору. У чотирьох намистин оброблено, але не відшліфовано лише чотири бічні грані, отвори відсутні. Намистини досить різні за формою. У перетині вони чотири-, шести- та восьмикутні, біпірамідальні сплюснені, рибоподібні тощо. Знайдено сім натільних христів з квадратом у центрі, без циркульного орнаменту (всі фрагментовані), три уламки каблучок з товстим обідком і початком щитка та дві з тонким ободком. Серед інших виробів — сім підвісок та вставок, розміри 9 × 14 мм, товщина 5 мм. Виявлено також одну підвіску списоподібної форми і дві — трикутної. Аналіз показав місцеве, дніпровське походження знайденого тут бурштину. Весь набір виробів у цій майстерні є характерним для Південної Русі XII—XIII ст. (Ивакин, Козубовский 1985, с. 7—8, табл. 35, 36; 1993, с. 123, 126—127, 130).

У 1981 р. по вул. Шекавицькій, 25—27 у шарі XI—XII ст. було досліджено об'єкт, визначений як місце виробництва. Тут виявлено значну кількість необробленого темно-червоного бурштину разом з бракованими скляними браслетами та скляним і металургійним шлаком, бронзовими виробами та обрізками, ливарними формами, пряслами, шліфувальними брусками. Загальна вага необробленого бурштину 545 г. Його шматки мали різні розміри. Великих (5,0 × 4,0 × 2,7 см) небагато. Переважали

шматки з розмірами 2,0 × 1,5 × 0,5—1,0 см. Виробів також небагато. Це вставки для щиткових бронзових перснів (3 екз.), уламок рівнобічного гладенького натільного хреста, ромбоподібні підвіски (заготовки). Крім того, знайдено фрагмент характерного для XII—XIII ст. хрестика з прямокутними виступами в основі і заокругленими кінцями з вічками крапково-циркульного орнаменту зовні. За межами майстерні шар містив біпірамідальну бурштинову намистину, поруч — біпірамідальну сердоликову, що дозволило дослідникам висловити припущення про використання бурштинового намиста як дешевшого замінильника останніх. Спектральний аналіз шматків бурштину показав його прибалтійське походження. Автори підкреслили незвичність цього факту, оскільки прибалтійський бурштин був популярним у Києві в X — на початку XI ст. Пізніше, особливо у XII ст., тут використовували місцевий придніпровський (Ивакин, Степаненко 1981—1982 с. 8—9, табл. 36; 1985, с. 80, 82, 92, 101, 102, рис. 26; Сагайдак 1991, с. 145, табл. XXIII). Принагідно вкажемо, що, за спостереженнями фахівців, методами природничих наук не завжди можна визначити родовища смоли. Спектральні ознаки, які свідчать про балтійське походження бурштину, притаманні і для сукциніту з Пальменикенського родовища в Прибалтиці, і для зразків із Білорусії та України, зокрема й Прикарпаття, тобто ознаки балтійського походження є специфічними для сукциніту, досить широко розповсюдженого на території між Балтійським і Чорним морями (Савкевич, Шакс 1970, с. 267).

На думку фахівців, асортимент бурштинових виробів з давньокиївських майстерень був розрахований на широке коло споживачів і міста, і села. Ці вироби, безумовно, належали до продукції масового виробництва (Розенфельдт 1978, с. 200; Новое... 1981, с. 334).

Цікаві матеріали отримано в процесі досліджень давнього Новгорода. За перші два десятиріччя масштабних повоєнних розкопок (1951—1970 рр.) зібрано понад 2 тис. екз. необробленого бурштину, заготовок і виробів з нього (Рыбина 1972, с. 224), на кінець 90 рр. називали цифру понад 7 тис. (Шаповалов 1898). Бурштин потрапляв до міста у якості сировини, починаючи з X ст. Але особливо багато знахідок відзначено у шарі середини XII ст. Дослідники спочатку вважали його прибалтійським, хоча і вказували на наявність родовищ на Київщині та Харківщині, можливість його доставки з інших місць та промовисті дані про різке зменшення кількості бурштинових знахідок, що збігало-

ся зі скороченням інших предметів південного імпорту, які надходили дніпровським шляхом, а згодом наголошували на доставці бурштину в домонгольські часи з Подніпров'я (Рыбина 1972, с. 224—226; 1978, с. 38—45).

Фахівці звертали увагу на знахідки на луб'яницькому розкопі в 1967 р., але без виявлення значних споруд, понад 1 тис. шматків бурштину, серед яких п'ять готових виробів (чотири намистини і хрестик) і, що суттєво, сліди виробництва (відходи у вигляді дрібних шматків, сім заготовок намистин з недосвердленими отворами і недошліфованою поверхнею), а також вказували на зв'язок господаря садиби з торгівлею ювелірними товарами, що аргументується проживанням поряд з новгородським Торгом, змістом виявленої тут берестяної грамоти, наявністю італійської камеї, мініатюрних терезів, ливарної форми, уламків тиглів, дроту, обрізків з кольорових металів. Тоді ж відкрито залишки садиби майстра з обробки бурштину першої чверті XIII ст. з понад 700 шматками необробленої сировини, заготовками намистин і хрестиком на іллінському розкопі (Рындина, Хорошев 1968, с. 18; Рыбина 1972, с. 227; 1978, с. 117; Розенфельдт 1978, с. 199).

На увагу заслуговує також вивчене у 1973—1977 рр. на троїцькому розкопі обійстя художника другої половини XII — початку XIII ст. Там в садибі А зібрано 1151 шматок бурштину: від великих ($5,0 \times 5,0 \times 2,5$ см) до дрібних, більшість мала розміри в середньому $2,0 \times 1,5 \times 0,5$ см, — балтійського походження, як показав аналіз. Траплявся бурштин, який прикипів до уламків кераміки, та загорнутий в просочену олією тканину. Зібрано кераміку, облиту розплавленим бурштином з олією. На підставі описаної в рукописах XVII ст. з новгородського Софійського собору технології отримання оліфи дослідники дійшли висновку про сліди процедури перетворення бурштину на компонент смолистих домішок у оліфі. Цим пояснюється і значна кількість на ділянці уламків причорноморських амфор, ймовірно, від олії. Серед інших знахідок із садиби — бурштинові натільні хрести двох типів, намистини (переважно зонні, але знайдено овально-пласку і грановану призматичну), тягарці, терези на зразок аптечних тощо (Янин 1980, с. 116; Колчин, Хорошев, Янин 1981, с. 86 і сл.).

Місцевими із довізної сировини у Волковиську за результатами робіт 1954 р. вважали дрібні речі з бурштину, як і інші ювелірні вироби. В готовому вигляді знайдено три намис-

тини, натільний хрестик і уламок каблучки. Крім виробів, зібрано 36 шматків необробленого матеріалу. В розкопі I виявлено поруч 20 шматків, що дозволило припустити наявність відповідних майстерень на городищі. Розподілялись готові вироби і шматки нерівномірно: в шарі XIII — початку XIV ст. їх знайдено три, в шарі другої половини XII — першої половини XIII ст. — сім, у шарі від середини XI — початку XII до середини XII ст. — 41 (Тарасенко 1957, с. 272). Пізніше вказувалося, що на території невеликого розкопу зібрано 42 шматки бурштину та вироби, обробку яких не завершено (Розенфельдт 1978, с. 199).

У Старій Рязані сліди однієї з майстерень, де виготовляли намисто, виявлено В.О. Городцовим на Північному городищі у 1926 р. Стосовно її особливостей відзначалося, що у житлі 9 були уламки бурштину з отвором, у житлі 10 — два необроблені шматки, дві намистини, одна з яких незавершена, у житлі 14 — кілька шматків, а в житлі 19 — один. Окрім того, біля житла 9 знайдено шматки, які належали до ділянки сусіднього нерозкопаного об'єкта. Ці знахідки призвели до висновку, що їхня концентрація дозволяє окреслити «осередок» ювелірів у трьох поруч розташованих будинках у четвертій і п'ятій траншеях (Мансуров 1941, с. 80—86). В ході подальших розкопок на тій само ділянці знайдено бурштинові намистини, а також частково оброблені шматки смоли. Через погану збереженість чітко визначити житло, в якому була майстерня, не вдалося. Знахідки бурштину лежали у невеликій ямі неправильної округлої форми, можливо передпічній, у помешканні ремісника. Вона датується XII ст. (Монгайт 1955, с. 131). На думку дослідників, бурштин (у всякому разі — частина) надходив до міста у вигляді сировини, а місцеві умільці вирізали з нього намистини, персні, хрести, вставки (Даркевич, Борисевич 1995, с. 81).

У Білоозері серед залишків наземної зрубною будівлі 10, виявленої в нашаруваннях кінця XI—XII ст., зафіксовано шість хрестиків з бурштину, біпірамідальну намистину, заготовку з просвердленим отвором. Уламок ще одного хрестика походив із сусіднього житла 9, там само виявлено бурштиновий щитковий перстень і незавершені вироби. Це дало підставу стверджувати, що цей комплекс може вказувати на існування майстерні з обробки бурштину. Зафіксовано також сім гребенів і заготовку кістяної ложки, через що висловлено припущення про паралельний розвиток ремесел (Голубе-

ва 1973, с. 86, рис. 23, 8, 12, 15, 21, 22; Розенфельдт 1978, с. 199).

Бурштин та вироби з нього траплялись по всій площі розкопу на Великому посаді середньовічного Полоцька. Найбільше (630 знахідок) припадає на 13-й пласт, основна ж кількість походить із садиби ювеліра (сім споруд XII—XIII ст. на рівні пластів 11—12). Крім шматків смоли та результатів її обробки, до комплексу входили також набір ювелірних виробів, їхніх заготовок, знарядь праці і відходи виробництва. Показові терези-плічки з важками, ювелірні пінцет і ковадло, тиглі зі слідами дорогоцінних металів, матеріали, пов'язані з косторізним виробництвом. Припускають, що тут мешкала династія ювелірів-художників. Особливості обробки бурштину в цій садибі детально не описано (Тарасов 2008, с. 174—179).

Залишки майстерні дослідив М.М. Воронін 1955 р. у Ростові. Тут знайдено понад 220 шматків бурштину, здебільшого дрібних. На думку автора розкопок, майстерня з основним комплексом знахідок лишилась за межами розкритої ділянки. Подібним чином інтерпретовано й матеріал досліджень М.М. Вороніна у 1946 р. у Муромі, де зібрано 26 необроблених шматків у розкопі біля церкви Миколи Набережного, ще 105 — на північному і південному схилах кремля (Розенфельдт 1978, с. 199—200). І якщо у першому випадку логічно погодитися з висловленою точкою зору, то у другому випадку можливість існування неподалік і майстерень може розглядатись лише як одна з версій.

Виготовлення бурштинових виробів простежено також у Білій Вежі, і в цьому випадку дослідники не сумніваються у придніпровському походженні сировини. Тут виявлено не лише численні вироби з цього матеріалу у вигляді намистин, підвісок, хрестів тощо. Зафіксовано й майстерню, де їх виготовляли. На місці останньої зібрано величезну кількість шматків бурштину, а також заготовок і браку (Артамонов 1958, с. 69). Цікаво, що до складу одного з поховальних комплексів пам'ятки входять червоні біпірамідальні подібні до бурштинових намистини, відомі на території Подніпров'я (Артамонов 1958, рис. 60). Але у публікації не зазначено матеріал, з якого їх виготовлено.

Наведені комплекси давньоруського часу з численними бурштиновими знахідками дозволяють розподілити їх за певними категоріями. Найпростіша — з небагатьма знахідками за відсутності чітких слідів виробництва, хоч

концентрація бурштинових виробів і вирізняє їх з-поміж загалу. До таких комплексів слід віднести описаний І.А. Хойновським київський, а також муромський. Вони характеризуються шматками смоли без слідів виробництва і можуть маркувати зберігання чи то з метою обробки, чи то продажу. Віднесення їх до майстерень є досить проблематичним.

Наступна категорія — значні концентрації матеріалу без слідів виробництва. Її репрезентують київські пункти по вул. Велика Житомирська, 14 та Героїв Трипілля. У той час, як перший ототожнюють з помешканням купця, інші могли слугувати для зберігання сировини на продаж, виготовлення виробів, приготування лаку тощо. Можливим є навіть варіант ситуативного капіталовкладення. Окрему позицію займає новгородський комплекс із «садиби художника», де наявність бурштину зумовлено приготуванням оліфи. Проміжне місце займає комплекс у Києві по вул. Воздвиженській, 25. Швидше за все, він пов'язаний з виробництвом, але воно фіксується лише однією заготовкою і було розташоване за межами розкопу.

Щодо інших пам'яток, названих місцями виробництва ювелірних виробів, картина також є доволі строкатою (хоча у звітах та публікаціях часто бракує інформації про стратиграфічну ситуацію). Зокрема, у Волковиську зафіксовано готові цілі й фрагментовані вироби, а також нечисленні необроблені шматки, їх ототожнено з майстернею без належної аргументації. Згодом з'явилися дані про наявність у комплексі незавершених виробів. Більше випадків виявлення слідів майстерень для обробки смоли за відсутності ознак самої споруди. Показовим у цьому значенні є, передусім, київський комплекс по вул. Ярославській, 41. Цю категорію також репрезентують біловезький (знахідки на місці майстерні) та полоцький (де знахідки розпорошено в пластах і спорудах, хоч і в межах садиби ювеліра). Варті уваги і київські матеріали з садиби Покровської церкви (бурштин виявлено у шарі та фрагменті частково вивченої споруди) і старорязанські (особливості майстерні не можна охарактеризувати через локалізацію знахідок). З певною часткою умовності сюди варто також зарахувати ростовський комплекс з імовірною майстернею за межами відкритої площі. Хоч опубліковані з нього матеріали передбачають його місце, скоріше, поруч київського з розкопок І.А. Хойновського та муромського, але згадка про дрібні шмат-

ки бурштину (відходи виробництва?) дозволяє розглядати цю сукупність знахідок разом з виробничими осередками.

У чотирьох випадках концентрація бурштину пов'язана з певними спорудами. Стосовно Білоозера та Старої Рязані може йтися про наземні зрубні житла. У Києві по вул. Щекавицькій, 25—27 сліди обробки бурштину знайдено у виробничій, можливо, зрубною конструкції будівлі з черенем, слідами горен (?) та залишками інших виробництв. У садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря бурштин був у заглибленому житлі, на поселенні Ходосівка-Рославське — в об'єкті без опалювального пристрою, розташованому на захід від синхронного житла. Пошук певних діагностичних прикмет зараз є передчасним. Пристосування житла чи ремісничої споруди для різних виробництв, які не потребували спеціального устаткування чи режиму використання, є досить розповсюдженим явищем у давньоруський час.

Серед названих пунктів із залишками обробки бурштину привертає увагу кілька разів відзначене поєднання цього ремесла з іншими. Найвірогідніше, це свідчить про відсутність у Русі домонгольського часу спеціалізації з обробки бурштину і про поєднання цього ремесла з суміжними. Щодо кольорової металообробки, то ця тенденція простежена в київській «майстерні художника» з Верхнього міста в комплексі по вул. Щекавицькій та, наприклад, у одній з новгородських майстерень. Поєднання з обробкою кістки можна припустити в Білоозері, в Полоцьку обидві галузі представлено в межах садиби ювеліра. Київський майстер (із садиби Покровської церкви), крім обробки бурштину, міг виготовляти скляні вироби і покривати посуд поливою. Цікаво, що на селищі Ходосівка-Рославське не лише значно більше, ніж на інших синхронних пам'ятках, полив'яного посуду, тут виявлено також надто багато кераміки з окремими

краплями поливи, що може опосередковано вказувати на її місцеве нанесення. Але паралелі з майстернею в садибі Покровської церкви у цьому випадку не мають надійних підстав, адже покищо немає даних про виготовлення на Рославському поливи, не говорячи вже про виконання цих функцій майстром з обробки бурштину. Ще одна досить умовна паралель — наявність шліфувальних брусків, про що згадувалось в описі майстерень. Використання їх передбачено технологією, і це простежено на селищі Ходосівка-Рославське. На жаль, їх виявлено у багатопротіпних майстернях і важко довести призначення каменів саме для обробки бурштину. Єдиний надійний аналог — виготовлення у двох пунктах київського Подолу біпірамідальних намистин, подібних до продукції майстерні на Рославському, а також вставок і, можливо, хрестиків, але у цьому випадку йдеться не про витворення якихось шедеврів, а про стандартну продукцію широкого вжитку.

Розгляд дослідженого на поселенні Ходосівка-Рославське комплексу з обробки бурштину на тлі розвитку цієї галузі на Русі дозволяє дійти висновку, що будівля та знахідки з її заповнення вкладаються у відому на сьогодні схему розвитку цього ремесла. Водночас це одна з небагатьох для всієї давньоруської території і єдина серед відомих виявлена на селищі — не у передмісті великого центру чи територіальному осередку, а на невеликій заплаві пам'ятці. Споруда вирізняється з-поміж інших подібних наявністю інструментів та пристосувань, які могли використовувати у виробництві. Але їх універсальний характер позбавляє цю особливість евристичності чи сенсаційності і не дозволяє об'єкт 9 з Рославського вважати еталонним. Але його вивчення додало аргументації висновкам про високий рівень розвитку давньоруських селищних структур та про неординарність цього поселення.

Артамонов М.И. Саркел — Белая Вежа // Волго-Донская археологическая экспедиция. Т. I // МИА. — 1958. — 62. — С. 7—84.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Веремейчик О.М. Сільські поселення в межириччі нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.

Голубева Л.А. Вєсь и славяне на Белом озере X—XIII вв. — М., 1973.

Готун І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 25—34.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 84—86.

Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет об археологических исследованиях Подола в 1975 г. // НА ІА НАНУ. — 1975/25а.

- Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974–1975 рр.) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 38–62.
- Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI–XIII вв. — М., 1995.
- Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997.
- Забелин И. История русской жизни с древнейших времен. Ч. I. — М., 1876.
- Зоценко В.Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X — первая половина XIII в.) // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. — К., 1985. — С. 137–142.
- Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI–XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. — К., 1993. — С. 43–103.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Отчет о раскопках Подольской экспедиции ИА АН УССР в 1985 г. на ул. Зелинского (Покровская церковь) и ул. Оболонская // НА ІА НАНУ. — 1985/8а.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Отчет о раскопках в Киеве в 1987 г. на Гончарах и Кожемяках // НА ІА НАНУ. — 1987/26а.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження Південної частини Подолу в 1984–1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. — К., 1993. — С. 104–133.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Чекановський А.А. Отчет о раскопках на урочище Гончары и Кожемяки в 1988 г. и новостроечных работах по ул. Оболонская, 43–47 // НА ІА НАНУ. — 1988/25б.
- Івакін Г.Ю., Степаненко Л.Я. Отчет о раскопках по ул. Шекавицкой № 25–27 в 1981–1982 гг. // НА ІА НАНУ. — 1981–1982/34д.
- Івакін Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. — К., 1985. — С. 77–105.
- Каргер М.К. Раскопки в Киеве в 1938 году // НА ІА НАНУ. — Ф. ПМК/к, № 82.
- Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). — К., 1950.
- Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. I. — М.; Л., 1958.
- Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. — К., 1993. — С. 238–270.
- Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981.
- Мансуров А.А. Древне-русские жилища по материалам археологических раскопок в Старой Рязани // ИЗ. — 1941. — № 12. — С. 61–95.
- Монгайт А.Л. Старая Рязань. — М., 1955 (МИА. — 49: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Т. IV).
- Моця А.П. Автуничи — сельское поселение эпохи Киевской Руси // Природа. — 1994. — № 5. — С. 52.
- Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // МАР. — Вып. 2. — Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995. — С. 136–141.
- Моця А.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень // УІЖ. — 1996. — № 4. — С. 41–49.
- Новое в археологии Киева. — К., 1981.
- Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. — К., 2006.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений // КСИА. — 1967. — 110. — С. 3–8.
- Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 197–208.
- Рыбина Е.А. Из истории ввоза янтаря в Новгород (по материалам раскопок 1951–1970 гг.) // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 224–228.
- Рыбина Е.А. Археологические очерки истории новгородской торговли X–XIV вв. — М., 1978.
- Рындина Н.В., Хорошев С.А. Раскопки в Новгороде // АО 1967 г. — М., 1968. — С. 17–18.
- Савкевич С.С., Шакс И.А. К вопросу о возможности использования ИК-спектров янтаря для определения его происхождения в археологических объектах // СА. — 1970. — № 1. — С. 265–267.
- Сагайдак М.А. Отчет об исследованиях в зоне строительства теплотрассы по ул. Героев Триполья в 1983 г. // НА ІА НАН України. — 1983/181.
- Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.
- Сребродольский Б.И. Янтарь. — М., 1984.
- Тарасенко В.Р. Раскопки городища «Шведская гора» в Волковыске в 1954 г. // Материалы по археологии БССР. — Минск, 1957. — Т. I. — С. 258–279.

- Тарасов С.В. Средневековые полоцкие ювелиры // Дьнеслово: Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 172—180.
- Толочко П.П. Исследования на Украине // АО 1967 г. — М., 1968. — С. 186—198.
- Толочко П.П., Килиевич С.Р., Дяденко В.Д. Из работ Киевской археологической экспедиции // АИУ в 1967 г. — К., 1968. — Вып. II. — С. 186—193.
- Толочко П.П. Звіт про роботу Київської археологічної експедиції в 1969 р. // НА ІА НАНУ. — 1969/20.
- Толочко П.П., Гупало К.М. Розкопки Києва у 1969—1970 рр. // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 5—27.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Фракей Э. Янтарь. — М., 1990.
- Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весною 1892 года. — К., 1893.
- Шатовалов Р.Г. Обработка янтаря в средневековом Новгороде // Новгород и Новгородская Земля. История и археология: Материалы научной конференции. — 1998. — Вып. 12. — www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/71.htm.
- Янин В.Л. Открытие мастерской художника XII в. в Новгороде // ВАН. — 1980. — № 1. — С. 112—121.

Надійшла 28.05.2009

И.А. Готун, А.М. Сухонос, А.Н. Казимир

МАСТЕРСКАЯ ПО ОБРАБОТКЕ ЯНТАРЯ НА ДРЕВНЕРУССКОМ СЕЛИЩЕ ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ

Работами последних десятилетий доказан высокий уровень развития материальной и духовной культуры села Южной Руси, тем не менее поселение Ходосовка-Рославское является неординарным памятником. В 2008 г. здесь открыт комплекс по изготовлению янтарных украшений. В заполнении одной из построек, а также недалеко от ее углубленной части было собрано свыше 230 кусков янтаря, среди которых заготовки бусин, готовые и испорченные изделия, отходы производства и сырье. Указанная постройка, объект 9, имела прямоугольные очертания, размеры 3,4 × 3,8 м при глубине 0,90 м, была ориентирована углами по сторонам света с небольшим отклонением, заполнена супесью разных оттенков. На дне постройки исследовано несколько ям. В заполнении объекта собраны обломки керамической посуды древнерусского времени, среди которых — фрагменты со следами поливы, бытовой инвентарь, орудия труда и инструменты, детали костюма. Привлекает внимание 36 обломков стеклянных браслетов. В объекте и рядом найдены уплощенная бипирамидальная бусина, еще одна такая же без отверстия, четыре обломка подобных и фрагмент заготовки изделия этого типа. По одному экземпляру насчитывается обломков конической бусины (вероятнее всего — края бипирамидальной, где грани не выражены) и заготовки бипирамидальной. Форма двух заготовок с каналом отверстия не определима, на одном фрагменте фиксируется часть отверстия. Выявлено три заготовки с сквозными отверстиями, цилиндр с выпуклостями (бусина нестандартной формы (?) без отверстия), незавершенную пирамидальную подвеску. Собраны десять плоских и плоско-выпуклых вставок в металлическую основу. Привлекают внимание фрагменты четырех крестиков с квадратами в средокрестии. Указанный объект рассмотрен в общем контексте развития обработки янтаря на Руси.

Известные древнерусские комплексы, связанные с массовыми находками янтаря, можно свести к нескольким категориям. В их числе местонахождения с концентрациями смолы без функциональной интерпретации (одно из киевских и муромское), места складирования для последующих продажи или производства (три киевских), места, связанные с переработкой и обработкой. В числе последних объект по производству олифы в Новгороде, места изготовления украшений и нательных крестиков без фиксации производственных сооружений (два киевских, полоцкое, новгородское, беловежское, возможно волковысское) и следы производства (?) в Ростове, а также мастерские в Киеве, Белоозере, Старой Рязани и на поселении Ходосовка-Рославское.

Исследованный на селище комплекс содержал не только янтарь, но и вещи, которые могли использовать при обработке последнего. В их числе ножи, возможно для очистки поверхности заготовок, в том числе — непригодный для бытовых нужд с 20-миллиметровым клинком. Оселки могли применяться для придания изделию окончательной формы и шлифования поверхности, что зафиксировано в составленном в начале XII в. труде монаха-бенедиктинца Теофила «Список различных искусств». Свинцовые пластины, находки которых зафиксированы в заполнении постройки, в древности использовали в том числе и для осветления янтаря.

Изученная мастерская укладывается в общую схему обработки янтаря в древней Руси, представленную очень немногочисленными объектами, и служит дополнительным аргументом в пользу высокого уровня развития древнерусского села вообще и раскапываемого поселения в частности.

AMBER WORKSHOP AT KHODOSIVKA-ROSLAVSKE, THE ANCIENT RUS PERIOD SETTLEMENT

The works of the last decades proved a high level of development of material and spiritual cultures of villages of the Southern Rus; nevertheless, Khodosivka-Roslavske settlement is an unordinary site. Here a complex where amber jewellery had been made was discovered in 2008. In the filling of one of the structures, and also near its underground part more than 230 amber pieces were collected, among which were beads billets, ready and marred items, waste products and raw materials. This structure, object 9, had rectangular delineation, $3,4 \times 3,8$ m measurement, 0,90 m depth, and corners meridian oriented, with some deflection, and it was filled with sandy soil of various hints. In the bottom of the structure several pits were studied. In the filling of the object the fragments of ceramics of the Ancient Rus period were found, among which were those with glaze vestiges, everyday inventory, tools and instruments, and clothing elements. 36 pieces of glass bracelets are of a special attention. In and near the object a flattened bi-pyramid bead, another of that kind, but without a hole, four pieces of such and a fragment of half-finished product of this type were found. There were a fragment of cone bead (probably an edge of bi-pyramid one, but with non-marked borders) and a fragment of a half-finished bi-pyramid one. The form of two half-made beads with bores of holes could not be determined; at one of fragments a part of a hole can be seen. Three half-finished beads with unfinished holes, a cylinder with humps (a bead of uncommon form (?) without a hole), an unfinished pyramid pendant were also found. Ten flat, and flat and convex mountings for the metal settings are collected. Fragments of four crosses with squares in their centres are of a special attention. This object should be viewed in a general context of development of amber processing in Rus.

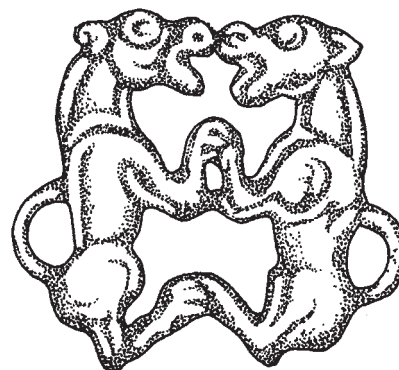
Known Ancient Rus sites where bulk of amber was found could be divided into several categories. They are the locations with resin concentrations without functional interpretation (one in Kyiv and some in Murom), places for storage for the following sale or production (three in Kyiv), and sites related to production and processing. The latter includes a place where drying oil was produced in Novgorod, sites where adornments and crosses were made without production structures being found (two in Kyiv, one in Novgorod, Bela Vezha, and possibly in Volkovyk), and traces of manufacture (?) in Rostov, as well as workshops in Kyiv, Beloozero, Stara Ryazan, and Khodosivka-Roslavske settlement.

A complex studied at the settlement included not only amber, but also items which could have been used in its processing. They include knives, perhaps for clearing the surface of half-finished products, among which a knife unsuitable for everyday needs, with 20-millimeters long blade. Hones could have been used for final shaping of the products and polishing their surfaces, which is recorded in the 12th c. book *List of Various Arts* by a Benedictine monk Teophilles. Lead plates found in the filling of a structure in ancient times were used also to clarify amber.

The workshop studied fits into a general scheme of amber processing in Ancient Rus, which is represented by few objects found during the whole period of excavations, and provides an additional argument in favour of a high level of development of Ancient Rus village in general and the settlement under the study in particular.

Н.Ф. Федосеев

О ДОСТОВЕРНОСТИ РУНИЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Автор отвергает подлинность «рунической надписи», найденной в 1996 г. на горе Опук в Крыму, и излагает историю ее создания.

К л ю ч е в ы е с л о в а: рунические надписи, подделки

Находка в 1996 г. на горе Опук в Крыму камня с «руническими» знаками породила целый шлейф публикаций. Первая публикация была сделана руководителем археологической экспедиции на горе Опук В.К. Голенко в соавторстве с В.Ю. Юрочкиным, О.А. Синько и А.В. Джановым (Голенко и др. 1999). Из последних можно упомянуть заметку научного сотрудника Центрального музея Тавриды И.Е. Кияшко (Кияшко 2009). В настоящее время камень хранится в Крымском республиканском краеведческом музее, г. Симферополь (Мальгина 2007, №17).

Не удалось составить список статей и книг, где упоминается этот камень, поскольку из научной среды этот артефакт сразу перекочевал в область эзотерики, туризма и других, не поддающихся научной классификации областей современной культуры. Автору этой заметки уже не раз доводилось выступать на международных конференциях с сообщением о современном происхождении этой надписи, однако ком новейших публикаций, где всерьез рассматриваются изображения на нем, продолжает расти. «Опукский камень» вошел в спецкурсы высших учебных заведений, попал на страницы диссертаций, присутствует и на обложке монографии В.К. Голенко «Древний Киммерик и его округа» (Голенко 2006)¹.

В связи с этим должен сообщить, что знаком с автором этой подделки. Впрочем, О. Ку-

прияненко — житель города Керчи — не ставил целью вводить кого-либо в заблуждение своим творением. В 1994 г. он отдыхал на горе Опук и нам, участникам археологической экспедиции, был хорошо знаком. В этот период стали особенно популярными увлечения, связанные с рунами. О. Куприяненко занимался изготовлением амулетов из дерева с изображением рун. Однажды в его руки попал туристический топорик, и он в качестве эксперимента решил высечь из камня то, что каждый день делал из дерева. По его словам, первоначально он замыслил изобразить лишь три руны — основного метода гадания по рунам, однако оставалось место для четвертого знака, так появилась четвертая руна. Законы композиции требовали изображения и над рунами, вследствие чего появился солярный знак. Он выполнен с помощью гвоздика и веревки (по В.К. Голенко, циркулем). Камень был оставлен около того места, где жил О. Куприяненко, и через два года, к моменту находки, рельеф

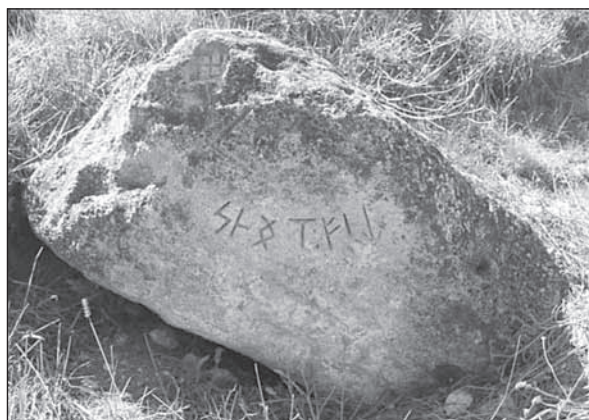

Рис. «Руническая» надпись на каменном блоке из Змеино-го кургана

¹ Эта книга, хоть и опубликована по решению Ученого совета Крымского филиала ИА НАНУ под грифом Национальной академии наук, Института археологии, Крымского филиала, изобилует огромным количеством ошибок, неточностей, опечаток, а порой прямых заимствований.

приобрел все признаки древности. О том, что заставило В.К. Голенко отнести его ко времени меотийских герулов, можно только строить предположения.

Сомнения в достоверности этого камня высказывали В.И. Кулаков и А.М. Обломский (см.: Голенко и др. 1999, с. 77). Д.А. Шалыга также утверждал, что нельзя однозначно определить эту надпись как руническую, сделанную мастером германцем (Шалыга 2000). Появление единственного артефакта такого рода уже само по себе должно было вызвать достаточную долю скепсиса, если, конечно, не считать граффити на шиферном прясле, которые И.Е. Кияшко называет рунами «хагла» (Кияшко 2009, с. 94).

Видимо, «успех» этой надписи вызвал целую волну творчества местных любителей древностей — на различных памятниках Керченского полуострова (в том числе и на Опуке) появились новые надписи и изображения. Для примера могу привести фото надписи на блоке погребальной камеры Змеиног кургана (рис.). Не исключено, что некоторые образцы этого «новотворчества» окажутся вскоре на страницах научных журналов.

Досаднее всего, что лишь один артефакт способен был вызвать такую волну «рунической литературы». Вероятно, как и в других разделах науки, следует оперировать не только фактами, но и статистическим анализом фактов.

Голенко В.К. Древний Киммерик и его округа. — Симферополь, 2006.

Голенко В.К., Юрочкин В.Ю., Синько О.А., Джанов А.В. Рунический камень с г. Опук в Крыму и некоторые проблемы истории северопричерноморских германцев // ДБ. — 1999. — № 2. — С. 77—97.

Кияшко И.Е. О рунических знаках в Крыму // IX Таврические научные чтения. — Симферополь, 2009. — Ч. 1. — С. 91—96.

Мальгина М.Р. Опыт создания каталога лапидарного собрания Крымского республиканского краеведческого музея // VII Таврические научные чтения. — Симферополь, 2007. — Ч. 1. — С. 181—199.

Хлезов А.А. О новой рунической надписи // Эпоха средневековья: проблемы истории и культуры. — СПб., 1999. — С. 29—30.

Шалыга Д.А. Об атрибуции «рунической» надписи на стеле с горы Опук // МАИЭТ. — 2000. — 7. — С. 205—207.

Надійшла 25.06.2009

П.П. Толчко

Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма)

К.: ВД «Академперіодика». — 2007. — 104 с.

Нужна ли исторической науке теория? И какая? Либо строго научная, в высшем смысле слова традиционная, опирающаяся на исторический опыт общества, учитывающая достижения философии прошлого и современности, либо поспешные новомодные построения, сочинители которых стремятся ниспровергнуть существующие историософские постулаты и исходят из политической конъюнктуры и желания во что бы то ни стало сказать и свое слово в сонме голосов теоретиков прошлого и настоящего. Это один из основных вопросов, которые рассматривает в своей небольшой книге П.П. Толчко. Этим можно объяснить будоражащий ум подзаголовок: «В защиту исторического марксизма». Действительно, как ученым-историкам в наше время относиться к марксизму? И не к тому, изуродованному идеологами коммунистической партии СССР и не имеющему почти ничего общего с тем, который выработали в своих сочинениях К. Маркс и Ф. Энгельс, а к марксизму подлинному, не замутненному вульгаризаторами, в изобилии присосавшимися к нему, начиная с первых дней создания марксистской теории познания человеческого общества.

Второй вопрос, который затрагивает в своей работе П.П. Толчко, — это соотношение между историей и археологией. Отдельные ли это науки — со своим инструментарием, методикой и методологией, наконец целями, которые они призваны решать, или археология все-таки является частью истории?

Как пишет автор, замысел этой книги родился благодаря написанию и изданию сотрудниками Института археологии НАН Украины «Древней истории Украины» (1997, 1998, 2000), выполненной под его руководством и с большим его участием. Появление этого трех-

томного фундаментального труда было встречено с одобрением и вызвало горячую дискуссию в научных и околонуточных кругах. В связи с ним также оживились новомодные теории исторической периодизации, которыми промышляют, в частности, сторонники концепции так называемого цивилизационного развития человечества.

Мысль о необходимости создания подобной «Древней истории Украины» в свое время высказывал один из предшественников П.П. Толчко на директорском посту, выдающийся археолог С.Н. Бибиков, справедливо рассматривая археологию как сугубо историческую дисциплину. С.Н. Бибикину поддерживали видные киевские ученые: Ю.Н. Захарук, В.Ф. Геннинг и др. В противовес им некоторые ленинградские археологи во главе с Л.С. Клейном рассматривали эту науку как вспомогательную источниковедческую, изучавшую материальные памятники и не посягавшую на исторические обобщения. Написание «Древней истории Украины» преследовало целью воссоздание всесторонней картины древнейшего прошлого, используя главным образом материальные источники, но добиваясь при этом их исторического осмысления.

Вопрос вопросов, затронутый в книжке П.П. Толчко: о компетенции археологии. Должна ли она изучать одни лишь материальные ценности или также общества, их создавшие? До сих пор мнения разделяются. К сожалению, в наше время все больше археологов-раскопщиков, ранее почему-то не помышлявших об исторических выводах и сочинениях, смело и чаще всего безосновательно пускаются в исторические труды и обобщения. Подобные сочинения вызывают разве что чувства недоумения и горечи. Как быть с этим явлением?

С иронией и одновременно тревогой автор пишет об озабоченности некоторых авто-

ров в деле преодоления марксистского толкования исторического процесса, которое будто бы сковывало историческую мысль и давило на ученых. Однако, кроме заушательской критики марксизма, эти писатели не смогли ничего предложить взамен. По-прежнему они заимствуют теоретические положения у К. Маркса и Ф. Энгельса, бесстыдно умалчивая об этом, искажая и примитивизируя мысли этих выдающихся философов, историков и экономистов. Подобное положение вещей П.П. Толочко считает неэтичным и возмутительным, выступая поэтому в защиту марксистского понимания мирового исторического процесса. И делает это лаконично и доходчиво, дабы не утомить читателя, особенно не разбирающегося в вопросах теории.

Главные нападки на марксизм мало сведущих в историософии да и в самой исторической науке авторов сводятся к попыткам опровергнуть теорию эволюционной формационности мировой истории. Постоянно раздаются голоса несогласных с ней (замечу в скобках, наиболее яростно отмежевываются от нее как раз те, кто не так давно слепо воспринимал и безудержно восхвалял ее!). При этом они неспособны отделить собственно марксизм от его догматического восприятия и толкования в работах adeптов печально известных представителей истмата.

Между тем, утверждает ученый, невозможно поставить под сомнение главный тезис периодизации истории: *«ни одна общественная формация не погибнет раньше, чем разовьются все производительные силы... и новые более высокие производственные отношения никогда не появятся раньше, чем созреют материальные условия для их существования в недрах самого старого общества»* (К. Маркс).

В книге сказаны добрые слова о заслугах Ф. Энгельса в изучении первобытной эпохи и первобытного способа производства, в делении им первой общественной формации на три стадии: дикость, варварство и цивилизация. Но никакой жесткости оценок и догматизма в таком делении нет. Нет в нем и универсальности. Как думал Ф. Энгельс, на пути развития того или иного этноса вовсе не обязательна стадия рабства — ее не было в истории Древней Руси (существовали элементы патриархального рабства). Сказанное относится и к феодальной формации.

Далее в книге речь идет о тщетности попыток преодолеть теорию марксистского эволюционизма. П.П. Толочко демонстрирует ущерб-

ность и однобокость концепции так называемой цивилизационной периодизации истории, хотя бы уже потому, что понятие «цивилизация» слишком расплывчато, существует множество его определений. К тому же, первые цивилизации в подлинном смысле слова появились лишь в эпоху металла, т. е. огромный, многотысячелетний период истории, включающий Двуречье, Ближний Восток, Египет, Индию, да и древнейшее население Украины до того, как оно познакомилось с металлическими орудиями труда, для «цивилизационной» периодизации исторического процесса попросту не пригодны. В частности, ничем иным, как научной недобросовестностью нельзя назвать попытки некоторых археологов перевести в ранг цивилизаций археологические культуры эпохи энеолита. Да и вообще *«цивилизационное развитие в восточноевропейском регионе, — по убеждению П.П. Толочко, — начинается с эпохи Киевской Руси»* (с. 28). Следовательно, стадия цивилизационного (культурного) развития человечества занимает в его многотысячелетней истории только небольшой хронологический отрезок и уже потому не может заменить марксистскую формационную схему.

Автор убедительно показывает несостоятельность модной в последнее время критики марксистского положения о прогрессивной последовательности исторического развития. Если и критиковать эту теорию, то разве только за внесение в нее не в меру усердными adeптами тезиса о ее жесткой закономерности. П.П. Толочко напоминает, что эта теория имела выдающихся предшественников и упоминает книгу Г.Л. Моргана «Древнее общество», написанную во второй половине XIX в.² Морган первым пришел к выводу о стадийности и прогрессивности развития человеческого общества. Его мысли принял и развил Ф. Энгельс. П.П. Толочко иллюстрирует эти мысли собственными наблюдениями над ходом исторического развития славянского общества и его порождения — Киевской Руси.

Важными представляются размышления автора над проблемой соотношения археологической культуры и этноса. С грустью и иронией он пишет о том, что многие наши граждане, в том числе и *«обремененные дипломами историков высшей квалификации, занялись поисками украинца в его нынешней ипостаси в глуби-*

² Единственное, кажется, издание на русском языке: Морган Г.Л. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. — Л., 1934.

не веков». Эти вызывающие удивление поиски, продолжает ученый, сводятся к *«элементарному биологизму, последовательному воспроизводству в течение многих тысячелетий новых популяций одного и того же этноса»* (с. 57).

Действительно, в годы независимости появилось множество «трудов», сочинители которых обнаруживают поистине девственное невежество и упорное нежелание прислушиваться к голосу науки. Особенно преуспели в этом авторы школьных учебников и пособий, в которых можно прочесть фантастические вещи. Например, по генетическому коду египетские фараоны были будто бы... украинцами. Не избежал этой участи, по их просвещенному мнению, и сам Христос! В действительности же этногенез украинцев принципиально не отличался от этногенеза других европейских народов, прежде всего славянских, как по закономерностям, так и по хронологии этого процесса. Что же касается наших предков, то им предшествовали на территории Украины многие неславянские народы: киммерийцы, скифы, сарматы, гунны, авары, хазары, печенеги, торки, половцы. Но нет оснований видеть в этих народах предков украинцев, пусть и отдаленных. На примере черняховской культуры ученый показывает, что эту, единую в оставленных ею материальных памятниках, культуру создали носители различных этносов: прежде всего, славяне и германцы-готы. Не исключено участие в ее образовании и сармат. Но, подчеркивает П.П. Толочко, в лесостепном регионе нынешней территории Украины черняховские памятники в основном принадлежат славянам.

В последние годы особенно много спекуляций на ниве этногенеза производилось вокруг так называемой трипольской культуры. Воинствующие поклонники трипольцев с пеной у рта отстаивали их славянскую, даже украинскую, сущность (замечу в скобках, что ученых среди этих поклонников как не было, так и нет) и даже угрожали физической расправой археологам, отрицавшим это, — я сам был свидетелем подобной вспышки «праведного гнева» у группы усатых молодых людей, забредших почему-то на научную археологическую конференцию. Отождествление трипольцев с предками украинцев понравилось и некоторым нашим политическим деятелям... Между тем, трипольская культура — средиземноморского происхождения, *«ее первоначальное формирование связано с Малой Азией, Восточным Средиземноморьем и Балканами»* (с. 62). К

тому же, если следовать логике наших горепатриотов, то получается, что украинцами являются также румыны и молдаване, поскольку памятники трипольской культуры распространены на земле этих народов.

Особого упоминания заслуживает сюжет о хазарах, кочевом народе, судьбы которого в VII—X вв. тесно переплелись с судьбами славян. Хазарское государство в течение этих столетий ощутимо влияло на историю восточнославянских племен и родившегося в конце IX в. Древнерусского государства. Настолько ощутимо, что в исторической литературе недавнего прошлого можно встретить слова о будто бы существовавшей эре Хазарского каганата в истории восточных славян. Действительно, хазары были их близкими соседями на протяжении длительного времени, и это соседство далеко не всегда было мирным. Но утверждения о якобы благотворном влиянии на культуру и экономическое развитие восточнославянской этнической общности являются преувеличением. Об этом согласно свидетельствуют и письменные, и археологические источники. То же самое говорится в книге П.П. Толочко об отношениях славян с венграми в эпоху их переселения в Подунавье и насельниками причерноморских степей печенегами, половцами, торками, берендеями, ковуями и другими кочевниками тюркского происхождения.

На заключительных страницах своей книги ученый вновь возвращается к проблеме «бегства» части историков и археологов от марксизма. С удовлетворением и гордостью за своих коллег он пишет, что археологи *«не поддались новомодной конъюнктуре, как, впрочем, не были уличены в этом грехе и раньше, в пору всеобщего поклонения «единственно верному учению» (марксизму)»*. П.П. Толочко объясняет «особую лояльность» ученых-археологов к марксистской теории тем, что они по роду своей деятельности являются естественными материалистами, причем были такими еще до возникновения марксистской теории познания исторического прошлого (с. 99—100). Ведь марксистская историческая периодизация, утверждает он, в сущностном отношении близка периодизации археологической: в первом случае в ее основе лежит способ производства, во втором — орудия труда.

Главный вывод из написанного исследователя формулирует следующим образом: *«Сказанное убедительно свидетельствует, что К. Маркс и Ф. Энгельс своим материалистическим пониманием древней истории и ее пери-*

одизационным членением в значительной степени обязаны именно археологии, в историческом содержании которой они не сомневались» (с. 101). С этими азартными словами трудно не согласиться.

Сразу же после выхода в свет новая книга П.П. Толочко вызвала большой интерес чи-

тателей, прежде всего историков и археологов. Остается сожалеть о том, что издана она маленьким тиражом, и купить ее невозможно. Но это уж издержки времени, в котором нам довелось жить.

Н.Ф. КОТЛЯР

Надійшла 10.11.2009

D. A n t h o n y

The Horse, the Wheel and Language: How Bronze-Age Riders of the Eurasian Steppes Shaped the Modern World.

Princeton University Press. — 2007. — 553 p.¹

Понад чверть століття Девід Ентоні вивчає походження й соціальні наслідки появи вершництва в західноєвразійських степах. Його новий авторитетний синтез степової археології репрезентує спробу пов'язати появу докорінних нововведень у транспортних засобах і рухливості з поширенням індоєвропейських мов із протоіндоєвропейської «батьківщини» на переважній частині Євразії — від рік Дніпро й Урал (с. 84, рис. 5.1) майже до Західного Китаю. У цій амбітній книзі новітні археологічні відкриття зіставляються з досягненнями в історичній лінгвістиці, аби вирішити «індоєвропейську проблему» (с. 458), що дошкуляє вчешим з кінця XVIII ст.

Книгу поділено на дві нерівні частини: 1) Мова й археологія (глави 1—7) і 2) Відкриття євразійських степів (глави 8—16). Перша частина знайомить читача з галуззю історичної

лінгвістики і показує, як живі мови можна використати, щоб відновити мертві, і як останні можна розмістити в просторі й часі як основу для історичних реконструкцій. Згідно Д. Ентоні, індоєвропейські мови з'явилися винятково як продукт розбіжності, а не конвергенції, з первинної протоіндоєвропейської мови, що майже повністю відповідає моделі генеалогічного або родовідного древа, коли з маленького жолудя виростає могутній дуб. Чи дійсно ця модель працює так, як стверджується? Принаймні, вона набагато простіша за твердження (Dixon R.M.W. The Rise and Fall of Languages. — Cambridge, 1997. — P. 47, 97—101), що не виключає запозичення з неіндоєвропейських мов, — момент, визнаний Д. Ентоні в обговоренні синтетичного походження Ригведи (с. 454). За його уявленнями, протоіндоєвропейська «батьківщина» була розміщена в понто-каспійських степах, які сьогодні є частиною півдня Росії та України, і цією прамовою розмовляли там у 4500—2500 рр. до н. е., перед поділом на пізніші регіональні варіанти, як то протогерманський, протоіталійський, протокельтський і т. д.

Друга частина книги значною мірою містить огляд археологічних джерел або фактичні підкріплення лінгвістичної моделі, що її наведено в частині 1, і, як недвозначно визнає Д. Ентоні, «у багатьох критичних моментах» (с. 465) ця лінгвістична модель керує археологічною інтерпретацією, а не навпаки. Така процедура майже напевно означає, що археологічними джерелами послідовно маніпулюють, аби вони

¹ Цю рецензію проф. Ф. Кола на нову книгу проф. Д. Ентоні вперше було надруковано минулого року в «American Anthropologist» (vol. 111, Issue 1, March, pp. 109—111). Зважаючи на сталий інтерес до проблем давнього вершництва та походження індоєвропейців, редколегія журналу «Археологія» звернулася до Ф. Кола з проханням передрукувати рецензію в українському перекладі Я.П. Гершковича і отримала люб'язний дозвіл. В англійському варіанті рецензія має назву «Perils of Carts before Horses: Linguistic Models and the Underdetermined Archaeological Record», що може бути перекладена наступним чином: «Небезпечність возів попереду коней: лінгвістичні моделі та недовизначене археологічне джерело».

відповідали лінгвістичній моделі, яку передбачається підтвердити, тобто міркування стає хибним, тому що набуває характеру «кругового аргументу». Те, що на одній сторінці спочатку оголошено гіпотезою або попередньою лінгвістичною ідентифікацією, на інших постає встановленим фактом.

Дійсна цінність книги полягає у багатому і яскравому синтезі надзвичайно складного корпусу археологічних даних від неоліту до бронзового віку, а в просторі — від Балкан до Середньої Азії. Д. Ентоні дуже добре й майстерно описує матеріальні культурні залишки, подає неймовірно велику кількість інформації про природу й масштаб виживання соціальних структур і навіть ритуальної практики, наприклад, опис офірування коня й бенкету в жертвовному комплексі Синташта I (с. 406—407) або поховання 11 в абашевському могильнику Пепкино, що містив останки 28 чоловіків, 18 з яких були обезголовленими (с. 383—385).

Небагато археологів можуть так сміливо й образно зібрати воедино минуле, представлене археологічно. Книга буде ще довго користуватися популярністю завдяки напрочуд яскравим реконструкціям реальних соціальних взаємодій: народи мігрують у нові області, бенкетують, воюють, і, меншою мірою, одружуються й торгують із іншими народами, з якими вони входять у контакт. І все ж, талановита реконструкція Д. Ентоні археологічних джерел є надзвичайно вибірковою й інколи може вводити в оману, особливо читачів, незнайомих з дійсними свідченнями (наприклад, досить обмежена кількість знахідок кінноголових полірованих кам'яних скіпетрів, які повинні підтверджувати так зване суворово-данилівське кінне вторгнення в Стару Європу; так само незначна фактична кількість встановлених виробів, які йшли на обмін між синташтинською культурою та Бактрійсько-Маргіанським археологічним комплексом Південної Туркменії). Соціальні дійові особи Д. Ентоні в євразійських степах також спілкувалися один з одним, і він без тіні сумніву інформує читача щодо того, якою мовою вони розмовляли. Тут сміливість і уява швидше призводять до появи нових запитань, ніж до отримання відповідей на попередні. Лінгвістичні ідентифікації надаються швидко й завзято, особливо через те, що автор розглядає ямний ранньобронзовий горизонт. Тут неможливо розповісти про них усіх або критикувати їхню сумнівність. Навряд чи можна погодитися з припущеннями на кшталт того, що археологічні культури відповідають

народам або екологічні межі являли напрочуд непрхідні й сталі племінні кордони, що стримували взаємодію й запозичення поміж культурно й лінгвістично різними групами. Наведемо лише один приклад.

Афанасьєвська культура на Західному Алтаї сприймається як прийшла, продукт далекого переміщення верхи з волзько-уральських степів через Казахстан на 2000 км у східному напрямку до Алтайських гір. Її носії «майже напевно» (с. 264) розмовляли на родовому діалекті тохарської гілки індоєвропейської мови, яку задокументовано в Західному Китаї через кілька тисячоліть. Тут поєднано расу, мову й культуру. «Ранньоафанасьєвські типи черепів мають подібність із черепами ямної культури й західних поселень» (с. 310). У такий спосіб європеїдні фізичні типи, природно, говорять на якомусь діалекті індоєвропейської мови, володіють навичками їзди верхи на далекі відстані (навіть коли свідчення їзди на коні на той час є спірними) і, можливо, привносять свої нововведення в рухливість у неіндоєвропейську ботайську культуру. У полі зору немає ніяких тюрків або монголів (цю відсутність слід відзначити, зважаючи на сучасне політичне звучання, особливо в Росії та Казахстані). Прототохарське Афанасьєво відрізнялося своїми східними нововведеннями в мові й, таким чином, брало участь у політичних і релігійних актах, «вдправляючи ритуали, виспівуючи й вимовляючи молитви на цьому східному діалекті» (с. 265). Д. Ентоні закінчує: «Пісні, молитви й поезія були центральними аспектами життя в усіх ранніх індоєвропейських суспільствах; вони були засобом передачі, через яку правильний спосіб розмови репродукувався привселюдно» (с. 265). Звичайно, це не означає, що неіндоєвропейці не співають, не моляться і не декламують вірші? Бідні, занурені в морок неучтва тюрки!

Можливо, головною проблемою усієї книги є припущення, що винятково або майже винятково індоєвропейці практикували певні культурні особливості, зокрема й технології та навіть релігійні ритуали. Чи дійсно така винятковість була характерною для пізнього доісторичного світу або, швидше, були народи, які послуговувалися різними мовами, безупинно взаємодіючи один з одним, приймаючи й перетворюючи досвід і вірування інших народів? Геродот вважав, що більшість грецьких богів прибуло із Давнього Єгипту. Грецький міф про прикутого до гір Кавказу Прометея, як його викладено Гесіодом та Есхілом, дуже нагадує міф про Амірані — героя, широко шанованого різ-

ними кавказькими народами, деякі з яких розмовляють індоєвропейськими мовами, а декотрі — місцевими кавказькими. Таких прикладів дуже багато в ранніх історичних джерелах. З огляду на такі запозичення, чому так важливо ідентифікувати специфічні культурні риси як винятково індоєвропейські?

Інша проблема стосується настирливого твердження Д. Ентоні щодо дуже ранньої появи їзди верхи. Колісні візки, представлені, можливо, як месопотамські за походженням, і пізніші колісники, які він однозначно вважає степовим нововведенням синташтинської культури Південного Уралу, поширювалися швидко й у «цивілізованому» землеробському світі Давнього Близького Сходу, Китаю і «варварському» світові степів, істотно змінюючи суспільства, які були майже змушені перейняти їх. Якщо їзда на коні дійсно почалася з часів енеоліту на протоіндоєвропейській «батьківщині», чому тоді вона не поширювалася так само швидко, як колісні візки й колісники? Чому їзда на коні невідома на давньоблизькосхідних графічних джерелах фактично до кінця III тис. до н. е., приблизно на два тисячоріччя пізніше появи цього, безперечно, важливого винаходу?

Нарешті, Д. Ентоні, дуже добре обізнаний зі строкатою політичною історією пошуку індоєвропейських мов, і на початку, і наприкінці книги (с. 6—11, 465) дистанціюється від расистських фантазій минулого. *«Вони були готові отримати користь з нововведення у транспортуванні... [і] жодним чином не перевершували своїх сусідів»* (с. 19). Однак дії цих протоіндоєвропейців і їхніх нащадків *«відбилися по всьому євразійському континенті»* (с. 411) і *«перетворили степи ...на кори-*

дор комунікації...», [що] постійно змінювало динаміку євразійської історії» (с. 457). Чи може він, з одного боку, правильно заперечуючи вроджену (расову) перевагу індоєвропейців, разом з тим романтично зображувати індоєвропейців, які завжди домінують у євразійській історії? Можуть вони бути одночасно й такими, як інші, і більш обдарованими, ніж інші? Чи це можливо?

Чи можна, яскраво описуючи героїчні дії — бенкети, набіги, встановлення відносин патрон-клієнт, співи, жертвоприношення тварин — романтичних вершників бронзового віку євразійських степів, які *«сформували сучасний світ»*, не припускати, що так чи інакше вони перевершували народи, з якими зіштовхувалися й кому дарували якийсь варіант індоєвропейської мови? Численні землероби Старої Європи в той або інший спосіб пасивно ставали підданими менш численних протоіндоєвропейців, які прискакали зі сходу. Ці енеолітичні хлібороби були занадто відсталими у своєму розвитку або недолугими, щоб навчитися їздити на конях, чи протоіндоєвропейці були розумнішими за своїх сусідів? На жаль, фантазії про напрочуд обдарованих і творчих індоєвропейців/арійців усе ще живуть сьогодні, особливо в державах, які можуть зазіхати на «свою» власність по всій індоєвропейській «батьківщині».

Попри недоліки, книга Д. Ентоні — дуже важливе й стимулююче дослідження. Автор відновлює передісторію у великому масштабі. Його честолюбна праця оригінальна і викликає великі й запеклі дискусії ще протягом багатьох років.

Надійшла 22.06.2009

Ф. КОЛ

АНАТОЛІЮ МИКОЛАЙОВИЧУ КІРПІЧНИКОВУ — 80!

Відомому вченому, визначному досліднику давньоруських старожитностей, доктору історичних наук, професору, головному співробітнику Інституту історії матеріальної культури РАН Анатолію Миколайовичу Кіріпчникову виповнилося 80 років. Він зустрічає цей ювілей у розквіті творчих та фізичних сил. І це не чергова «ювілейна» фраза. Кожен, хто зустрічався з Анатолієм Миколайовичем цього року, може (іноді з непідробною заздрістю) це підтвердити. Багато писати про нього, характеризувати його величезний внесок до європейської археологічної науки немає великої потреби. Можна лише звернути читача до численних праць вченого, біографічних книг та збірок на його честь. Адже неможливо уявити когось із фахівців у галузі давньоруської археології, хто б не знав наукового доробку дослідника. Коли більшість сучасних (і вже досить маститих, із високими званнями та посадами) археологів та істориків Росії робили свої перші кроки на нашій землі у буквальному значенні, Анатолій Миколайович вже топтав стежку в археології. Розпочинав він ще студентом історичного факультету Ленінградського університету, беручи участь у розкопках 1949 р. у м. Переяслав-Хмельницький спільної експедиції ПМК АН СРСР та ІА АН УРСР, очолюваної М.К. Каргером. Пізніше, у 1957—1964 рр., молодий науковець долучився до відомих досліджень на території України свого університетського вчителя і показного вченого на давньоруському городищі під Шепетівкою (яке М.К. Каргер образно називав «давньоруськими Помпеями»).

Годі й перелічити навіть найголовніші досягнення та праці вченого. Його перу належать близько 600 праць, з них понад два десятки книг. Коло його наукових інтересів надзвичайно широке. Дослідник завжди вирізнявся глибокою ерудицією, непідробною цікавістю

до нових археологічних фактів чи історичних проблем.

Народився Анатолій Миколайович Кіріпчников 25 червня 1929 р. у Ленінграді, пережив блокаду міста. У 1948 р. вступив на історичний факультет Ленінградського університету. Після його закінчення у 1953 р. працював у Артилерійському музеї в Ленінграді (вірогідно, звідси й головні наукові інтереси ювіляра). У 1955 р. вступив до аспірантури Ленінградського відділення Інституту археології СРСР (тепер ПМК РАН), з яким і пов'язане все його наукове життя. З 1958 р. — молодший науковий співробітник, з 1974 р. — старший науковий співробітник. Понад 30 років, з 1974 р. по 2005 р., успішно очолював сектор (пізніше відділ) слов'янсько-фінської археології. Сьогодні він головний науковий співробітник цього відділу. 2005 року ПМК урочисто відзначав 50-річчя праці Анатолія Миколайовича в цьому закладі. Дата вражає! 1963 р. захищена кандидатська дисертація «Руська зброя ближнього бою X—XII ст.», а у 1975 р. — докторська «Вій-

ська справа Русі IX—XV ст.», яка стала непересічною подією у давньоруській археології.

Коротко окреслимо найголовніші напрями наукових інтересів А.М. Кіріпчнікова. Передовсім це військова справа Давньої Русі у широкому розумінні цього терміну. Вчений займається найрізноманітнішими аспектами військово-історичної науки та найбільше, звичайно, військовою археологією, яка виявилася невичерпним історичним джерелом. Знаменними в його науковій спадщині справедливо вважаються фундаментальні корпуси-каталоги з різних категорій зброї IX—XV ст., що побачили світ у 1966—1976 рр. в серії «Свод археологических источников» та інших виданнях («Древнерусское оружие: вып. 1. Мечи и сабли IX—XIII вв.» (1966); вып. 2. «Копья, сулицы, боевые топоры, булавы и кистени» (1966); вып. 3. «Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв.» (1971); «Военное дело на Руси в XIII—XIV вв.», 1976 тощо). Ними користуються і студент, і досвідчений вчений. Анатолій Миколайович Кіріпчніков цілком справедливо вважається в Європі головним фахівцем у зброярській справі.

Чимало часу він провів у різноманітних європейських музеях і фондах, вивчаючи та розчищуючи мечі та шаблі в пошуках написів на клинках («Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX—XIII вв.». — Скандинавський збірник. — № 11. — 1966, та інші). Саме він розшукав і розчистив слов'янські написи на мечях X — початку XI ст. («Коваль Людота (Людоша)» та «Слав...») з Національного історичного музею України, довівши власне виробництво зброї на Русі. Дослідник розшукав, зібрав, обробив, систематизував, класифікував і відкрив широкому науковому світові практично весь наявний матеріал зі зброярства Русі. Це понад 8 тис. предметів військової техніки IX—XV ст., що походять приблизно з 1300 поховань та 120 міст і поселень різних куточків Давньої Русі. Саме на цей надійний фундамент спирається сучасна археологічна й історична наука. У всіх сучасних роботах і публікаціях у Росії, Україні і всій Європі активно задіяно (дуже часто навіть занадто) напрацювання ювіляра ще 60—70-х рр. минулого століття. А сам він продовжує поглиблювати та по-новому висвітлювати все нові й нові аспекти цієї тематики. Ось і в рік ювілею ми отримали ще одну таку працю — «Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения» (СПб., 2009). Аналіз археологічного матеріалу із широким залученням писемних та графічних дже-

рел дозволив висвітлити озброєння піхоти та кінноти, уявити тактику бою, визначити етапи розвитку військової справи Русі, впливи східних та західних сусідів.

Інше суттєве спрямування наукових інтересів ювіляра також пов'язане з середньовічною військовою справою. Це дослідження оборонних споруд та фортець, перш за все на Північно-Західних землях Русі (Новгород, Псков, Ладога, Орешек, Гдов, Копор'є та інші). Вчений вводить до наукового обігу невідомі писемні та графічні джерела, серед них середньовічні описи міст, малюнки міст-фортець та старожитностей, свідчення іноземних мандрівників тощо (наприклад 11 забутих малюнків голландця Ніколаса Вітсена, зроблені у 1664—1665 рр.). За активної участі А.М. Кіріпчнікова при ІМК РАН створено загальноросійський семінар «Військова археологія», регулярно організуються військово-історичні конференції та семінари, виходять серйозні праці, а головне, з'являються нові молоді сили в цій галузі науки, помітно розширюється фронт наукових досліджень.

Ще один магістральний напрям досліджень Анатолія Миколайовича Кіріпчнікова — це вивчення Старої Ладоги, яке він очолює з 1972 р. Староладозька експедиція ІМК РАН завжди була серед найрезультативніших. Сама Стара Ладога є однією з найважливіших пам'яток ранньої Русі (найраніша дендродата — 753 р.) початкових етапів зародження її державності. Кожен рік розкопки дають усе нові й нові цікаві та важливі артефакти. І визначальна заслуга в цьому належить енергії та науковій ерудиції керівника експедиції. Зауважимо, що і цей ювілей вчений зустрів саме в експедиції, у Старій Ладозі.

А.М. Кіріпчніков — знаний організатор науки. Понад 30 років він очолював один з найбільших відділів ІМК — слов'янсько-фінський. Добре відомо, скільки сил та часу забирає адміністративна робота. Але вона необхідна для гармонійного розвитку відділу, наукового зростання його співробітників. І високий авторитет відділу та його представників серед наукової європейської спільноти — це заслуга керівника, його власної наукової ваги, його наукових зв'язків та дружніх стосунків. Вчений — Заслужений діяч науки Російської Федерації (з 1991 р.).

Таку саму величезну роботу провадить Анатолій Миколайович Кіріпчніков у галузі охорони культурної спадщини. У Товаристві охорони пам'яток він з часу заснування. Неодно-

разово його вагомий голос звучав на захист різноманітних пам'яток минулого. І сьогодні до рішучих виступів (разом з іншими найкращими представниками наукової та творчої інтелігенції) вченого проти будівництва величезного монстра Газпрому, який назавжди може знищити історичний ландшафт Санкт-Петербурга, перш за все, ансамбль Смольного та рештки фортеці Ніеншанцу, змушена прислухатися влада. Вчений очолює і такий масштабний проект як серійне видання «Культурна спадщина Російської держави», в якому беруть участь закордонні вчені, політики, дипломати, письменники, діячі культури і церкви.

З перших своїх кроків у археології до цього дня Анатолій Миколайович підтримує найтісніші наукові та дружні стосунки з українськими археологами. Знову ж важко перелічити всіх його друзів-колег (на жаль, більшість із них вже пішли з життя) та молодших науковців, кому він вимогливо, але доброзичливо опонував на захисті кандидатських та докторських дисертацій, просто доброю порадою чи реальною допомо-

гою. Чи не кожен рік ми зустрічаємося на міжнародних конференціях в Росії, Україні і в інших країнах Європи. Тільки в останні роки вчений бував на форумах у Чернігові—Шестовиці, Іскоростені, двічі в Переяславі-Хмельницькому. Ювілейного року він встиг відвідати розкопки Десятинної церкви та Західного палацу X ст., зійти на дно рову найдавнішого Київського городища. Як завжди, надав влучні поради та консультації на фестивалі бойових мистецтв під Києвом, де здійснюється сміливий проект натурної реконструкції «міста Володимира» давнього Києва.

Дорогий Анатолію Миколайовичу! Своє 80-річчя Ви зустрічаєте у чудовій творчій формі. Українські археологи зичать Вам найміцнішого здоров'я, подальших експедиційних здобутків та наукових звершень, втілення всіх творчих задумів, талановитих учнів, радощів з рідними, колегами, друзями. Ми сподіваємося на нові й нові зустрічі в Україні, Санкт-Петербурзі та Старій Ладозі чи у будь-яких куточках нашої земної кулі.

НА 70-РІЧЧЯ ВАДИМА СЕРГІЙОВИЧА БОЧКАРЬОВА

Українські археологи щиро вітають з поважним ювілеєм зного російського археолога, блискучого дослідника старожитностей Причорномор'я доби бронзи Вадима Сергійовича Бочкарьова! Ювіляр народився 26 вересня 1939 р. у м. Новочеркаськ Ростовської обл. Упродовж 1953—1957 рр. Вадим проживав з родиною в Києві, де закінчив середню школу №70 та збагатився знанням української мови. З атестатом зрілості юнак вступив на історико-філологічний факультет Ростовського державного університету, який успішно закінчив 1962 року.

Долю хитроокого студента визначила участь у польових дослідженнях Кобяковської експедиції Ленінградського відділення ІА АН СРСР (1958—1963 рр.). Колоритна С.І. Капошина зі-

брала на Кобяковому городищі чи не половину співробітників ЛВІА. Через експедицію пройшли Е.С. Шарафутдінова, Л.С. Клейн, О.В. Гадло, А.П. Манцевич, Т.Д. Белановська та багато інших. В авторитарного керівника помітне занепокоєння викликала попервах студентська «команда ростовських хуліганів»: В. Бочкарьов, С. Братченко, О. Демченко, В. Кияшко, В. Косяненко, В. Максименко, В. Фльоров, М. Чередниченко. Та вони довели відданість археології не лише зацікавленою працею на городищі, а й усім своїм життям. Розкопки археологічних пам'яток Нижньої Донщини зумовили сталий інтерес В. Бочкарьова до бронзового віку півдня Східної Європи загалом. Ще студентом він влаштувався до штату Ростовського краєзнавчого музею та брав участь у створенні експозиції щойно організованого музею-заповідника «Танаїс» (1961—1962 рр.). Працювати доводилось

узимку, у недобудованих приміщеннях та під керівництвом вимогливого директора нового музею С. Братченка, якому щойно виповнилося 25 років. А на травневі свята, відірвавшись від музейної рутини, друзі відкрили багаточислове Левенцівське поселення та фортецю доби рідної їм обом бронзи. Музей «Танаїс» вони теж відкрили у серпні 1962 р. (Кияшко В.Я. Полвека археологии и кое-что еще ... — Азов, 2007).

З дипломом В. Бочкарьова розподілили на кафедру історії СРСР Ростовського університету, але того ж таки року він вступив до аспірантури при кафедрі археології Ленінградського університету і назавжди переїхав до міста на Неві. Молодому науковцю надзвичайно поталанило з учителями. Його науковим керівником став М.І. Артамонов, який вдало визначив тему дисертації, пов'язану з металовиробництвом Причорномор'я доби пізньої бронзи. Цілковитим схвалив тему і підтримав аспіранта унікальним запасом знань О.О. Іессен. Уже тоді В. Бочкарьов зацікавився теоретичними питаннями археології. Відтак, «метал» і «теорія», за власним визнанням Вадима Сергійовича, стали пріоритетними напрямками його наукових студій.

Від 1968 р. наукова діяльність В.С. Бочкарьова нерозривно пов'язана з ЛВІА АН СРСР (нині ІМК РАН). З часом (1981 р.) він почав та продовжує донині викладати на кафедрі археології Ленінградського (Санкт-Петербурзького) університету. Його майстерні й змістовні лекції з загальних курсів «Енеоліт і бронзовий вік», «Археологічні джерела», а також спецкурси та

семінари сприяли становленню кількох генерацій археологів.

Особливе місце в наукових пошуках ювіляра займає Україна. Вже 1963 р. він працював на розкопках курганів у складі Нікопольської експедиції ІА АН УРСР під орудою О.І. Тереножкіна. Олексій Іванович, як блискучий знавець причорноморських бронз, став неоціненним радником для молодого дослідника доісторичного металу. Теплі й дружні стосунки науковців, попри різницю у віці, тривали до останніх днів Олексія Івановича.

Далі, 1970 р., В.С. Бочкарьова відрядили з ЛВІА на посаду заступника керівника Інгульської новобудовної експедиції ІА АН УРСР. Зрозуміло, що таке призначення не могло статися без клопотання самого керівника тієї великої експедиції О.Г. Шапошнікової та щирої зацікавленості, власне, Вадима Сергійовича. Чотири польові сезони на Миколаївщині (1970—1973) позначені визначними відкриттями. Серед них численні комплекси доби ранньої бронзи з антропоморфними стелами; виділення популярної нині інгульської катакомбної культури; розкопки незвичних тоді поховань у підбоях бабинської культури. Ці напрацювання та ідея методу порівняльної стратиграфії були викладені й обґрунтовані у відомій колективній праці (Шапошнікова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — Древности Поингулья. — К., 1977).

У роки тотального меліораційного буму непересічний організаційний талант ювіляра було нарешті помічено й спрямовано на польові звитяги. В.С. Бочкарьову доручили організацію та керівництво Кубанською новобудовною експедицією. У 1978—1991 рр. він проводив широкі дослідження могил у степовій та передгірській зонах Північного Кавказу. Серед найвизначніших результатів Кубанської експедиції — дослідження Новосвободненського могильника майкопської культури і виділення найдавніших комплексів катакомбної спільноти та одного з найпізніших її варіантів, батуриноского. Саме на матеріалах розкопок цієї експедиції вдалося блискуче реалізувати метод порівняльної стратиграфії, напрацьований раніше в Україні. За його допомогою вибудовано хронологічну колонку прикубанських курганних культур доби ранньої—середньої бронзи. Цікаві матеріали було отримано за результатами розкопок поселень доби фінальної бронзи в Адигеї. Вагомі здобутки досліджень Кубанської

експедиції видано окремою збіркою (Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991).

Чільне місце у творчому доробку В.С. Бочкарьова посідають праці, присвячені проблемам хронології, відомі не так за публікаціями, як за надзвичайно ефектними й інформативно насиченими доповідями на конференціях. У розв'язанні проблем хронології він активно задіює металеві вироби, зокрема, кінську вузду (псалії), а також близькі його серцю ще з часів роботи над дипломом паскові пряжки. Не можна не відзначити результативну співпрацю ювіляра у творчих колективах. Вже 20 років практично кожен археолог пострадянського простору користується довідником «Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник» / Под ред. В.С. Бочкарева. — М., 1990. Настільними книгами для дослідників доби пізньої бронзи стали праці за його участю: Bočkar'ev V.S., Leskov A.M. Jung- und spätbronzezeitliche Gußformen in Nördlichen Schwarzmeergebiet. — Prähistorische Bronzefunde. — München, 1980, Abt. 19, Bd. 1; Деграчев В.А., Бочкарев В.С. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. — Кишинев, 2002.

Упродовж останніх десятиліть новим напрямом наукових студій В.С. Бочкарьова виступають проблеми генези археологічних культур. Саме він збагатив дослідницький термінологічний апарат археологів такими поняттями як «блок культур», «центр» та «осередок культурогенези» тощо. Ці наробки науковець використав в обґрунтуванні концепції волзько-уральського та карпатсько-дунайського осередків культурогенези пізнього бронзового віку.

Не можна обійти увагою практичний внесок В.С. Бочкарьова у делікатну справу повернення культурної спадщини в Україну. Працюючи 1991 р. в фондах Берлінського музею праїсто-

рії та ранньої історії, він виявив окремі депаспортизовані артефакти з відомих скарбів бронзових речей, вивезених до Німеччини під час Другої світової війни з Херсонського музею: Бериславського, Дрімайлівського, Новогригорівського, Рибаківського, Щетківського, та низку випадкових знахідок. Цю інформацію з малюнками та інвентарними номерами речей ювіляр передав до ІА НАНУ, а звідси — до Комісії з повернення культурних цінностей. Після виконання відповідної формальності ідентифіковані речі було повернено Херсонському історико-археологічному музею.

Сентимент до України проявляється в ювіляра у невичерпній увазі і до чергової нової знахідки звідси, і до кожного нашого археолога, що приїздить до Санкт-Петербурга. Двері його гостинної квартири завжди відкриті для колег, так само, як і багатющий домашній архів та бібліотека. Понад те, знання нашої мови дозволяє Вадимові Сергійовичу виступати читачем, перекладачем та інтерпретатором українських текстів для петербурзьких колег. Тут у Києві проживає найближчий друг ювіляра — С.Н. Братченко. У чорний 1986 рік, ігноруючи застереження щодо небезпеки навіть тимчасового перебування в радіоактивному Києві, Вадим приїхав сюди привітати приятеля Славу з 50-річчям.

Колись В.С. Бочкарьов видав на сторінках «Археології» вельми дискусійну статтю «Кіммерійські казани». Як людина відповідальна, нещодавно він привіз на ювілейні Бібіковські читання доповідь з новим баченням проблеми цих загадкових клепаних казанів. Слухачам було обіцяно, що з цією темою ювіляр і повернеться на сторінки нашого журналу. Тож зичимо Вадимові Сергійовичу здоров'я! Маємо тверду надію на продовження плідної співпраці й надалі.

Р.О. ЛИТВИНЕНКО, В.В. ОТРОЩЕНКО

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ ЄВГЕНІЯ МИКОЛАЙОВИЧА НОСОВА!

21 серпня 2009 р. виповнилося 60 років відомому російському археологові, професору, докторові історичних наук, члену-кореспонденту РАН, директору Інституту історії матеріальної культури РАН Євгенію Миколайовичу Носову. Він народився в родині знаного вченого, фахівця з історії Росії Миколи Носова. Вітчизняна історія, книги, вчені оточували його з дитинства. Тож і не дивує зацікавленість юного Євгена Носова саме вітчизняною історією, перш за все, доби Давньої Русі. Відбився вплив цього оточення — лєнінградської (петербурзької) наукової та творчої інтелігенції, музеїв, самої атмосфери великого міста — й на формуванні характеру та світогляду майбутнього вченого. Цілковито природно, що після закінчення школи Є.М. Носов для подальшого навчання обирає історичну стежу і вступає на історичний факультет Лєнінградського університету. Проте обирає не суто писемну історію, а археологію. Цьому, звичайно, сприяла й висока творча атмосфера на кафедрі археології тих років. І знову оточення — визначні викладачі й талановиті активні студенти (однокурсники, трохи молодші чи трохи старші), бурхливі наукові семінари, намагання багато в чому по-новому розглянути найважливіші питання археології, тісні зв'язки з Лєнінградським відділенням Інституту археології АН СРСР, польові експедиції.

У 1971 р. Є.М. Носов завершив навчання в університеті. Того ж року став лаборантом Лєнінградського відділення Інституту археології АН СРСР (сьогодні ІМК РАН). З того часу його наукове життя пов'язане з цією визначною археологічною установою, де вчений послідовно пройшов усі шаблі наукової та адміністративної ієрархії: з 1973 р. навчався в аспірантурі рідного Інституту; з 1976 р. — молодший науковий співробітник слов'янсько-фінського відділу; підготував і захистив у 1977 р. кандидатську дисертацію за темою «Поселення Прильмення та Поволхов'я наприкінці I тис. н. е.», а з 1985 р. — старший науковий співробітник. 1988 р. Є.М. Носова призначили на посаду заступника директора ЛВІА з наукової роботи. 1992 року він успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня докто-

ра історичних наук. У 1998 р. незвично молодого вченого (особливо як для наукових установ гуманітарного профілю) обрали на посаду директора ІМК РАН, яку він успішно обіймає і сьогодні. Це були досить складні часи у фінансовому та організаційному значенні, коли необхідно було зберегти творчий колектив добре відомої у світі археологічної установи, надати йому нового дихання та імпульсу, зробити конкурентно спроможним у нових соціально-економічних і політичних умовах. Потужні результати, ритмічна робота ІМК в останнє десятиліття свідчать, що новий директор цілком із цим складним завданням упорався. Вчений став членом Президії Санкт-Петербурзького наукового центру РАН, його обрано членом Вченої Ради Президії Санкт-Петербурзького наукового центру РАН з гуманітарних наук. Свідченням високої оцінки результатів наукової на науково-організаційної роботи Євгена Миколайовича Носова стало обрання його на посаду члена-кореспондента РАН у 2000 р.

У 2002 р. Є.М. Носов обійняв ще одну надзвичайно важливу посаду — завідувача кафедри археології історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету. Це було не тільки підсилення наукового потенціалу історичного факультету, який зазнав значних втрат в останні десятиліття у галузі археології та давньої історії, але й важливим кроком у подальшому зміцненні зв'язків між академічною та університетською наукою. Адже добре відомо, що студент краще входить у науку, коли пов'язаний з роботою наукового колективу вже з перших кроків свого навчання. Є.М. Носов це пройшов особисто.

Вчений є відомим фахівцем з давньоруської історії та археології, автором понад 370 публікацій, серед яких чимало ґрунтовних колективних праць, перш за все, з давньої історії Новгородської землі та Рюрикового городища. Це яскраві роботи потужного творчого колективу, який очолює Є.М. Носов і який особисто написав їх лєвову частку. Тут фахівець знаходить нові археологічні матеріали й оригінальні ідеї та погляди на різні аспекти давньоруської історії.

Вагомий внесок самого Є.М. Носова в сучасну давньоруську археологію слід пояснити двома головними факторами. По-перше, це масштабність самого вченого, вміння працювати, його знання, ерудиція, наполегливість, вимогливість до себе. А, по-друге, цьому сприяла непересічність пам'ятки, яку досліджує археолог вже майже 35 років — Рюрикове городище (літописне Городище). Звичайно, зрозуміла важливість й інших пам'яток Новгородської землі, але всі вони мають зовсім інший рівень впливу та значення для історії давньоруської державності. Неможливо по-справжньому зрозуміти перші етапи розвитку Руської держави, походження та ранні часи самого Новгорода без правильного усвідомлення значення Рюрикового городища, його матеріалів, які щорічно надає науковому світові Новгородська обласна археологічна експедиція, яку з 1975 р. очолює Є.М. Носов. Саме з того часу почалися систематичні та планові археологічні розкопки пам'ятки, причому великими суцільними площинами на різних ділянках Городища.

Рюрикове городище в історіографії завжди було визначною пам'яткою давньоруської історії та археології. Воно відоме, перш за все, як резиденція новгородських князів, а також за наявністю ранніх археологічних комплексів. Співвідношення цього Городища та самого Новгорода вже понад два століття хвилює істориків та археологів. Звідси починали пошуки найдавнішого Новгорода. За роки досліджень накопичено величезний фактичний матеріал про мікротопографію та стратиграфію, хронологію, матеріальну культуру. Не викликає сумніву, що Городище являло собою важливий та найраніший військово-адміністративний і торгово-ремісничий центр біля витоків Волхова. Усі вбачають у ньому безпосереднього попередника Великого Новгорода. А сам його дослідник не виключає, що воно було тим найдавнішим Новим городом доби перших руських князів, які згадуються на сторінках літопису. З накопиченням археологічного матеріалу стає зрозумілою і певна відмінність найбільш ранніх культурних шарів міста Новгорода та Городища. На останньому добре зафіксовано шари другої половини IX ст. (перед-

бачається виявлення й раніших) та розкопано значно більше матеріалів скандинавського походження. Безумовно, подальші дослідження принесуть нові цікаві відкриття й суттєво поповнять теперішні уявлення про початкові етапи давньоруської історії, а, можливо, у чомусь і змінять їх. За ці десятиліття через експедицію пройшли сотні студентів та школярів, любителів давньої історії. З багатьох із них виросли провідні науковці, і заслуга в тому, звичайно, самого Євгена Миколайовича. Значний внесок у розвиток знань про Новгородську землю зробили зарубіжні фахівці (особливо з університету Стокгольма на чолі з професором Інгармом Янссоном), яких так охоче залучав керівник досліджень.

Давно й тісно Є.М. Носов пов'язаний з українськими археологами. Він охоче допомагає і в складні новітні часи. Для науковця з Києва немає перешкод у роботі в науковому архіві, фондах чи бібліотеці ПМК. Спільні наукові проекти успішно підтримуються. Ми маємо повне порозуміння, що не виключає й дискусій.

Дорогий Євгене Миколайовичу! Українські археологи бажають Вам міцного здоров'я і творчих успіхів, нових археологічних знахідок і нових книг. Вам, Вашим близьким, Вашому колективу всіляких гараздів та нових перемог!

ДО 60-річчя ОЛЕГА ПЕТРОВИЧА ЖУРАВЛЬОВА

22 червня 2009 року виповнилося 60 років Олегу Петровичу Журавльову. Він народився у важкий повоєнний час — 1949 р. в м. Дніпропетровськ. Пізніше, у 1956 р., сім'я Журавльових переїхала до Києва, де вони мешкають і донині. У 1968 р. Олег Петрович вступив до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка і в 1974 р. закінчив його за спеціальністю біолог-зоолог, викладач біології та хімії. Навчаючись на заочному відділенні, Олег Петрович зацікавився дослідженнями фауністичних решток минулих епох, і академік І.Г. Підоплічко запросив його до себе у відділ палеозоології Інституту зоології АН УРСР. Тут О.П. Журавльов працював на посаді лаборанта в групі археозоології під керівництвом видатного палеозоолога В.І. Бібікової. У 1977 р. Олега Петровича було переведено до Інституту археології АН УРСР у відділ науково-природничих методів в археології. Відтоді, протягом майже 30 років, він працює в нашому інституті.

У 1993 р. О.П. Журавльов успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час». Втім, наукові інтереси ювіляра ширші: від епохи пізнього палеоліту до пізнього середньовіччя. Географічно вони охоплюють всю Україну та суміжні території.

Загалом О.П. Журавльовим опубліковано понад 100 наукових праць, зокрема дві монографії, які стали результатом майже тридцятирічних досліджень остеологічних матеріалів і суттєво доповнюють наші уявлення про системи господарювання за доби енеоліту—бронзи. В першій з цих робіт — «Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья» (К., 2001) — висвітлено фауністичні рештки з поселень доби бронзи лісостепової смуги між Дніпром і Доном: наведено видовий склад ссавців та порідний склад свійських тварин, кістки яких було знайдено на цих пам'ятках, і встановлено відмінності у тваринництві племен ямної, катакомної, зрубної та інших культур доби бронзи. Другу монографію ювіляра «Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України» (К., 2008) присвячено остеологічним

матеріалам, виявленим на поселеннях трипільської культури. У ній встановлено відмінності у веденні тваринництва і в розведенні різних порід свійських тварин навіть на поселеннях одного і того ж регіону майже на всіх етапах існування трипільської культури, а також висвітлено значення мисливства у господарстві трипільського населення.

Крім того, О.П. Журавльов брав участь у написанні колективних монографій: «Сільське господарство жителів Пастирського городища» (К., 2008), «Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX—XI вв.)» (Севастополь, 2009).

Ювіляр постійно бере участь у наукових конференціях в Україні та за кордоном — в Росії (1985, 1989 рр.), Молдові (1990 р.), Казахстані (1995 р.), Німеччині (1998 р.) та Польщі (2003 р.).

Свій перший експедиційний сезон Олег Петрович розпочав у Ольвії у 1972 р. і працював тут до 1998 р. Сьогодні він також бере активну участь у роботі експедицій, куди його постійно запрошують як кваліфікованого та досвідченого фахівця. Крім археологічних експедицій в Україні (Миколаївська, Слов'янська, Мангупська та ін.), Олег Петрович працював у складі болгарсько-польської експедиції (пам'ятка Нове на півночі Болгарії).

Слід додати, що без аналізу фауністичних решток не обходиться практично жодна робота археологів, і Олег Петрович є незамінним у цій галузі. А ми, його колеги, ще не раз будемо звертатися до нього з проханням дати кваліфіковану оцінку фауністичних решток з давніх пам'яток.

Свій ювілей О.П. Журавльов відзначає в розквіті творчих сил, і колектив Інституту археології, його колеги та друзі бажають йому успіхів у науковій роботі, наснаги, цікавих знахідок та міцного здоров'я.

Щиро вітаємо Вас, Олеже Петровичу!

З повагою колеги

ПАМ'ЯТИ АЛЕКСАНДРА АЛЕКСАНДРОВИЧА ФОРМОЗОВА

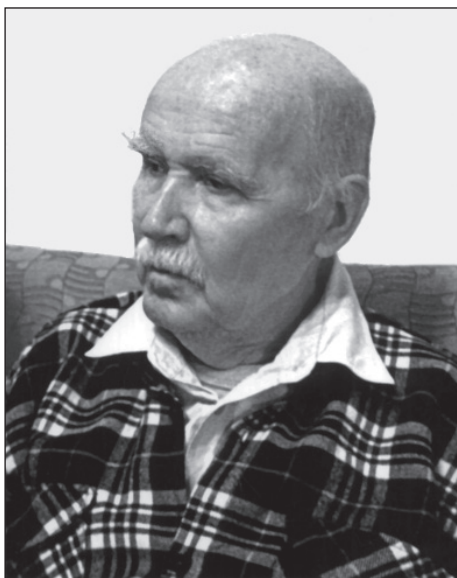
Почти шестидесятилетняя светлая дружба с Александром Александровичем (апрель 1949 — январь 2009) составляет духовное богатство моей жизни (наследие — около 200 его впечатляющих писем). Щедрая судьба связала меня с уникальной личностью высокой энциклопедической по масштабу культуры, острого ума и исследовательского таланта, особой скромности, бескорыстия и правдивости, идейной целостности и подлинного патриотизма, щедрой дружественности и гуманизма.

Наше сближение, как очень многое в самом А.А. Формозове, было совершенно необычным. Так, наша дружба, по-существу, не имела предистории — она началась сразу в полном размахе в результате первой же, вроде бы случайной встречи. Второе, пожалуй, парадоксальное обстоятельство таилось в том, что по всем линиям филогенеза, складу характеров, опыту жизни и работы мы категорически отличались. Все это, однако, никак не препятствовало нашему сотрудничеству. Не «перевоспитание» друга, а развитие его творческой индивидуальности, непременно при полной честности и открытости, заботило каждого из нас. Расхождения случались и, бывало, отражались в печати (к примеру, по теме принципиально противоположной оценки деятельности В.И. Равдоникаса). Наши же отдельные публикации по, казалось бы, общим сюжетам наглядно удостоверяют как индивидуальность автора, так и полную исключительность приемов комплиментарной поддержки.

© СТОЛЯР А.Д., 2010

Дружба с Александром Александровичем в моей жизни была исключительно важна. В ряде случаев его помощь имела для меня совершенно особое значение. А основательности взаимного познания особенно содействовали восемь лет совместных работ в Предкавказье (1957—1960, 1962—1965 гг.), организованных и проведенных по его инициативе. Самое же поразительное в летописи нашей дружбы заключалось в том, что на всем ее протяжении, при множестве сложных ситуаций, я не могу в действиях «братка» и «друзе» (так он, изредка, обращался ко мне в письмах) опознать хотя бы каплю эгоистического дегтя. Искренними и добрыми были не только наши отношения, но и многолетне наблюдаемая мной его дружба, нередко проявляемая в заботе и помощи, со значительным кругом личностей обоого пола и разных, преимущественно гуманитарных специальностей. В стенах института в числе таких друзей могу назвать очень естественного Ю.Н. Кухаренко.

Определив свою специализацию — первобытная археология камня, А.А. Формозов более полувека своего труда посвятил обогащению источниковедческой базы познания этого хронологически астрономического фундамента истории и теоретическому осмыслению открытых памятников. При том, что, как уже отмечалось, многое в жизненном пути А.А. Формозова было необычным, далеким от привычного стандарта — уже при поступлении в аспирантуру он отказом от предложенной кандидатуры руководителя (А.Я. Брюсова) зародил начало той драматургии отношений, которая в даль-

нейшем в разных вариантах проявлялась на протяжении всей его службы в институте. Одновременно начинающий аспирант вёл очень ответственные раскопки стоянки палеоантропа в балке Староселье (под Бахчисараем) в критически трудных условиях, которые мне довелось частично наблюдать. Итогом полевых работ крымского цикла (1952—1956 гг.) было, помимо сенсационного открытия неандертальского погребения и связанного с ним комплекса, изучение мустьерских стоянок в Кобазе и навесе Холодной балки под Симферополем. Эта совокупность памятников палеоантропа позволила А.А. Формозову поставить вопрос о локальных вариантах мустьерской культуры в горном и степном Крыму. Завершился этот цикл изучением впервые выявленной в этом регионе неолитической стоянки в балке Кая-Арасы.

Следующим полевым предприятием были восьмилетние уже упоминавшиеся, объединившие нас, очень масштабные археологические работы в Прикубанье. Этими раскопками неолитического (Нижнешиловская стоянка) и, в основном, энеолитических комплексов (древнейшая крепость Мешоко, поселение Скала, навесы Хаджох I и III, хут. Веселый, грандиозная Ясенева поляна) была создана существенная источниковедческая база для раскрытия предистории и осуществления майкопского археологического феномена. В эти годы А.А. Формозов, которого всегда чрезвычайно увлекала индивидуальная разведка, остававшаяся его наедине с природой (замечу, несмотря на явную опасность такого странствия в карстовой зоне), выявил ряд пунктов находок ашельских орудий и открыл верхнепалеолити-

ческие стоянки большой научной ценности (Каменноостовская пещера, Губские навесы).

Основную научную тему «пожизненных» исследовательских разработок А.А. Формозова составляла структурно и хронологически сложная проблема локальных вариаторов и этнокультурных областей эпохи палеолита. В финале его научного пути она дополнилась хронологически следующим разделом — темой локальных вариантов и системы периодизации по материалам комплексов мезолитических стоянок.

В отношении общей оценки этого цикла пятидесятилетних работ исследователя мне наиболее основательным представляется заключение А.Н. Сорокина — профессионала высокого класса, наделенного достойной этикой. Он утверждает, что *«ни один отечественный археолог второй половины XX в. не внес столь же существенного вклада в археологию каменного века как А.А. Формозов»*. Итак, Александр Александрович принятую им специальность исследователя каменного века полностью реализовал на высшем уровне существенного обогащения науки. Следовательно, в соответствии с установившейся практикой, он, как минимум, заслуживал квалификации ведущего научного сотрудника, доктора исторических наук (в том числе при присвоении этой ступени путем *honoris causa*). А он стойко держался в институте с 1954 г. (на протяжении полувека!) в форме кандидата.

К тому же А.А. Формозов в силу его духовного диапазона никак не удовлетворял тот ущербный стандарт изучения культуры эпохи камня, который установился в первобытной археологии Мира примерно в середине века. Он догматически ограничивал цель каждого конкретного исследования лишь сугубо формальным анализом индустрии, обычно поглощающим около 90 % сил и времени ученого. Мой друг, начиная с поры студенчества (публикации 1950 и 1951 гг.), много лет с исключительным пиететом, даже исследовательским воодушевлением погружался в изучение достоверных, хотя нередко и трудно распознаваемых следов зачатия творчества, возрождая тем самым прозорливые инициативы отечественных предшественников. И в этом случае он исследовательски пошел по особому, совершенно нестандартному пути. Так, вопреки утвердившейся практике опоры археолого-искусствоведческих работ широкого плана в основном на известные публикации, он, не щадя себя, принял решение об обязательном

ознакомлении с каждым изобразительным комплексом в натуре и его контекстом в природном окружении. И такой, казалось бы фантастический замысел (представить себе хотя бы диагональ на карте от петроглифов Карелии к «личинам» на скалах Амура), был осуществлен, что придало трудам А.А. Формозова уникальное ощущение непосредственного восприятия, впечатление как бы очевидца. В итоге учёный обогатил еще достаточно скромную библиографию этого предмета пятью книгами. В этой серии особенно выделяются энциклопедически исследовательские «Очерки по первобытному искусству: наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР» (М., 1969), сразу же получившие очень высокую оценку в рецензиях. Число «искусствоведческих» статей А.А. Формозова — более сорока (!). В общем столь оригинальный и масштабный научный вклад в источниковедение мировоззренческого наследия первобытности оценивался бы для исследователя, занимавшегося исключительно этой тематикой, как в высшей степени значительный итог его научной жизни.

Теперь же, после представления А.А. Формозова в его двух профессиональных олицетворениях (как археолога-каменщика и исследователя «ископаемого» творчества), пришел черед выделения самого главного в его исследовательском активе. Чувство глубокого историзма явлений привело его к заключению о выпадении осмысления собственной истории из всей структуры ныне бытующей отечественной археологии. Такая как бы не замечаемая лакуна неизбежно затрудняла, а то и деформировала раскрытие глубокой связи времен в сложном ходе развития, да и очень ограничивала действенность самопознания дисциплины.

За этим последовала «титаническая и целенаправленная работа А.А. Формозова» (Г.С. Лебедев), подытоженная фундаментальной периодизацией археологии России. Тем самым он в самой сущности объективно явился основоположником и первопроходцем истории археологии нашей страны. А насущность такого развертывания дисциплины, знаменующего ее духовную зрелость, убедительно подтверждается динамичностью становления и успешным трудом нескольких исследовательских групп подобного профиля, получивших от основателя этого знания самую прямую помощь, согревающую его авторитетом.

Далее, при определении всей совокупности подлинно человеческих измерений лич-

ности А.А. Формозова следует также особо подчеркнуть его постоянную заботу о восстановлении и сбережении духовной памяти Отечества в двух ее важных проявлениях. Первый аспект передавал его боль и борьбу за сохранение памятников истории и культуры, подвергавшихся массовому уничтожению, во многом спровоцированному спекулятивными установками партийной пропаганды. Официальное пренебрежение этой темой исключало возможность публикаций. Поэтому обобщающий труд А.А. Формозова «Русское общество и охрана памятников» вышел сразу двумя изданиями слишком поздно.

Очень существенная для общей оценки нравственных устоев Александра Александровича вторая линия реализации памяти явственно передавала сострадание и боль его сердца. Она связана с персоналиями — судьбой невинно репрессированных деятелей науки. При большой опасности расплаты собственным заключением за подобную «любопытность» эти трудные разыскания проходили через всю его жизнь — от студенческих лет до кончины. Итогом такого особо нелегкого труда явилось возвращение в науку имен погибших исследователей, нередко в сопряжении с ранее неизвестными фактами их биографий.

К группе работ, также отданных памяти о коллегах, принадлежит примерно десять некрологов, опубликованных в журнале «Советская археология» (с 1992 г. — Русская). В их составе особенно выделяется очерк памяти выдающегося ученого и неординарной личности Сергея Николаевича Замятнина. Соединявшая их исключительная по взаимопониманию и доверительности дружба очень показательна для этической характеристики А.А. Формозова. Некоторые некрологи, написанные Александром Александровичем, посвящены не «свидам», а очень скромным служителям археологии (например, младшему научному сотруднику Х.И. Крис и глубокому провинциалу симферопольцу А.А. Щепинскому).

Выше наша краткая речь шла в основном об археологических работах А.А. Формозова (так сказать, персональном труде «на себя»). А он на протяжении более полувека предельно активно отдавал себя любой работе, которая была нужна родному для него институту. Такое участие в общем деле было для него элементарным долгом при полном исключении каких-то намерений продвижения по служебной лестнице. Помимо редактирования и рецензирования наиболее ответственных изданий в русле

его специализации, одним из постоянных участков его труда, лишенного персонального обозначения, были издания института — «Краткие сообщения» и «Советская археология». Уместно кратко остановиться на его причастности к выпуску множества номеров журнала, очень ответственной работе, которой он отдавался сполна как постоянный член редакционно-издательского совета или же преданный активист этого голоса археологии. На страницах журнала свет увидело более 60 (!) публикаций А.А. Формозова, посвященных как проблемным вопросам науки, так и остро дискуссионным темам. Именно в последнем варианте особенно отчетливо передавалась одна из его нравственных заповедей. Заключалась она в, скажем так, одномерном восприятии оппонентов, вне зависимости от их чинов и положения. Александр Александрович без какой бы то ни было аранжировки вел спор на равном уровне как с младшим научным сотрудником, так и академиком. Именно подобный, очень устойчивый, принцип А.А. Формозова передает его полемические споры как с Б.А. Рыбаковым (см.: СА. — 1968. — № 2. — С. 103—110), так и А.П. Окладниковым (см.: СЭ. — 1969 — № 4 — С. 99—106). Честь наших героев-академиков удостоверяется тем, что они восприняли подобное развитие полемики как нормальное и не прибегли к возможным силовым приемам давления на по-существу незащитного автора. Время неизбежно всему выставляет свои оценки!

В этом слове памяти Александра Александровича Формозова я полностью обхожу тему карьеры, под которой обычно принято подразумевать продвижение по ступеням официального положения. Причиной тому является полное отсутствие подобного явления в его жизненном пути. Несмотря на наличие исходных вполне благоприятных предпосылок к подобному продвижению, он на рубеже своей самостоятельности пришел к категорическому отрицанию такого начала. И оказался неизменно верен ему. Так, в неожиданной ситуации, открывшей возможность большой карьеры в Академии наук, он сделал все для устранения подобной «опасности».

По дружескому заключению Я.Я. Рогинского, хорошо знавшего А.А. Формозова, его церебральному типу был генетически свойственен очень сильный отзвук прямой правдивости как следствие исторически выстраданной особой духовности. С таким заключением вполне согласуются сведения о родителях

и их связи с повзрослевшим сыном. Сошлемся на его очень показательную книгу об отце Александре Николаевиче Формозове, а также заботу о публикации его научного наследия. Маму Саши, Любовь Николаевну, наделенную исключительным духовным очарованием, я хорошо знал. Их уникальные по взаимопониманию и общности отношения удостоверяются хотя бы тем, что, начиная с декабря 1967 г. (у Любови Николаевны — перелом шейки бедра, а затем непрерывные тяжелые болезни), он отдал 23 года (!) постоянному и очень напряженному, часто в условиях кризиса медицинскому дежурству, оцениваемому им как важнейший долг его жизни. Квартиру на Калужской он покидал лишь тогда, когда, надрываясь в организации этого дела, он вывозил маму на столь необходимый ей свежий воздух.

Такую генетическую посылку его слишком прямого правдолюбия, чрезвычайно осложнившего всю его жизнь, по моему мнению, усилило и дополнило еще одно обстоятельство биографии на грани начала самостоятельности. Очень большой потерей была смерть М.В. Воеводского (1948 г.) — первого археологического наставника А.А. Формозова. Так он лишился необходимого руководства, оказался в положении, можно сказать, «самородка», что в общем отвечало складу его характера.

В отличие от А.А. Формозова, у меня было много учителей и, главное, был основной наставник в лице незабываемого Михаила Илларионовича Артамонова. Для меня исключительная роль такого умудренного руководителя совершенно очевидна и, следовательно, понятен большой пожизненный урон, понесенный Александром Александровичем в данном случае.

В общем, не отрицая неоднократные случаи необычной для нас резкости в выступлениях А.А. Формозова, считаю нужным энергично подчеркнуть, что при этом ни в одном казусе не выявляются какие-то его корыстные интересы и побуждения. Он остается совершенно чистым от любого профанного целеполагания.

В заключение скажу несколько слов об этом ученом «вне археологии», отметив сразу же обширность и значительность этого поля... Устойчивая простота внешнего облика. В этом, как и в иных проявлениях, строгое правило — «ничего лишнего!». Категорическое отрицание всяких соблазнов славы. Следствие — ни одного интервью Александра Александровича в СМИ, а также исключительная редкость его фотографий. В

противоположность такого пренебрежения всем внешним предметом безграничного интереса, более того, искреннего увлечения служили явления культуры и искусства.

В комнате на Калужской на него всегда смотрел старик у ночного костра, увековеченный кистью Н.К. Рериха. На столе три тома, истощающе представляющие импрессионизм. Издательство «Scirra»! А при первом же посещении Эрмитажа он в Больших просветах по памяти, ссылаясь на дореволюционный каталог Н.Е. Макаренко, назвал около тридцати ранее принадлежавших Эрмитажу экстра шедевров мирового значения, проданных за рубеж «по дешевке» Тракторэкспортом. Так он с болью в сердце с юных лет вел и подробный счет такой «заботе» о сбережении художественных богатств страны.

С поры юности увлечение театром, в котором решающее значение приобрел МХАТ (точнее, работы В.Н. Немировича-Данченко). Позднее такой доминантой стал балет, когда у него сложился контакт с «кругом» Галины Улановой. Поклоняясь ее изумительному искусству, он не пропускал ни одного выступления, вплоть до ее ухода со сцены (1961 г.). Близкое к профессиональному знание балета привело к предложению ему опыта постановки «Лебединого озера» в Новосибирске. В этом плане ему удалось завершить лишь разработку начальной сцены к моменту болезни мамы, когда вся его жизнь приобрела совершенно другой профиль.

Особое, нравственно доминирующее, положение в сознании А.А. Формозова занимала русская классическая литература. Началось оно, что было естественно, со сказок А.С. Пушкина, который по мере взросления все полнее олицетворял в его сознании символ светлой воли и творческого духа. Смею утверждать, что этот поэт существенно участвовал в интеллектуальном развитии каждого археолога России. Но почему-то и в этом случае только А.А. Формозов опять же как-то выбился из общего ряда и сподобился на исследование отношения великого поэта к древностям. Его книга «Пушкин и древности. Наблюдения археолога» (1979 и 2000 гг.), а также семь статей, получили одобрение строгих пушкинистов, такой очень скромный венок к памяти поэта раскрывает некоторые, до этого не выявленные особенности его колоссального образа. Думаю, что институту было бы в пору гордиться таким инициативным вкладом в общенациональную область знания, именуемую пушкиноведением. Ряд публикаций, посвященных русской литературе середины XIX — начала

XX вв. (Н.В. Гоголь, А.Н. Островский, Н.А. Некрасов, М.Е. Салтыков-Щедрин, А.А. Блок, А.Н. Толстой), подытожены тремя статьями по теме «Классики русской литературы и историческая наука».

Исключительная заслуга Александра Александровича в возвращении в науку трудов выдающегося историка Москвы И.Е. Забелина (два тома и серия статей) и в целом поддержка идеи краеведческого движения в Подмоскovie. А.А. Формозов при первых же встречах в Петербурге поразил меня и моих друзей (состав в основном эрмитажно-университетский) тем, что в его личности мы впервые увидели подлинного патриота Москвы, энциклопедически знающего и ценящего ее прошлое. В этой связи было единодушно принято предложенное Я.В. Доманским определение «Великий московский интеллигент».

Наше время оказалось для него непереносимо тяжелым. Его тяготила не только общая безнравственность всего бытия, но и откровенно трагическая личная ситуация при полном его бессилии и достаточном безразличии молодых коллег. Прежде всего, в виду имеется предельно нетактичное поведение украинских археологов, передавших в середине 1990-х годов открытую и изученную А.А. Формозовым неандертальскую стоянку в навесе Староселье (Крым) американцам.

Таково краткое представление широты фундаментального круга глубоких и преимущественно оригинально значимых исследований, которым А.А. Формозов отдал более полувека своей жизни, представляющей несомненный научный подвиг. Ее аспирантское начало своим динамизмом как-то напоминает явление ломоносовского пробуждения. А труды и дни его зрелости широтой их проблематики, принципиальностью и страстью исследования, его новизной и высокой нравственностью тяготеют к категории классики науки.

Александр Александрович ушел не в прошлое, а в будущее науки, когда столь ценимая им правда в истории знания сурово и неподкупно все расставит по нравственно заслуженным местам. В наши дни при, как мы полагаем, отнюдь не триумфальном, а, скорее, близком к кризисному, научном состоянии археологии страны, особенно актуальным представляется честное, сугубо действенное восприятие завещания, выстраданного А.А. Формозовым. Оно представлено в его статье «Русская археология на грани XX—XXI веков».

А.Д. СТОЛЯР

НАШІ АВТОРИ

БАЛАКІН Сергій Анатолійович — завідувач відділу археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БУЙНОВ Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАН України

ГОРБЕНКО Кирило Володимирович — директор Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Охорони-археологічної служби України Інституту археології НАН України

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ГОШКО Тетяна Юріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Інституту археології НАН України

ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович — аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАН України

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу ранньослов'янської археології

КОЗАК Олександра Денисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної археологічної лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна — аспірант відділу енеоліту — доби бронзи Інституту археології НАН України

КОТЛЯР Микола Федорович — член-кореспондент НАН України, завідувач сектору історії Київської Русі Інституту історії НАН України

КРАВЧЕНКО Євеліна Антонівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології ранньої залізної доби Інституту археології НАН України

ОКАТЕНКО Віталій Миколайович — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ОНОГДА Олена Вікторівна — лаборант першої категорії відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника, м. Острог

СТОЛЯР Абрам Давидович — доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету

СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної експедиції Інституту археології НАН України

ФЕДОСЄЄВ Микола Федорович — старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини, Керченського історико-культурного заповідника

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВАН	— Вестник Академии наук СССР
ВДИ	— Вестник древней истории
ВХУ	— Вісник Харківського національного університету
ДБ	— Древности Боспора
ЖМНП	— Журнал Министерства Народного Просвещения
ЗГО СССР	— Записки Географического Общества СССР
ИА РАН	— Институт археологии Российской академии наук
ИАДК	— История и археология Древнего Крыма
ИЗ	— Исторические записки
КПЛ	— Києво-Печерська лавра
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МИА	— Материалы и исследования по археологии
НА НЗХТ	— Науковий архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
Труды ГИМ	— Труды государственного исторического музея
УІЖ	— Український історичний журнал
ХНПУ	— Харківський національний педагогічний університет
NASU	— National Academy of Sciences of Ukraine

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Приймаються матеріали українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підрисунковими підписами, розширене резюме російською мовою, обсягом до 2,0 сторінок, і анкетні дані автора) в **електронному** (формат RTF) та **роздрукованому** варіантах.
2. Увесь текст друкується 14-м шрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервали. Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією. Слова не скорочуються.
3. Точно вказується джерело цитати.
4. **Посилання** у тексті оформлюються напівкодом, напр.: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). У кінці тексту подається список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іваненко О.О. Нові знахідки. — К., 1990.
Іваненко О.О. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іваненко О.О. Про культурну атрибуцію знахідки з Надпоріжжя // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 28—36.
Петров В.В. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М.; Л., 1985. — С. 45—56.
5. Обов'язково подається список використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначають: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
3. Ілюстрації й таблиці повинні бути узгоджені з текстом.
4. На звороті ілюстрацій підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні позначки — «легенду», всі вони повинні бути розшифровані в підрисунковому тексті.
6. Рисунки подані в електронному варіанті повинні бути у форматі **TIFF** або **JPEG** щонайменше **300 dpi**. Рисунки роздруковані з електронного варіанту **обов'язково** подавати з відповідними файлами.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- ♦ Перевага у публікації матеріалів буде надаватися передплатникам журналу.
- ♦ При недотриманні поданих вище правил редакція не приймає матеріали до розгляду.
- ♦ Відповідальними за точність наведених даних є автори статей і публікацій.
- ♦ Точка зору редакції може не збігатися з точкою зору авторів.